

Neustále pod dohľadom?

Politika osobných údajov na Slovensku

Erik Láštic a Martin Kovanič
editori

2021

Univerzita Komenského v Bratislave

Táto publikácia bola podporená Agentúrou pre vedu a výskum (APVV)
v rámci projektu č. APVV-16-0389.

© Autori

Martin Kovanič, M.A., PhD.

Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave

doc. Erik Láštic, PhD.

Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave

Samuel Spáč, M.A., PhD.

Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave

Max Steuer, M.A., LL.M., PhD.

Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Pavol Žilinčík, MPP.

Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Radka Vicenová, PhD.

Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Veronika Prachárová

Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave

2021

Recenzenti:

prof. Soňa Szomolányi, PhD.

PhDr. Tomáš Nociar, PhD.

Fotografia na obálke: Ing. Ivan Pokrývka

Vydavateľ:

Univerzita Komenského v Bratislave 2021

ISBN 978-80-223-5288-8

Obsah

Úvod.....	5
Martin Kovanič a Erik Láštíc	
Kultúrny kontext sledovania na Slovensku	
1. Špecifiká postojov k sledovaniu v postkomunistickom priestore	17
Martin Kovanič	
Štát ako aktér sledovania	
2. Sociálne siete, nenávistné prejavy a ich sledovanie	31
Pavol Žilinčík	
3. Život alebo prežitie na prvom mieste?	47
Max Steuer	
Občianska a neobčianska spoločnosť ako aktér sledovania	
4. Druhá strana mince: Digitálne technológie a sledovanie štátu pod taktovkou watchdogových organizácií.....	69
Veronika Prachárová	
5. Krajne pravicové vigilančné skupiny ako forma horizontálneho sledovania v Slovenskej republike	89
Radka Vicenová	
Vnímanie sledovania a jeho vplyvov zo strany obyvateľstva	
6. Vnímanie kamerového sledovania ako nástroja sociálnej kontroly	105
Martin Kovanič	
7. Koncepcie súkromia v digitálnej ére.....	119
Martin Kovanič a Samuel Spáč	
8. Mechanizmy masového sledovania a vnímanie miery ich zásahu do súkromia.....	135
Samuel Spáč a Martin Kovanič	
Záver	149
Erik Láštíc	

Úvod

Sledovanie v súčasných demokratických spoločnostiach

Martin Kovanič a Erik Láštic

Naše spoločnosti sú závislé od informácií. Takmer všetky dôležité ekonomické, politické a kultúrne aktivity – či už ide o štátnu, alebo súkromnú sféru – si vyžadujú informácie. Dáta sa stali dôležitou surovinou a neslúžia len konkrétnemu účelu, na ktorý boli vytvorené, ale ďalej sa predávajú, analyzujú a využívajú (Cheney-Lippold 2017). Z nich veľkú časť tvoria osobné informácie, čiže informácie, na základe ktorých možno identifikovať konkrétneho jednotlivca a ktoré v rozličných kontextoch rozhodujú o našich životoch.

Masové sledovanie vo svojich najrozličnejších podobách sa na Slovensku zavádza a rozširuje od pádu komunistického režimu. Aj keď praktiky sledovania boli prítomné na Slovensku aj pred rokom 1989, masovosť zberu osobných dát umožnili až moderné informačné technológie, ktoré sa začali rozširovať v postkomunistickom období.

Zber osobných údajov a ich ďalšie používanie sú definíčnými znakmi *sledovania* (ang. surveillance). Rozmanité procesy sledovania, ktoré sú vo väčšine prípadov technologicky sprostredkované, sú nasadené v rôznych kontextoch – od súkromných priestorov cez školy, pracoviská, obchody, verejné priestory až po priestor digitálny. Využíva ich množstvo rôznorodých aktérov od štátu cez súkromné firmy až po bežných občanov. Osobné dáta sú teda všade.

Cieľ tejto knihy je poskytnúť základný prehľad o tom, ako fungujú mechanizmy sledovania na Slovensku, akým spôsobom vykonávajú sledovanie jednotliví aktéri a do akej miery toto sledovanie napĺňa princípy demokratického vládnutia – nakoľko je sledovanie legitímne, transparentné a zúčtovateľné.

Fenomén sledovania

Štúdie sledovania (angl. surveillance studies) ako samostatný interdisciplinárny vedný odbor sa začali formovať v deväťdesiatych rokoch minulého storočia. Akademici sa sledovaním zaoberali aj predtým, ale do veľkej miery len izolovane a nesystematicky. Obdobie formovania a nárastu záujmu o štúdie sledovania je spojené s dvoma procesmi. Prvým z nich je nárast ekonomickej, politickej a kultúrnej dôležitosti osobných informácií. Druhým je technologický pokrok a digitalizácia vedenia záznamov, čo umožnilo ich mobilitu, zdieľanie a vyhľadateľnosť medzi rozličnými organizáciami a štátom (Lyon, Haggerty a Ball 2012, 4). To viedlo k zvýšenému záujmu vedcov o to, akým spôsobom sa tieto dáta vytvárajú, zdieľajú, používajú a aký je potenciál ich zneužitia.

Samotné *sledovanie* (z angl. surveillance) je termínom, ktorý má vo verejnom diskurze prevažne negatívne konotácie. V rámci tejto knihy nazeráme na sledovanie, podobne ako na štúdie sledovania, ako na hodnotovo nejednoznačnú aktivitu. Lepšie pochopenie procesov, ktoré v sebe zahŕňa, umožňuje ilustrácia jeho etymologického pôvodu v anglickom jazyku. Angličtina prebrala termín surveillance z francúzštiny. Je odvodený od slovesa surveiller, ktoré sa skladá z dvoch slov – sur (ktoré znamená nad, hore) a veiller (to vyjadruje sledovať, dávať pozor, dohliadať). Etymológia slova teda naznačuje určitý mocenský vzťah – pozorovateľ, ktorý je niekde hore, nad a pozoruje, dohliada na určitý subjekt, na pozorovaných.

Ako teda definovať sledovanie? Britský sociológ David Lyon tento fenomén definuje ako „sústredenú, systematickú a rutinnú pozornosť zameranú na súkromné údaje za cieľom ovplyvňovať, riadiť, ochraňovať alebo viesť (...) Systematickosťou sa myslí fakt, že pozornosť k týmto personálnym detailom nie je náhodná, príležitostná, ani spontánna; je cieleňá a závislá od určitých protokolov a techník. Navyše, sledovanie je ru-

tinné, je normálnou súčasťou každodenného života v spoločnostiach, ktoré závisia od byrokratickej administratívy a informačných technológií“ (Lyon 2007, 14).

Sledovanie je teda aktivita, ktorá vychádza z osobných údajov (alebo akýchkoľvek informácií o sledovanom), ktoré sa následne používajú na dosiahnutie určitého cieľa. A ako poznamenal Lyon, je endemické pre akúkoľvek modernú spoločnosť, či už demokratickú, alebo nedemokratickú.

Na inom mieste Lyon ponúka stručnejšiu definíciu sledovania ako „akéhokoľvek zberu a spracovania osobných údajov, či už identifikovateľných, alebo nie, na účely ovplyvňovania alebo riadenia tých, ktorých údaje boli získané“ (Lyon 2001, 2). Kľúčovým momentom je identifikovateľnosť. Lyon tvrdí, že jednotlivec nemusí byť vždy identifikovateľný, takže osobné detaily, ktoré sú kľúčovou premennou sledovania, nemusia byť osobnými informáciami, ale akýmikoľvek informáciami o sledovaných osobách. Vo väčšine kontextov masového sledovania tak nie je konkrétny jednotlivec dôležitý, kľúčové sú agregované údaje, teda súhrn údajov zhromaždených o širokej škále jednotlivcov. Často sa využívajú pri praktikách sledovania zo strany súkromných spoločností, ktoré sa prostredníctvom neho snažia zlepšiť svoj produkt, obchodnú stratégiu, zvýšiť zisk. Nárast množstva takýchto údajov a jeho potenciál je spojený s čoraz rozširujúcim sa *internetom vecí* (z angl. internet of things) (Maras a Wandt 2019).

Aktéri a štruktúry sledovania

Fenómén sledovania ako praktika, ktorá určitým spôsobom ovplyvňuje sociálny svet, je úzko spojený s konceptom moci. Gilliom a Monahan sledovanie charakterizujú ako „výkon moci na základe pozorovania“ (2013, 18). Sledovanie tak vytvára akýsi asymetrický mocenský vzťah medzi jeho aktérmi – pozorovateľom a pozorovaným (sledovaným), v rámci ktorého je mocenská rovnováha naklonená smerom k pozorovateľovi. Ten disponuje informáciami o sledovanom, ktorý si tohto vzťahu môže, ale nemusí byť vedomý. Základnou požiadavkou pre možnosť vytvorenia takéhoto vzťahu je *viditeľnosť* (z angl. visibility) – pozorovateľ musí mať možnosť vidieť pozorovaného, či už v skutočnom čase, alebo spätne, či už v jeho fyzickej podobe, alebo vo forme digitálnych dát.

Aktéri sledovania môžu byť jednotlivci alebo aj organizácie – v súčasnosti už neplatí tradičný vzťah, kde pozorovateľom je určitá autorita (štát, organizácia) a sledovaným je jednotlivec. Rôznorodosť vzťahov je znázornená v tabuľke 1. K tej treba poznamenať, že hoci Bennet (2008) sledovanie definuje len ako vzťah medzi organizáciou (pozorovateľom) a jednotlivcom (pozorovaným), tak v literatúre prevažuje širšie chápanie sledovania, ktoré zahŕňa všetky nasledujúce vzťahy.

Tabuľka 1 Aktéri sledovania

		Pozorovateľ	
		Organizácia	Jednotlivec
Pozorovaný	Organizácia	Dozor	Sledovanie „zdola“
	Jednotlivec	Sledovanie	Vzájomné monitorovanie

(Zdroj: Bennet 2008)

Prvým vzťahom je *dozor* (angl. oversight). Pozorovateľom aj pozorovaným sú organizácie. Dozor prebieha prostredníctvom činností, akými sú audity, regulácie alebo bezpečnostné kontroly. Druhým vzťahom je koncept *sledovania zdola* (z angl. sousveillance), ktorý teoreticky rozpracoval Steve Mann v reakcii na rozširovanie sledovania a relatívne posilnenie jednotlivca v existujúcich mocenských štruktúrach. Technológie sledovania sa využívajú ako taktika zo strany sledovaných, s cieľom zvýšiť rovnosť prostredníctvom zverejňovania skrytého fungovania silných inštitúcií a skupín (Mann 2002). Ide teda o určitú taktiku, ktorá ovplyvňuje nerovnomerný mocenský vzťah medzi pozorovateľom a pozorovaným. Táto sa v praxi používa čoraz viac, najmä vďaka čoraz väčšej dostupnosti sofistikovaných technológií a rozširovaniu filozofie otvorených dát.

Tretím typom vzťahu je samotné sledovanie, v rámci ktorého organizácie zbierajú údaje o jednotlivcoch. Posledným typom je *vzájomné monitorovanie* (z angl. peer monitoring), čiže sledovanie jednotlivcov inými

jednotlivcami. Tento druh sledovania sa nazýva aj *horizontálnym sledovaním* (angl. lateral surveillance) (Andrejevic 2004). Príkladom sú susedské hliadky, či vzájomné sledovanie jednotlivcov na internete.

Existujúce štruktúry sledovania sú mimoriadne rôznorodé. Od tých najviditeľnejších, akými sú priemyselné kamery a rôzne elektronické terminály, až po systémy, ktoré vytvárajú rôznorodé databázy pre súkromné spoločnosti (banky, poisťovne, obchody cez vernostné karty), alebo štátne orgány (daňový úrad, sociálna poisťovňa). Tieto štruktúry sa niekedy označujú ako *dejiská sledovania* (z angl. surveillance sites). Tie rozdeľujú mechanizmy sledovania do rozličných oblastí spoločenského života, ako je práca, verejný priestor alebo voľný čas (Lyon 2007, 25).

Dejisko sledovania často predurčuje aj samotný cieľ sledovania, ako aj pravidlá a predpisy, ktoré tento mechanizmus upravujú. Základné rozdelenie dejísk je založené na prístupe verejnosti do daného priestoru. Delia sa na verejný priestor (ulice, parky), poloverejný priestor (nákupné centrum, pracovisko) a súkromný priestor (domácnosť) (Koskela 2003).

V súvislosti s časom a miestom jeho priebehu môže byť sledovanie buď priame, alebo nepriame. Sewell definuje tento rozdiel na príklade sledovania na pracovisku, ale hlavné charakteristiky možno zovšeobecniť. Priame sledovanie je individuálnym zberom informácií v reálnom čase, „s využitím informácií zhromaždených prostredníctvom vlastných zmyslových skúseností“ (Sewell 2012, 306). Naopak, nepriame sledovanie nadobúda viacero foriem. Jednou z nich je retrospektívne sledovanie – monitorovanie minulého správania subjektu sledovania (napr. na nejakej nahrávke). Inou je zameriavanie sa na určitý detail, keď predmetom sledovania nie je celá osoba, ale len určitý detail, ktorý je pre pozorovateľa zaujímavý (napríklad metadáta).

Lyon túto dichotómiu ešte rozširuje na tri typy sledovania. Prvým je predmoderné *priame sledovanie* (z angl. face-to-face surveillance), ktoré sa vykonáva prostredníctvom pozorovania, počúvania a špiónáže. Druhým typom je moderné *sledovanie založené na súboroch* (z angl. file-based surveillance), ktoré využíva účtovné a byrokratické metódy – ako je identifikácia, počítanie, klasifikácia a vedenie záznamov. Posledným z nich je postmoderné sledovanie, ktoré je *digitálne sprostredkované* a vyžaduje existenciu nejakého druhu elektronického rozhrania, ktoré sa nachádza medzi predmetom a mechanizmom dohľadu (Lyon 2007, 74 – 89).

Digitálne sprostredkovanie sledovania umožnil technologický pokrok, možnosť dlhodobého uchovávanía dát a rozšírenie internetu. Clarke ho nazýva *sledovanie dát* (z angl. dataveillance), ktoré definoval ako „systematické používanie osobných dátových systémov na skúmanie alebo monitorovanie činností a komunikácie jednej alebo viacerých osôb“ (Clarke 1988). Sledovanie ani uchovávanie takýchto dát nie je fyzické, ale zameriava sa na dátovú stopu vo virtuálnom priestore, ktorú buď jednotlivec zanecháva sám, alebo ju vytvorila iná osoba.

Digitálne sledovanie pracuje s veľkým množstvom informácií o každej osobe a vytvára tzv. *dátových dvojníkov* (z angl. data doubles). To znamená, že mechanizmy sledovania „abstrahujú ľudské telá z ich teritoriálneho umiestnenia a oddeľujú ich do série samostatných tokov. Tieto toky sú následne opäť zostavené do rôznych ‚dátových dvojníkov‘, ktorí môžu byť predmetom ďalšieho skúmania a subjektmi následnej interencie“ (Haggerty a Ericson 2000, 606).

Dátový dvojník je v tomto chápaní odosobnené individuuum, ktorého komplexnosť je rozložená na sériu zozbieraných údajov, ktoré slúžia ako základ rozhodovania o skutočnej osobnosti. Dátový dvojník zároveň prekonávajú tradičnú časopriestorovú dimenziu – sledovanie je umožnené aj spätne a možno ho vykonávať aj na vzdialených miestach, keďže nie je viazané len na konkrétne miesto a konkrétne fyzické telo. Tieto charakteristiky väčšiny súčasných štruktúr sledovania vedú k tomu, že ich predmetom záujmu nie je ľudské telo a ľudská bytosť vo svojej komplexnosti, ale len určité detaily.

Sledovanie a spoločnosť

V priebehu histórie sa vyvinulo niekoľko predstáv o fungovaní sledovania a jeho vplyvoch na organizáciu spoločnosti a správanie sa jednotlivcov v takejto spoločnosti. Tieto predstavy vznikali nielen v akademickom prostredí, ale už aj v období pred rozvojom štúdií sledovania a stali sa dôležitou súčasťou uvažovania o našich spoločnostiach v tomto kontexte.

Asi najrozšírenejšiu predstavu o spoločnosti sledovania, v jej katastrofickej a totalitnej podobe, predstavil George Orwell vo svojom románe 1984 (Orwell 2013). V jeho futuristickej vízii sú životy ľudí kaž-

dodenne a na každom kroku sledované. Extenzívnosť tohto sledovania najlepšie charakterizuje technológia obrazoviek, ktoré sú v každej domácnosti a umožňujú pozorovať a odpočúvať aj private životy občanov. Sledovanie je koordinované tzv. myšlienkovou políciou, ktorá je centralizovanou agentúrou a jej primárnym cieľom je sociálna kontrola – kontrola myslenia, správania sa a udržiavanie konformity obyvateľstva.

Orwellova vízia smerovala k uvažovaniu o tzv. *štáte sledovania* (angl. surveillance state), ale v skutočnosti nezodpovedá súčasným vzťahom sledovania a spoločnosti. Napriek tomu sa orwellovská metafora vo verejnom diskurze využíva často, najmä po Snowdenových odhaleniach rozsahu sledovania spravodajskými službami z roku 2014 (detailnejšie pozri Greenwald 2015). Súčasný mechanizmy sledovania nie sú plne centralizované, nie sú sústredené do rúk štátnej moci a nie sú totálne, najmä vo vzťahu k súkromnému životu občanov. Vízia Orwella prežíva ako negatívny ideál hrozby zneužívania stále sa rozvíjajúcich moderných technológií.

Uvažovanie o vzťahu sledovania a spoločnosti sa posunulo smerom k *spoločnosti sledovania* (angl. surveillance society). Súčasná spoločnosť – demokratické aj nedemokratické – charakterizuje to, že ich činnosť je závislá od existencie fungujúcich infraštruktúr sledovania, sú teda spoločnosťami sledovania. Sledovanie je v nich všadeprítomné, existuje v rôznych sociálnych, administratívnych a politických kontextoch. Lyon objasňuje, že „pojem spoločnosti sledovania naznačuje, že činnosti sledovania sa dávno preliali cez hranice štátnej byrokracie, aby zaplavili všetky možné spoločenské aktivity. Zatiaľ čo štát stále prevádzkuje množstvo mechanizmov monitorovania každodenného života, tieto štátne aktivity sú len jednou z mnohých oblastí, v ktorých tečú informácie získané pomocou sledovania“ (Lyon 2001, 33).

V spoločnosti sledovania „prakticky všetky závažné spoločenské, inštitucionálne a obchodné aktivity zahŕňajú systematické monitorovanie, zber a analýzu informácií s cieľom prijímať rozhodnutia“ (Gilliom a Monahan 2013, 4).

Jedným z prvých autorov, ktorý systematicky uvažoval o sledovaní ako o organizačnom moduse organizácií a spoločností, bol francúzsky filozof a sociálny teoretik Michel Foucault. Ten sa sústredil na zmeny súvisiace s príchodom modernity a so vznikom národných štátov v 18. a 19. storočí. Jeho teória panoptikonu sa stala v rámci štúdií sledovania veľmi rozšírenou a vplyvnou. Vo svojej práci analyzoval sociálne zmeny, ktoré nastali so zmenou v penálnych systémoch, ktoré priniesla modernita (Foucault 2004). V časti Panoptizmus rozpracoval model väzenia – panoptikon –, ktorého základným princípom je neustála viditeľnosť – každú celú možno kedykoľvek pozorovať z jedného centrálného bodu – zo strážnej veže. „Na tomto sa zakladá hlavný účinok Panoptikonu: vštepiť uväznenému vedomie, že je stále viditeľný, čím sa zabezpečuje automatické fungovanie moci. Dosiahnuť, aby dozeranie bolo nepretržité vo svojich účinkoch aj vtedy, keď je ako činnosť sporadické. Dokonalosť moci má smerovať k tomu, aby sa jej skutočné vykonávanie stalo zbytočným, architektonický aparát má vytvoriť a udržiavať mocenský vzťah, ktorý nezávisí od toho, kto moc vykonáva“ (Foucault 2004, 201).

Panoptikon teda vytvára mocenský vzťah medzi strážcami (pozorovateľmi) a väzňami (pozorovanými). Dizajn tohto systému sledovania však moc odosobňuje a automatizuje. Väzeň je videný bez toho, aby videl, a strážca vidí bez toho, aby bol videný. Väzeň, ktorý žije v takýchto pomeroch, si nikdy nemôže byť istý, či ho práve niekto pozoruje alebo nie. Prichádza k posunu od trestania (fyzické tresty) smerom k disciplíne. Cieľom tohto dizajnu je vytvorenie „poslušných tiel“, individuí, ktoré sa prispôbia situácii permanentného pohľadu, a nastáva autokorekcia správania sa a sebadisciplína – procesy, ktoré autor nazýva „tréningom duše“. Foucault tvrdí, že uplatnenie takéhoto mocenského mechanizmu je široké a využiť ho možno vo viacerých uzatvorených inštitúciách, akými sú nemocnice, školy alebo fabriky.

Tento typ moci, ktorý sa aplikuje v rôznych inštitúciách modernej spoločnosti, Foucault nazýva *disciplína* a sociálne usporiadanie vzťahov v takejto spoločnosti nazýva *spoločnosťou disciplíny* (niekedy prekladané aj ako disciplinárna spoločnosť). Vzťah sledovania a viditeľnosti je základným princípom fungovania uzavretých inštitúcií v rámci disciplinárnej spoločnosti, jednotlivec je socializovaný v takomto prostredí a stáva sa poslušným telom.

Pre štúdie sledovania sa stal nielen spoločným teoretickým základom, ale i bodom sporu (Elmer 2012). Metafora panoptikonu sa používa ako teoretický základ a aplikuje na množstvo rôznorodých prípadov sledovania. Autori Foucaultov model prispôbovali meniacej sa globálnej, technologickej alebo politickej dynamike sledovania. Technologický rozvoj, existencia rozličných databáz a ich prepojenosť vytvorili tzv. *elektronický panoptikon*, v ktorom vážna nahrádza elektronický záznam a dozorcovi akýkoľvek človek majúci prístup k týmto údajom (viac Gordon 1990; Lyon 1994). Poster prichádza s pojmom *superpanoptikon*, ktorý charakterizuje dnešnú konzumnú spoločnosť, v rámci ktorej existuje množstvo údajov o spotrebiteľoch

a komerčné subjekty, ktoré k nim majú prístup, sa dostávajú do roly dozorcov (Poster 1990). Gill prichádza s konceptom *globálneho panoptikonu*, ktorý opisuje mocenské vzťahy v dnešnom globalizovanom neoliberaálnom svete, v rámci ktorého nadnárodné inštitúcie (G7, Medzinárodný menový fond, Svetová banka a ďalšie) uplatňujú disciplínu nad národnými štátmi (Gill 1995).

Koskela argumentuje, že používanie priemyselných kamier v moderných veľkomestách vytvára určitý *urbánny panoptikon*. V rámci neho sa spoločnosť disciplíny vo verejných priestoroch miest vytvára pomocou priemyselných kamier, ktoré plnia úlohu neustále sa pozerajúcich strážcov (Koskela 2003). Didier Bigo charakterizuje bezpečnostné opatrenia v 21. storočí ako *banoptikon* (angl. ban – zákaz). Prostredie neistoty a strachu prinieslo mimoriadne praktiky, ktoré sa stali rutinnými a automatizovanými a ktoré majú za cieľ chrániť vyspelé krajiny pred hrozbami – prísťahovalcami a cudzincami. *Banoptikon* sústreďuje pozornosť na to, kto má byť sledovaný, a charakterizuje súčasnú situáciu sekuritizácie migrácie (Bigo 2008).

K najvýznamnejším kritikom konceptu panoptikonu patrí Haggerty, ktorý vyzýva na metaforické „strhnutie stien panoptikonu“ (Haggerty 2006). Tvrdí, že panoptikon ako teoretický model nedokáže vysvetliť fungovanie moci v dnešných spoločnostiach a identifikuje viacero dôvodov. Pre Foucaulta bola primárnym cieľom sledovania modifikácia správania jednotlivcov, čo však nedostatočne vystihuje sledovanie v súčasných spoločnostiach, ktorého cieľom je aj odstrašovanie, konzum, zábava, vzrušenie, podpora zdravia, vzdelanie, vládnutie, zúctovateľnosť, výchova detí alebo vedenie vojny. Napríklad pre Hana je súčasnosť charakterizovaná elegantnosťou, s ktorou sú Orwelove, či Bethamove predstavy prekonávané novou formou útlaku, kde priznania vynútené násilím boli nahradené dobrovoľným zverejnením údajov. V ére neoliberalizmu nie je potrebné byť tvrdý, ale zvodný. Hanova „smartpolitics“ prináša súhlas namiesto zákazu. Zákazy a odriekanie nahradilo potešenie a napĺňanie. Poslušných ľudí nahrádzajú ľudia závislí (Han 2017).

Ďalším vplyvným konceptom, ktorý odkazuje na Foucaulta, je Deleuzeova *spoločnosť kontroly* (z angl. society of control). Deleuze argumentoval, že Foucaultove disciplinárne spoločnosti boli nahradené spoločnosťami kontroly. Disciplinárne spoločnosti boli charakterizované pohybom jednotlivca v rámci oddelených uzavretých priestorov (ako domov, škola, továreň), v ktorých bol podrobený disciplinárnej moci. Posun smerom k spoločnostiam kontroly je posunom k vzájomnej prepojenosti, väčšej jednoty (Deleuze 1992, 4). Jednotlivci so sebou nesú všetky informácie o svojom minulom správaní v rámci svojho pohybu v rôznych kontextoch a inštitúciách. Na základe týchto informácií sa následne prijímajú rozhodnutia o tom, ktoré priestory a príležitosti im zostávajú v každodennom živote otvorené.

Model fungovania sledovania, ktorý zohľadňuje jeho variabilitu, rôznorodosť účelov, neustále sa meniaci charakter a hierarchiu, ako aj fakt, že nevychádza z jedného mocenského centra, je tzv. *sústava sledovania* (z angl. surveillant assemblage). Podľa Haggertyho a Ericsona sústava sledovania „abstrahuje ľudské telá z ich teritoriálneho prostredia a následne ich rozdeľuje do sérii jasne odlišiteľných tokov. Tieto toky sú potom opäť zložené do jednotlivých dátových dvojníkov, ktorých možno skúmať a zamerať sa na nich s cieľom intervencie“ (Haggerty a Ericson 2000, 606).

Model sústavy sledovania sa teda skladá z viacerých systémov sledovania, ktoré majú odlišný účel a ktoré sa zameriavajú na zber často veľmi rozdielnych informácií. Primárnym záujmom týchto systémov je „transformácia tela na čisté informácie, ktoré sú oveľa mobilnejšie a porovnateľnejšie [ako pozorovanie skutočného fyzického tela]“ (Haggerty a Ericson 2000, 613).

V posledných rokoch sa uvažovanie o vzťahu spoločnosti a sledovania posúva k tzv. *civilizácii sledovania* (angl. culture of surveillance), ktorá odkazuje na fakt, že v dnešných spoločnostiach sú nejakou formou sledovania ovplyvnené aj tie najvšednejšie aktivity, ako napr. počúvanie hudby alebo šoférovania auta, a tie zároveň ovplyvňujú ďalšie mechanizmy sledovania (Lyon 2018, 2). Koncepty štátu sledovania a spoločnosti sledovania opisovali to, akým spôsobom sa stávajú subjektmi sledovania jednotlivci a rôzne skupiny. Civilizácia sledovania opisuje realitu, keď sledovanie iniciujú jednotlivci a skupiny a zároveň na ňom dobrovoľne participujú. Sledovanie už neumožňuje len politické a technologické možnosti, ale aj „nadšenie, nevedomosť a niekedy neochotná spolupráca alebo iniciatívna participácia“ subjektov sledovania (ibid, 30).

Vzťahy medzi sledovaním a rôznymi spoločnosťami nie sú uniformné. Rozvoj sledovania v rôznych častiach sveta podmienil kultúrny a historický vývoj, ktorý viedol k určitej diverzite. Lyon hovorí o rôznych *kultúrach sledovania* (angl. surveillance culture), ktoré definujú, „ako sledovanie vnímame, ako vyjednávame o súkromí a ako zvládneme našu viditeľnosť“ (Lyon 2014, 33). Praktiky súčasného technologického sledovania sú vytvárané sociálnymi praktikami, ktoré ovplyvňujú vnímanie, vzťahy a postupy sledovania v minulosti. Možno dokonca povedať, že existuje určitý druh závislosti od cesty (angl. path dependency), keďže súčasné mechanizmy sa „zrodili z už existujúcich sociálno-technických postupov“ (ibid, 36).

Účel a vplyvy sledovania

S nevyhnutnou dávkou zjednodušenia sa sledovanie primárne snaží o dosiahnutie sociálnej kontroly alebo starostlivosti (Lyon 2001). Na jednej strane teda môže sledovanie slúžiť ako kontrola, mechanizmus identifikácie, monitorovania a analýzy konania jednotlivca alebo organizácie, ktorý usmerňuje správanie žiaducim smerom. V tomto chápaní sa približuje Foucaultovej disciplinárnej spoločnosti alebo Deluzeho spoločnosti kontroly. Sociálna kontrola a jej manifestácie môžu byť neformálne, ako sú kultúrne normy a sankcie za nesprávne správanie, alebo formálne, ako sú zákony a štátna kontrola deviácie (Monahan 2010, 96). Navyše samotná sociálna kontrola prechádza dramatickými zmenami – inštitucionalizáciou, vznikom neúmyselnej kontroly, ktorá nie je hodnotovo orientovaná a je výsledkom automatizácie, či vznikom technológií kontroly (Lianos 2003). Práve tieto priniesli zvýšenú prítomnosť sledovania. V súčasnosti sociálna kontrola využíva sledovanie predovšetkým na poskytovanie bezpečnosti a boj proti kriminalite (pozri McCahil a Coleman 2010; pre porovnanie aj Buzan a kol. 1998).

Druhým primárnym cieľom sledovania je starostlivosť. V ideálnom svete starostlivosť zabezpečuje, že všetci občania štátu majú rovnaké práva, rovnaké zaobchádzanie a existuje určitý spravodlivý systém rozdeľovania bohatstva v spoločnosti. Funkcia starostlivosti sa najčastejšie v literatúre spája s vládnutím. Je nevyhnutnou podmienkou fungovania štátnej byrokracie, ale aj systémov sociálneho zabezpečenia, zdravotníctva a dohľadu nad výkonom niektorých politických a občianskych práv jednotlivcov. Sledovanie môže mať aj iné účely, predovšetkým vytváranie zisku (pozri napríklad Turow a Draper 2012; Pridmore 2012) alebo fungovanie sociálneho života (vzťah sociálnych sietí a sledovania pozri Trottier 2012a; 2012b).

Dosiahnutie uvedených cieľov nie je jednoduché a prináša sociálne náklady, ktoré treba zohľadniť pri úvahách o aplikácii týchto mechanizmov. Medzi poprednými sociálnymi nákladmi je *sociálne triedenie* (angl. social sorting). Je výsledkom fungovania mechanizmov, ktoré „získavajú osobné a skupinové údaje s cieľom klasifikovať jednotlivcov a populácie na základe rozličných kritérií, ktoré rozhodujú o tom, kto by mal byť cieľom zvláštneho zaobchádzania, podozrievania, spôsobilosti, začlenenia, prístupu a podobne“ (Lyon 2002, 20).

Tieto systémy teda vytvárajú rôzne kategórie osôb, ktoré nie sú výsledkom fungovania určitej hodnotovo neutrálnej technológie, ale pretrvávajúcich stereotypov v spoločnosti. Sociálne triedenie je charakteristickou črtou akéhokoľvek mechanizmu sledovania, od zameriavania jednotlivcov založeného na fyzických vlastnostiach prevádzkovateľmi kamerových systémov (pozri Norris a Armstrong 1999) cez bezpečnostné kontroly na letiskách (pozri Gilliom a Monahan 2013) po zvýšené monitorovanie z dôvodu nepriaznivej ekonomickej situácie (pozri Gilliom 2001). Úzky súvis so sociálnym triedením má aj *profilovanie* (angl. profiling), ktoré sa pokúša predísť budúcemu nepriaznivému alebo problematickému správaniu na základe existujúcich profilov alebo klasifikácií jednotlivcov alebo skupín (Clarke 1993). Vychádza z princípu minimalizácie rizika charakteristického pre moderné sledovania.

Na úrovni spoločnosti je obzvlášť závažným problémom narušenie sociálnej dôvery. Nárast sledovania oslabuje dôveru v spoločnosť a naznačuje, že jednotlivcom nemožno bez jeho existencie dôverovať (Murakami Wood a Ball 2006, 4). Sledovanie teda posilňuje v spoločnosti podozrievanie. Atmosféra podozrievania preniká do celej spoločnosti (Lyon 2003). Úrovne podozrievania a strachu sa však v rôznych kultúrach sledovania líšia.

Len čo sa implementuje nejaký mechanizmus sledovania, tak má tendenciu rásť vo svojom rozsahu a zameraní. Tento efekt sa nazýva *vkrádanie sa funkcií* (angl. function creep). Vkrádanie sa funkcií „zahŕňa rozšírenie využitia určitej technológie z jej primárneho dôvodu, na ktorý bola pôvodne určená, na nejaký iný cieľ“ (Macnish 2011). Príkladom môže byť zmena účelu, na ktorý sa začnú využívať už vyzbierané dáta, alebo využitie technológie zabezpečujúcej sledovanie na iný účel, než ten, s ktorým bola pôvodne zavedená. Jedným z najvýznamnejších nebezpečenstiev takéhoto rozširovania je to, že môže obísť diskusiu o účeloch a proporcionality daných mechanizmov.

Na individuálnej úrovni je najdôležitejšie diskutovaným sociálnym nákladom sledovania vplyv na súkromie. Intuitívne je vzťah medzi sledovaním a právom na súkromie inverznou koreláciou. Čím viac sledovania, tým menej súkromia. Keďže však mechanizmy sledovania ovplyvňujú súkromie svojich subjektov rôznymi spôsobmi a sú prijímané s rozličnými cieľmi, otázka stupňa narušenia súkromia súvisí s problémom proporcionality. Clarke tvrdí, že súkromie sa dotýka integrity jednotlivca, čo má široké dôsledky. Zahŕňa telesné súkromie, súkromie osobného správania a ochranu osobnej komunikácie a osobných údajov (Clarke 2006).

Akademická literatúra predstavuje odlišné chápanie súkromia a dôvody oprávnenia jednotlivcov na toto právo. Súkromie buď zahŕňa, alebo podporuje ľudskú dôstojnosť a nezávislosť, vplýva na úroveň zapojenia jednotlivca do spoločnosti alebo sa zameriava na rozsah občianskych slobôd a možnosti politickej participácie. Preto je problematické špecifikovať, aké konkrétne hodnoty bránime, keď hovoríme o súkromí. Bennett a Raab tvrdia, že v západných spoločnostiach sa politika ochrany súkromia stala hodnotou a cieľom verejnej politiky na základe rozvoja liberálneho politického myslenia. Vytvorila sa istá paradigma ochrany osobných údajov, ktorá je založená na presvedčení, že existuje rozdielna hranica medzi jednotlivcami a inými jednotlivcami a medzi jednotlivcom a štátom. Paradigma súkromia spočíva na rozdelení medzi verejným a súkromným. Opiera sa o predpoklad fungujúcej občianskej spoločnosti pozostávajúcej z relatívne autonómnych jednotlivcov, ktorí potrebujú súkromie na plnenie rôznych občianskych úloh v liberálne-demokratickom štáte (Bennet a Raab 2006, 4). Súčasné uvažovanie nad právom na súkromie zdôrazňuje jeho konceptuálny charakter, keď zásah do súkromia ovplyvňujú informačné normy závislé od kontextu, v ktorom mechanizmus sledovania operuje (Nissenbaum 2010, 140 – 147).

Sledovanie a demokracia – legitimita, transparentnosť a zúčtovateľnosť

Sledovanie zo strany verejných organizácií, ako aj regulácia mechanizmov sledovania súkromných organizácií sa dajú považovať za súčasť vládnutia moderných spoločností. To znamená, že existuje vzťah medzi sledovaním a demokratickým vládnutím. Haggerty a Samatas identifikujú určitý paradox tohto vzťahu. Na jednej strane demokratické vládnutie predpokladá zúčtovateľnosť smerom k obyvateľstvu a dodržiavanie ľudských práv, čo pre mechanizmy sledovania znamená, že majú byť čo najtransparentnejšie a majú v čo najmenšej miere zasahovať do práv. Na druhej strane demokratické režimy musia plniť aj určité úlohy a dosahovať určité ciele, akými sú napríklad efektívne vládnutie alebo poskytovanie bezpečnosti, čomu sledovanie napomáha (Haggerty a Samatas 2010). Sledovanie sa preto v niektorých prípadoch, najčastejšie v súvislosti s prevenciou a bojom proti kriminalite, využíva takým spôsobom, ktorý zúčtovateľnosť a garanciu práv znižuje. S týmto paradoxom je úzko spojená problematika proporcionality sledovania – do akej miery je sledovanie odôvodniteľné určitým cieľom a do akej miery tento cieľ plní.

V období po Snowdenových odhaleniach Lyon za najväčšie súčasné výzvy pre demokratické vládnutie považuje tri praktiky sledovania. Prvou je fakt, že demokratické vlády využívajú techniky masového sledovania na monitorovanie vlastného obyvateľstva, často bez fungujúcej demokratickej kontroly. Druhou je to, že s vládami osobné údaje zdieľajú aj súkromné spoločnosti. Treťou je fakt, že na tomto participuje aj obyvateľstvo, na základe svojich elektronických interakcií, špeciálne na sociálnych médiách a používaním mobilných telefónov (Lyon 2015, 9). Na zabezpečenie demokratického charakteru existujúcich mechanizmov sledovania, ako aj udržania základných práv a slobôd vrátane práva na súkromie je potrebné, aby mechanizmy sledovania spĺňali podmienky legitimacy, transparentnosti a zúčtovateľnosti.

Na to, aby mechanizmus sledovania napĺňal podmienky legitimacy, musí byť všeobecne akceptovaný ako napĺňajúci cieľ, na ktorý bol implementovaný. Beetham identifikuje tri hlavné dimenzie legitimacy, ktorými sú legálnosť – čiže súlad s existujúcimi legálnymi pravidlami, odôvodnenosť v súvislosti s prevládajúcimi názormi – v prípade mechanizmov sledovania so subjektami sledovania, ako aj s jeho prevádzkovateľmi a vyjadrenie súhlasu – či už explicitného, alebo implicitného (Beetham 1991, 15 – 20).

Špeciálne pri mechanizmoch sledovania verejnými autoritami sa rozlišuje substantívna a procedurálna legitimita. Substantívna legitimita odkazuje na súlad medzi cieľmi, inštrumentmi a výsledkami určitej politiky so všeobecnými predstavami záujmových skupín a verejnosti na danú problematiku. Pri procedurálnej legitimitate ide o zapojenie záujmových skupín a verejnosti do procesu prípravy danej politiky (Wallner 2008, 424). Zavádzanie rozličných mechanizmov sledovania teda vyžaduje, aby sa nezavádzali v tajnosti a aby o nich prebiehala určitá verejná diskusia.

Transparentnosť je do veľkej miery nejednoznačný koncept so silným normatívnym elementom, ktorý je často zamieňaný s právom na informácie. Michenera a Bersch argumentujú, že na to, aby mal koncept transparentnosti nejakú analytickú hodnotu, musí spĺňať dve dôležité definíčné kritériá. Prvým je kritérium viditeľnosti – informácie o danej politike musia byť zaznamenané a dohľadateľné. Druhým kritériom je vyvodzovateľnosť (angl. inferability), čiže rozsah, v akom sa dané informácie dajú použiť na vyvodzovanie správnych záverov (Michener a Bersch 2013).

Práve viditeľnosť je kľúčová aj pre legitimitu. Transparentnosť napomáha legitimitu tým, že sprostredkuje viditeľnosť pravidiel a výkonu politik pre verejnosť, čo následne umožňuje zhodnocovanie oprávnenosti týchto politik. To sa môže diať dvoma spôsobmi. Prvým je transparentnosť v procesoch, ktoré vedú k prijatiu a implementácii danej politiky. Druhým je transparentnosť v racionalizácii rozhodnutí, ktorá nastáva až spätne (Licht a kol. 2014).

Nové možnosti pre dosahovanie transparentnosti priniesol technologický pokrok a rozširovanie rozličných mechanizmov sledovania. Takzvaná *nová transparentnosť* (angl. *new transparency*) je výsledkom dvoch procesov – informatizácie viditeľnosti cez informačné a komunikačné technológie a zmeny vzťahu medzi štátom a verejnosťou, keď transparentnosť nie je už výlučne výsledkom dobrovoľného zverejňovania informácií zo strany štátnych inštitúcií, ale vďaka novým médiám verejnosť dokáže produkovať viditeľnosť sama (Brucato 2015, 43). Sledovanie v tomto prípade nevytvára transparentných občanov (Bennet, Haggerty, Lyon a Steeves 2014), ale naopak, transparentné inštitúcie.

Koncept zúčtovateľnosti taktiež zahŕňa dva hlavné elementy. Tým prvým je povinnosť zodpovedať sa (angl. *answerability*) – povinnosť informovať a vysvetľovať konanie držiteľov moci. Druhým je vynútiteľnosť (angl. *enforcement*), čiže schopnosť udeliť sankcie v prípade, že držiteľia moci prekročili svoje právomoci alebo si neplnia svoje povinnosti (Schelder 1999). Povinnosť zodpovedať sa úzko súvisí s viditeľnosťou, a teda aj s transparentnosťou a sledovaním, ktoré sú systémami zúčtovateľnosti. Sledovanie v tomto prípade vytvára určité účty alebo záznamy, na základe ktorých sú potom inštitúcie alebo jednotlivci hodnotení (Johnson a Regan 2014, 5 – 6). V prípade sledovania výsledkom nie je len udeľovanie sankcií, ale môže nastať aj pozitívne odmeňovanie za správanie, ktoré je prevádzkovateľom daného mechanizmu sledovania žiadané.

Pre fungovanie mechanizmov zúčtovateľnosti je dôležitým momentom vytvorenie systému zúčtovateľnosti, ktorý predstavuje rámec pre udeľovanie sankcií v prípade, že tento daný mechanizmus funguje mimo pravidiel, prípadne ak neproporcionálne zasahuje do práv a slobôd jednotlivcov. V kombinácii s určitou mierou legitímnosti, ako aj transparentnosti procesov alebo hlavných rozhodnutí to zabezpečí demokratickosť fungovania rozličných mechanizmov sledovania.

Štruktúra tejto knihy

Cieľom tejto knihy je poskytnúť úvodný prehľad do problematiky sledovania na Slovensku a zachytiť jej rôznorodosť v rozličných kontextoch. Každá z kapitol prezentuje samostatný úvodný výskum do problematiky, pričom dohromady vytvárajú mozaiku fungovania sledovania a jeho vplyvov na jednotlivcov, spoločnosť či štát. V snahe zachytiť rozmanitosť a komplexnosť problematiky adoptujú jednotlivé kapitoly odlišné metodologické prístupy, sústreďujú sa na rozličných aktérov a odlišné mechanizmy sledovania.

Prvá kapitola analyzuje dedičstvá sledovania v postkomunistickom priestore a kontextuálne ukotvuje sledovanie v kultúrnom a geografickom priestore regiónu strednej a východnej Európy. Druhá a tretia kapitola sa venujú sledovaniu, ktoré vykonáva štát a jeho inštitúcie. V druhej kapitole je predmetom pozornosti snaha štátu aplikovať legitímny monopol na násilie v kontexte online priestoru a nenávisťných prejavov. Tretia kapitola skúma prostredníctvom analýzy parlamentného diskurzu diskusiu ohľadom zavedenia mechanizmov sledovania polohy mobilných telefónov za účelom boja proti pandémie COVID-19 v rámci prvej vlny pandémie.

Ďalšie dve kapitoly sa sústreďujú na ne/občiansku spoločnosť¹, jej aktérov a spôsoby, akými využívajú pri svojej činnosti mechanizmy sledovania. Štvrtá kapitola na základe pološtruktúrovaných rozhovorov sleduje inštitucionalizáciu slobodného prístupu k informáciám a využívanie tohto mechanizmu na sledovanie štátu a jeho aktivít. Piata kapitola vychádza z konceptu horizontálneho sledovania a venuje sa tomu, ako niektoré vigilančné zoskupenia svojimi aktivitami spochybňujú monopol štátu na legitímne násilie.

Posledný tematický blok sa venuje vplyvom sledovania a ich vnímaniu zo strany obyvateľstva. Šiesta kapitola je kvalitatívnou štúdiou vnímania kamerového sledovania v rozličných súkromných a verejných kontextoch. Siedma kapitola sa venuje koncepciám súkromia obyvateľov v kontexte všadeprítomného sledovania. Posledná, ôsma kapitola je kvantitatívnou štúdiou vnímania rozličných mechanizmov sledovania zo strany občanov a ich miery zásahu do súkromia“.

¹ Pojem neobčianska spoločnosť (angl. *uncivil society*) odkazuje na také prejavy a aktivity aktérov „občianskej spoločnosti“, ktoré spochybňujú liberálne demokratické hodnoty a na ich presadzovanie sa nebránia využívať aj fyzické násilie.

Literatúra

- Andrejevic, Mark. 2004. "The Work of Watching One Another: Lateral Surveillance, Risk, and Governance." *Surveillance & Society* 2(4): 479 – 497.
- Beetham, David. 2001. *The Legitimation of Power*. London: Macmillan.
- Bennett, Colin J. 2008. *The Privacy Advocates. Resisting the Spread of Surveillance*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Bennet, Colin J., and Charles D. Raab. 2006. *The Governance of Privacy: Policy Instruments in Global Perspective*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Bennett, Colin J., Kevin D. Haggerty, David Lyon, and Valerie Steeves. 2014. *Transparent lives: Surveillance in Canada*. Edmonton: AU Press.
- Bigo, Didier. 2008. "Globalized (in)Security: The Field and the Ban-opticon." In *Terror, Insecurity and Liberty: Il-liberal Practices of Liberal Regimes After 9/11*, eds. Didier Bigo a Anastassia Tsoukala, s. 10 – 48. New York, NY: Routledge.
- Brucato, Ben. 2015. "The New Transparency: Police Violence in the Context of Ubiquitous Surveillance." *Media and Communication* 3(3): 39 – 55.
- Buzan, Barry, Ole Wæver, and Jaap de Wilde. 1998. *Security: a new framework for analysis*. Boulder, Colo: Lynne Rienner Pub.
- Cheney-Lippold, John. 2017. *We Are Data. Algorithms and the Making of Our Digital Selves*. New York, NY: New York University Press.
- Deleuze, Gilles. 1992. "Postscript on the Societies of Control." *October* 59: 3 – 7.
- Elmer, Greg. 2012. "Panopticon – Discipline – Control." In *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, eds. David Lyon, Kevin D. Haggerty, and Kirstie Ball, s. 21 – 29. New York, NY: Routledge.
- Foucault, Michel. 2004. *Dozerať a trestať. Zrod väzenia*. Bratislava: Kaligram.
- Gill, Stephene. 1995. "The Global Panopticon: The Neo-Liberal State, Economic Life, and Democratic Surveillance." *Alternatives* 20(1): 1 – 49.
- Gilliom, David. 2001. *Overseers of the Poor. Surveillance, Resistance and the Limits of Privacy*. Chicago, MA: The University of Chicago Press.
- Gilliom, David, and Torin Monahan. 2013. *SuperVision. An Introduction to Surveillance Society*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Gordon, Diana. 1987. "The Electronic Panopticon: A Case-Study of the Development of the National Criminal Records System." *Politics and Society* 15(4): 483 – 511.
- Greenwald, Glenn. 2015. *Nikto sa neskryje (Edward Snowden, NSA a americké systémy hromadného odpočúvania)*. Bratislava: Tatran.
- Haggerty, Kevin D. 2006. "Tear Down the Walls: On Demolishing the Panopticon." *Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond*, ed. David Lyon, s. 23 – 45. Cullompton: Willan Publishing.
- Haggerty, Kevin D., and Richard V. Ericson. 2000. "The Surveillant Assemblage." *British Journal of Sociology* 51(4): 605 – 622.
- Haggerty, Kevin D., and Minas Samatas. 2010. "Introduction: Surveillance and Democracy: An Unsettled Relationship." In *Surveillance and Democracy*, eds. Kevin Haggerty a Minas Samatas, s. 1 – 16. London: Routledge.
- Johnson, Deborah G., and Priscilla M. Regan. 2014. "Introduction." In *Transparency and Surveillance as Sociotechnical Accountability. A House of Mirrors*, eds. Deborah G. Johnson a Priscilla M. Regan, s. 1 - 24. New York, NY: Routledge.
- Koskela, Hille. 2003. "'Cam Era' – The Contemporary Urban Panopticon," *Surveillance & Society* 1(3): 292 – 313.
- Lianos, Michalis. 2003. "Social Control after Foucault." *Surveillance & Society* 1(3): 412 – 430.
- Licht, Jenny De Fine, Daniel Naurin, Peter Esaiasson, and Mikael Gilljam. 2014. "When Does Transparency Generate Legitimacy? Experimenting on a Context-Bound Relationship." *Governance* 27(1): 111 – 134.
- Lyon, David. 1994. *The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society*. Cambridge: Polity Press.

- Lyon, David. 2001. *Surveillance Society: Monitoring Everyday Life*. Philadelphia, PA: Open University Press.
- Lyon, David. 2002. *Surveillance as Social Sorting. Privacy, Risk, and Digital Discrimination*. London: Routledge.
- Lyon, David. 2007. *Surveillance Studies. An Overview*. Cambridge: Polity Press.
- Lyon, David. 2014. "Situating Surveillance. History, Technology, Culture." In *Histories of State Surveillance in Europe and Beyond*, eds. Kees Boersma et al., s. 32 – 46. New York, NY: Routledge.
- Lyon, David. 2015. *Surveillance after Snowden*. Cambridge: Polity Press.
- Lyon, David. 2018. *The Culture of Surveillance: Watching as a Way of Life*. London: Polity Press.
- Lyon, David, Kevin Haggerty, and Kirstie Ball. 2012. "Introducing Surveillance Studies." In *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, eds. David Lyon, Kevin D. Han, Byung-Chul. 2017. *Psychopolitics: neoliberalism and new technologies of power*. London: Verso.
- Haggerty a Kirstie Ball, s. 1 – 11. New York, NY: Routledge.
- Macnish, Kevin. 2011. "Surveillance ethics." *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Dostupné na: <http://www.iep.utm.edu/surv-eth/>
- Mann, Steve. 2002. "Sousveillance, Not Just Surveillance, in Response to Terrorism." *Metal and Flesh* 6(1). Dostupné na: <http://wearcam.org/metalandflesh.htm>
- Maras, Marie-Helen, and Adam Scott Wandt. 2019. "Enabling Mass Surveillance: Data Aggregation in the Age of Big Data and the Internet of Things." *Journal of Cyber Policy* 4(2): 160 – 177.
- McCahill, Michael, and Roy Coleman. 2010. *Surveillance and Crime*. London: SAGE Publishing.
- Michener, Greg, and Katherine Bersch. 2013. "Identifying transparency." *Information Polity* 18(3): 233 – 242.
- Monahan, Torin. 2010. *Surveillance in the Time of Insecurity*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Murakami Wood, David, and Kirstie Ball (eds.) 2006. *A Report on the Surveillance Society*. Public Discussion Document. Surveillance Studies Network. Dostupné na: <https://ico.org.uk/media/about-the-ico/documents/1042388/surveillance-society-public-discussion-document-06.pdf>
- Nissenbaum, Helen. 2010. *Privacy in Context. Technology, Policy, and the Integrity of Social Life*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Norris, Clive, and Gary Armstrong. 1999. *The Maximum Surveillance Society: The Rise of CCTV*. Oxford: Berg.
- Orwell, George. 2013. *1984*. Bratislava: Slovart.
- Poster, Mark. 1990. *The Mode of Information*. Cambridge: Polity Press.
- Pridmore, Jason. 2012. "Consumer Surveillance: Context, Perspectives and Concerns in the Personal Information Economy." In *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, eds. David Lyon, Kevin D. Haggerty a Kirstie Ball, s. 321 – 328. New York, NY: Routledge.
- Sewell, Graham. 2012. "Organization, Employees and Surveillance." In *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, eds. David Lyon, Kevin D. Haggerty, and Kirstie Ball, s. 303 – 312. New York, NY: Routledge.
- Schedler, Andreas. 1999. "Conceptualizing Accountability." In *The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies*, eds. Andreas Schedler, Larry Diamond a Marc Plattner, s. 13 – 28. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Trottier, Daniel. 2012a. "Interpersonal Surveillance on Social Media." *Canadian Journal of Communication* 37 (2): 319 – 332.
- Trottier, Daniel. 2012b. *Social Media as Surveillance: Rethinking Visibility in a Converging World*. Farnham: Ashgate
- Turow, Joseph a Nora Draper. 2012. "Advertising's New Surveillance Ecosystem." In *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, eds. David Lyon, Kevin D. Haggerty a Kirstie Ball, s. 133 – 140. New York, NY: Routledge.
- Wallner, Jennifer. 2008. "Legitimacy and Public Policy: Seeing beyond Effectiveness, Efficiency, and Performance." *Policy Studies* 36(3): 421 – 43.

Kultúrny kontext sledovania na Slovensku

1. Špecifiká postojov k sledovaniu v postkomunistickom priestore

Martin Kovanič

Rôzne mechanizmy sledovania sa dajú považovať za určitú kultúrnu prax, zakorenenú a spoluvytváranú existujúcimi sociálnymi praktikami v konkrétnych kultúrnych kontextoch. Technológie sledovania sa preto nedajú vnímať len ako vonkajšie nástroje, ktoré rôzni aktéri mobilizujú na riešenie vybraných problémov, ako je napríklad boj proti kriminalite, ale treba ich vnímať aj ako výtvor existujúcich kultúrnych poznatkov, vzťahov a skúseností (Monahan 2011, 496). Fungovanie sledovania, interakcie s jednotlivými mechanizmami a ich vnímanie majú preto svoje kultúrne špecifiká a existujúce kultúrne praktiky rámcujú skúsenosti so sledovaním.

Vplyv kultúry na sledovanie sa dá identifikovať v množstve interakcií obyvateľov so socio-technologickými praktikami v každodennom živote, „keď vyjednávajú o všadeprítomných kamerách na verejných a súkromných priestranstvách, prechádzajú cez bezpečnostné kontroly, stretávajú sa so sledovaním v budovách, obchodoch, vozidlách a s množstvom zariadení, ktoré zhromažďujú, ukladajú, prenášajú, analyzujú a reagujú na osobné údaje“ (Lyon 2019, 69).

Lyon (2014, 42) rozlišuje medzi predstavami a praktikami kontextovo špecifického sledovania. Predstavy považuje za spôsoby, ako je sledovanie navrhnuté, ako súvisí s inými dimenziami spoločenského života a ako je prakticky a eticky rámcované. Praktiky sú potom spôsoby a skúsenosti každodennej interakcie s mechanizmami sledovania. Tieto predstavy a praktiky súčasného technologického sledovania sú zároveň ovplyvňované predstavami a praktikami sledovania v minulosti. Súčasnú sledovanie sa „rodí z už existujúcich sociálno-technických postupov“ (ibid, 36), ktoré sú zakorenené v spoločnosti a v jej fungovaní.

Spoločnosti strednej a východnej Európy majú so sledovaním bezprecedentné skúsenosti, keďže sledovanie organizované tajnými službami bolo jedným zo základných nástrojov udržiavania kontroly komunistickými režimami (Persak a Kamiński 2009; Welsh 1996). Komunistické sledovanie preniklo do celej spoločnosti; každý občan bol potenciálnym subjektom záujmu a sociálnej kontroly. Pád komunistických režimov a následný vývoj v tranzítnom období priniesli rozpustenie tajnej polície a koniec autoritárskej formy sociálnej kontroly a sledovania. Dlhodobé skúsenosti s nedemokratickými mechanizmami sledovania však môžu mať negatívny vplyv na súčasné vnímanie sledovania v demokratických spoločnostiach. Výskumy z rôznych krajín, ktoré mali skúsenosť s nedemokratickými režimami spoliehajúcimi sa na sledovanie, naznačujú, že dedičstvo týchto minulých skúseností zohráva úlohu vo fungovaní a vnímaní súčasných mechanizmov sledovania (Frois 2013; Clavell a Ouziel 2014; Los 2002; Samatas 2005).

V tejto kapitole testujem existujúce teórie o vplyve dedičstiev autoritárskeho sledovania na vnímanie súčasných mechanizmov masového sledovania v post-komunistickom priestore. Existujúce hypotézy o vplyvoch dedičstiev autoritárskeho sledovania testujem komparatívnou štatistickou analýzou a porovnaním postkomunistických krajín so západnými demokraciami v rámci členských krajín Európskej únie. Sústreďím sa pri tom na technologické mechanizmy sledovania. V príspevku sa najprv budem zaoberať fungovaním komunistického dohľadu, jeho vplyvmi na spoločnosť a následne empirickým testovaním teoretických hypotéz o účinkoch minulého nedemokratického dohľadu na postoje k sledovaniu v moderných demokratických spoločnostiach v rámci post-komunistických krajín, ktorých súčasťou je aj Slovenská republika.

Komunistické sledovanie ako forma autoritárskeho sledovania

Sledovanie praktikované komunistickými režimami považuje Verdery (1996, 24) za „negatívnu tvár ich problematickej legitimacy“. Kľúčovou charakteristikou komunistického sledovania je štrukturálne násilie. To

sa výrazne opieralo o ľudský faktor a vytvorilo rozsiahlu štruktúru spolupracovníkov tajnej polície. Welsh (1996, 420) tvrdí, že posttotalitné režimy nahradili fyzické násilie, ktoré bolo integrálnou súčasnosťou komunistických režimov v ich stalinistickej ére, násilím štruktúrnym, ktoré bolo charakteristické používaním zastrasovania a hrozieb. Snažilo sa dosiahnuť poslušnosť a poddajnosť obyvateľstva. Hlavným účelom komunistickej sociálnej kontroly bolo preto dosiahnutie žiaduceho správania (Uldriks a Van Reenen 2003, 10).

Toto štruktúrne násilie sa uskutočňovalo pomocou intenzívneho monitorovania obyvateľstva. Sledovanie obyvateľstva zo strany štátnej moci v komunistických režimoch v ich posttotalitnej forme považujem za formu autoritárskeho sledovania. Špecifickou charakteristikou autoritárskeho sledovania je, že jeho hlavným cieľom je udržiavanie moci zo strany režimov, ktoré fungujú v podmienkach limitovaného politického a spoločenského pluralizmu.² Hlavným sprostredkovateľom tohto sledovania bola v komunistických režimoch tajná polícia, ktorej cieľom bolo odstrániť kritiku a „všetkým vnútiť konformnosť“ (Bramstedt 1998, 176).

Komunistická tajná polícia uplatňovala panoptické princípy neviditeľnej, všemocnej a všadeprítomnej moci vytvorením akejsi mýtickej mocenskej aury, ktorú následne akceptovalo obyvateľstvo. Podľa Bramstedta (ibid, 180) tento druh sledovania viedol k vytvoreniu kultúry podozrievania, ktorá bola „univerzálna, neurotická a založená na výraznom pociťovaní neistoty“. Tá sa podarila dosiahnuť aplikáciou totalizujúcej sily, ktorá bola centralizovaná, ale tiež nejednoznačná, beztvárna a vágna. Masy potrebovali nadobudnúť „kafkovský pocit, že skutočná mocenská štruktúra nespočíva vo viditeľnom bludisku kancelárií, ale je hlboko skrýaná a utajená“ (Los 2004, 22).

Napriek svojim limitom sa tajná polícia musela tváriť ako všadeprítomná a vševediaca. Existujúci výskum túto predstavu všemocnej a vševediacej tajnej polície spochybňuje. Hodnotenie moci komunistickej tajnej polície je príliš spojené najmä s dohľadom nad domácim obyvateľstvom, ale pri konfrontácii s medzinárodnými cieľmi mala tajná polícia často problémy úspešne využiť svoje sledovacie schopnosti (Richterová 2018). Vnímanie všemocnosti tajnej polície bolo do určitej miery vykonštruovaným obrazom s cieľom zvýšiť jej moc (Poenu 2017, 108) a vytvoriť atmosféru strachu, v ktorej zostane rozsah jej reálnej moci nejasný (Saunders 2013, 161).

Fungovanie sledovania v komunistických režimoch bolo založené na zvrátenom chápaní vzťahu medzi občanom a štátom. Szekely (2007, 117) to formuloval takto: Kým „západný politický ideál je založený na autonómnom, suverénom občianovi a transparentnom a zúčtovateľnom štáte, komunistický ideál bol založený na suverénom vedení štátostrany a transparentnom a zúčtovateľnom občianovi.“. Zodpovednosť za zdôvodňovanie konaní tak stojí na občianovi, nie na štáte. To viedlo k situácii, keď sa sledovanie považovalo za niečo úplne prirodzené a otázka ochrany súkromia bola neprítomná, pretože takýto spôsob myslenia vôbec neexistoval.

Vplyvom kultúry podozrenia a strachu si občania vytvorili rôzne stratégie vyhýbania sa pozornosti režimu. Od minimalizovania svojej viditeľnosti až po konformné vystupovanie a úslužnosť. Všetko v snahe nevyvolávať podozrenie a nestáť sa objektom záujmu, ktorý by mohol ohroziť osobný život občanov, ale aj životy ich blízkych. Tým sa vytvorila určitá „mentalita tabu“, ktorá zahŕňala rôzne „predmety, priestory, správanie, gestá, slová a osoby – všetko, čomu bolo nevyhnutné vyhýbať sa“ (Los 2002, 170).

Komunistické sledovanie vykonávala tajná polícia za pomoci svojej rozsiahlej siete tajných spolupracovníkov. Miera ich preniknutia do spoločnosti v krajinách strednej a východnej Európy dosiahla obrovské rozmery a prenikli do väčšiny sociálnych inštitúcií, spoločenských organizácií a aj súkromných kolektívov (González-Enríquez 2001). Sledovanie pomocou infiltrácie zohrávalo kľúčovú úlohu pri zabezpečovaní stability komunistických režimov (Svenonius, Björklund a Waszkiewicz 2014, 99). Spravodajské služby sa priamo zodpovedali komunistickým stranám a slúžili ako nástroj na kontrolu obyvateľstva a na pozorovanie všetkých priestupkov proti oficiálnej línii režimov. Sledovanie tajných služieb sa sústredilo okolo zväzkov, ktoré obsahovali informácie operatívneho záujmu o záujmových osobách.³ Spisy zaznamenávali správanie záujmových osôb, pričom obsahovali informácie o ich verejnom a súkromnom živote, sociálnych kontaktoch a osobných názoroch. Zhromaždené informácie boli väčšinou založené na správach tajných spolupracovníkov, ale zahŕňali aj údaje z iných druhov sledovania, z odposluchov, fotografií alebo oficiálnych zdrojov.

Dôležitou funkciou tohto „spisového“ (angl. file-based) alebo „byrokratického“ sledovania, ktorý praktizovali tajné služby, bola klasifikácia obyvateľstva. Vytvárala určitý „regulovaný, usporiadaný vesmír“, ktorý

² Limitovaný pluralizmus kombinovaný s demobilizáciou a depolitizáciou spoločnosti a výkonom moci v určitých nedostatočne definovaných, ale zároveň rozoznateľných hraniciach patria podľa Linza (2000) k hlavným črtám autoritárskych režimov.

³ Prehľad registračných protokolov ŠTB sa dá pozrieť na stránke Ústavu pamäti národa: <https://www.upn.gov.sk/sk/vysvetlivky-k-registracnym-protokolom/>

umožňoval klasifikáciu obyvateľstva do rôznych skupín v závislosti od ich lojality k režimu (Lyon 2007, 80). Spisy následne slúžili ako podklady pre rozhodovanie o životoch a príležitostiach záujmových osôb, ale aj ich rodinných príslušníkov. Kariérny postup závisel od ochoty podriaďiť sa stránickej línii, vedúcemu postavaniu komunistickej strany a pripravenosti implementovať oficiálnu politiku, akokoľvek iracionálnu. (Stan 2009, 7).

Los a Zybortowicz (2000, 47 – 49) označujú posttotalitnú sociálnu kontrolu ako „reguláciu prostredníctvom infiltrácie“. Tá mala za následok narušenie dôvery a sociálnych vzťahov medzi občanmi. Presadzovanie štátnych politík, súhlas obyvateľstva a udržiavanie poriadku sa dosahovali prostredníctvom skutočnej, ale aj predstieranej sily tajnej polície a jej siete neviditeľných spolupracovníkov. Stav trvalo možnej „viditeľnosti“ obyvateľov uľahčil „kontinuitu medzi mocenskými štruktúrami štátu a mikro-mocou na úrovni jednotlivcov“.

Aj keď penetrácia spoločnosti tajnými spolupracovníkmi bola pomerne vysoká, použiteľnosť každého jednotlivého spolupracovníka bola odlišná. Kvalita spolupráce závisela od niekoľkých faktorov, ako sú motivácia pre spoluprácu, ochota spolupracovať a osobné schopnosti každého spolupracovníka. Komplexný výskum kvality spolupráce v komunistických krajinách neexistuje, ale dá sa predpokladať, že kvalita spolupráce a poskytnuté informácie sa výrazne líšili (pozri napr. Kovanič 2014; Kowalczuk 2013, 209 – 246).

Existencia takýchto rozsiahlych kapacít štátneho dozoru viedla k stiahnutiu sa občanov z verejnej sféry a k privatizácii spoločenského života. Rozšírenosť štátneho sledovania vytvorila tzv. „privatizovaného občana“, ktorý ustúpil z verejného života v prospech individuálnych a domácich aktivít (Garcelon 1997). Verejné činnosti sa obmedzili na symbolické akty hlasovania a účasť na činnostiach sponzorovaných režimom, ako boli napr. verejné manifestácie. Viedlo to k vytvoreniu atmosféry všeobecnej nevedomosti a nedôvery k štátnym inštitúciám.

Podobné skúsenosti s nedemokratickým sledovaním v európskych povojnových autoritárskych režimoch majú aj Grécko (Samatas 2005; 2014), Španielsko (Cenarro 2004; Galdon Clavell a Ouziel 2014) a Portugalsko (Frois 2013). Možno však tvrdiť, že v týchto autoritárskych štátoch úroveň spoločenskej kontroly ich obyvateľstva nezodpovedala totalitnej realite komunistických režimov strednej a východnej Európy, najmä počas ich stalinistických období. Úloha tajnej polície zostala významná aj v poststalinistických režimoch, ktoré už neboli totalitné. Podľa Linza a Stepana (1996, 42) sú tieto režimy príkladmi zmrazeného posttotalitárizmu a vyznačujú sa deideologizáciou a všeobecnou stratou viery v utopickú víziu. Napriek tomu zostali aj v týchto režimoch takmer všetky kontrolné mechanizmy strany v prevádzke.

Povojnové európske nedemokratické režimy vznikli v odlišnom politickom, kultúrnom a sociálnom kontexte, ale vzorce represii vykazujú rovnaké charakteristiky. Existovala v nich všadeprítomná kontrola zameraná na oponentov režimu (či už ide o komunistov, alebo antikomunistov), siete spolupracovníkov politickej polície a existencia spisov ako predchodcov „zložkovej spoločnosti“ (angl. dossier society) (Laudon 1986), v ktorej boli jednotlivci posudzovaní na základe informácií zhromažďovaných v spisoch.

Dedičtvá autoritárskeho sledovania v súčasných mechanizmoch sledovania

Prevažujúci akademický konsenzus naznačuje, že takéto dedičtvá formovali postoje obyvateľov krajín s nedávnou skúsenosťou s autoritárskym režimom k súčasným mechanizmom sledovania. Inými slovami, dnešná populácia je ovplyvnená dedičtvom autokratického sledovania – či už vďaka osobnej prežitej skúsenosti v týchto režimoch, alebo prostredníctvom kolektívnej pamäti, ktorá presahuje generácie.⁴

Grzymala-Busse (2002, 21) definuje komunistické dedičtvá ako „vzorce správania, poznávania a organizácie s koreňmi v autoritárskom režime, ktoré pretrvávajú aj napriek zmene podmienok a ktoré umožnili ich vznik.“ Keďže autokratická sociálna kontrola ovplyvňovala spôsoby, akým občania riadili svoj každodenný život, vplyv tohto dedičstva je predovšetkým identifikovateľný v ich správaní a uvažovaní. Napriek odstráneniu všemocnej strany, tajnej polície a jej siete spolupracovníkov tieto skúsenosti ovplyvňujú správanie občanov a postoje k sledovaniu aj v súčasných demokratických spoločnostiach. Ide o takzvané mäkké dedičtvá (angl. soft legacies), ktorých výsledkom sú abstraktnejšie fenomény, ako napr. spomínané zmeny v postojoch (Farrall, Hay a Gray 2020, 3).

⁴ Kolektívne spomínanie nie je priamočiary proces. Deje sa v kontexte sociálnych skupín a v rámci ich mnemotechnických postupov. Kolektívna pamäť je preto manifestovaná odlišnými spôsobmi v rámci rozličných skupín, ktoré majú odlišné skúsenosti alebo vedomosti o určitých historických dejoch. Pre viac podrobností pozri Wertsch (2009).

Ako ukazuje Pendakis (2017) na prípadovej štúdií Grécka, dedičstvá autoritárskeho sledovania prežívajú režim a dokážu sa transformovať do nových spoločenských pomerov. Majú schopnosť prenášať politickú identitu v rámci rodovej línie a vytvoriť špecifické druhy spriaznených sociálnych a politických subjektov. To znamená, že dedičstvá posilňujú pretrvávajúce správanie a uvažovanie, ktoré majú pôvod v autoritárskom režime, a uľahčujú ich zmenu a prispôbenie sa novým podmienkam.

Wittenberg (2015, 369) identifikuje tri zložky argumentácie založenej na historických dedičstvách, a to: „výsledok, ktorý nie je možné úplne vysvetliť zo súčasných príčin s daným výsledkom, príčina alebo korelácia, ktorá existovala pred výsledkom, a potenciálne (alebo aspoň špekulatívne) väzby medzi predchádzajúcimi príčinami a výsledkom.“ Na identifikáciu dedičstva je preto dôležité vysvetliť výsledok a identifikovať jeho minulé príčiny. Wittenberg (ibid) ďalej definuje tri typy dedičstiev, ktoré majú vplyv na súčasnosť postkomunistických krajín, a to dedičstvá predkomunistické, komunistické alebo výlučne postkomunistické.

Rozdiely v charakteristikách sledovania v postkomunistickom priestore môžu byť výsledkom dvojitého dedičstva. Pop-Eleches a Tucker (2017) rozoznávajú efekty komunizmu prostredníctvom dvoch skúseností, ktoré ovplyvňujú súčasné postoje občanov v týchto krajinách. Tou prvou je prežitie komunizmu (angl. living through communism), druhou život v postkomunistickej krajine (angl. living after communism). Výsledkom je, že akákoľvek charakteristika dnešných spoločností je výsledkom kombinácie týchto dvoch skúseností. V prípade komunistických režimov možno dedičstvá identifikovať nielen v samotnom režime, ale aj v tranzítnom období, v ktorom sa spoločnosti vyrovnávali s následkami komunizmu.

Dedičstvá štátneho sledovania v postautoritárskom kontexte

Existujúca akademická literatúra identifikuje vplyvy autoritárskeho sledovania na postoje občanov v zvýšenej nedôvere voči sledovaniu, ktoré sa podobá štátnemu vytváraniu zväzkov, a v zvýšenej dôvere v technologické sledovanie.

Teória o zvýšenej nedôvere voči štátnemu vytváraniu zväzkov alebo databáz uvádza, že v dôsledku autoritárskeho sledovania, ktoré vždy vykonával štát, nadobudlo obyvateľstvo pocit nedôvery voči zhromažďovaniu údajov od ktorejkoľvek zo štátnych inštitúcií. Samatas tvrdí, že v prípade autoritárskeho Grécka skúsenosti so sledovaním „reprodukovali negatívnu kultúru sledovania a vytvorili všeobecne rozšírenú nedôveru voči akémukoľvek štátnemu a policajnému sledovaniu. Grécki občania, ktorí zažili niektoré z bezpečnostných a represívnych foriem štátneho sledovania, sa obávajú akejkoľvek štátnej a policajnej registrácie, ktorá môže slúžiť na klasifikáciu a vylúčiť jednotlivcov aj ich rodinných príslušníkov zo systému štátnych dávok. Naučili sa nedôverovať akémukoľvek zhromažďovaniu osobných údajov štátom, a to aj v prípade, že sa vykonáva na legitímne účely“ (Samatas 2014, 60).

Toto platí najmä pre mechanizmy sledovania, ktoré pripomínajú vytváranie spisov, ktoré zahŕňajú širokú škálu osobných informácií o záujmových osobách spravodajskou službou alebo bezpečnostnými zbraňami. V minulosti sa takéto sledovanie využívalo na rozhodnutia o živote jednotlivcov, aj ich blízkych rodinných príslušníkov. Rovnakým spôsobom sa využívali tajné spisy aj na komunistickú sociálnu kontrolu. Vytvárali neúplnú biografii svojich subjektov sledovania a často aj skresľovali realitu (k tomu pozri viac Andrews 1998; Ash 2000).

Samatas (2004) okrem toho tvrdí, že pre občanov sú neprijateľné procesy, ktoré pripomínajú staré postupy zhromažďovania informácií na účely sociálneho triedenia. Problematické nie sú mechanizmy, ktoré sledujú občanov, ale nepracujú so žiadnymi citlivými dátami, prípadne ich uchovávajú len krátkodobo, ako je napríklad sledovanie súkromnými firmami. Priame a fyzické sledovanie, či už osobné, alebo technologicky sprostredkované, sa nepovažuje za problematické, pretože nespôsobuje ťažkosti ani neohrozuje sociálne vzťahy. To je reflektované aj v rozdieloch medzi vnímaním súkromného a štátneho sledovania v prípade, keď ide o rovnakú technológiu sledovania. Ak ju vykonávajú súkromní aktéri (napr. obchody a banky), je sledovanie kamerovým systémom všeobecne akceptované, zatiaľ čo voči verejným kamerovým systémom, ktoré prevádzkuje polícia, existuje určitá opozícia (Samatas 2005, 186 – 187).

Druhá teória vychádza z predpokladu o zvýšenej dôvere v technologické sledovanie. To sa v postkomunistickom priestore uprednostňuje pred sledovaním, ktoré vykonávajú konkrétni ľudia a ktoré sa spája s predchádzajúcim režimom (Svenonius, Björklund a Waszkiewicz 2014). Ľudské sledovanie je spojené s fungovaním komunistických štátnych bezpečnostných agentúr a následnými lustračnými procesmi a spormi okolo spisov

po páde komunistických režimov. Diskusie o lustráciách vo väčšine postkomunistických krajín regiónu strednej a východnej Európy viedli k vytvoreniu určitého typu lustračného mechanizmu typu lustračného mechanizmu. Tieto mechanizmy, hoci s rôznym načasovaním a v odlišnej podobe, odsúdili praktiky komunistickej tajnej polície a snažili sa o vylúčenie jej príslušníkov a spolupracovníkov z verejného života (pozri napr. David 2006; Horne 2017; Williams, Fowler a Szczerbiak 2005). Ľudské alebo osobné sledovanie, ktoré je priame, je preto v týchto spoločnostiach naďalej vnímané negatívne, a to aj v prípade, ak prebieha v online prostredí.

Svenonius a kolektív argumentujú, že súčasné technologické mechanizmy sledovania v postkomunistickom kontexte sú často považované za primeranú reakciu na konkrétny bezpečnostný problém, čím vylučujú akékoľvek diskusie o ich potenciálnych negatívnych sociálnych nákladoch, ako je napríklad narušenie práva na súkromie (Svenonius, Björklund a Waszkiewicz 2014, 108). Obyvateľstvo preto akceptuje využívanie sledovania na účely boja proti zločinu a prevencie kriminality. To sa deje napriek tomu, že moderné technologické sledovanie nie je hodnotovo neutrálne. Naopak, má v sebe vopred zabudované nerovnosti v prístupe k špecifickým skupinám ľudí a vytvára mocenské nerovnosti medzi subjektmi sledovania a prevádzkovateľmi sledovania, či už ide o štátne inštitúcie, alebo o súkromné spoločnosti (Monahan 2016).

Opozícia voči ľudskému sledovaniu sa prejavuje práve v kontexte rastúceho využívania a prijímania technologických riešení slúžiacich na sledovanie, ako sú kamerové systémy, monitorovanie elektronických komunikácií alebo odpočúvanie. Ako ukazuje príklad Poľska, toto pozitívne vnímanie sa ďalej využíva na vyzdvihovanie kamerových systémov ako nástroja modernizácie a dokonca sa považuje za statusový symbol (Björklund 2013). Dôvera v technologické sledovanie teda znamená, že sledovanie nie je vnímané len ako prostriedok na dosahovanie konkrétneho cieľa, v tomto prípade zaistenia bezpečnosti, ale aj ako spôsob prekonania minulosti a „dobiehania“ rozvinutých západných demokracií.

Analýza vplyvu dedičstiev na formovanie postojov k sledovaniu v postkomunistických krajinách

V tejto kapitole pracujem s predpokladom, že skúsenosti s komunistickým sledovaním v kombinácii so špecifickým obdobím postkomunistickej transformácie vytvorili zmes podmienok, ktoré ovplyvňujú vnímanie súčasných mechanizmov sledovania. Spomínané postautoritické špecifiká sledovania sú vysvetlenia, ktoré doteraz neboli systematicky testované pomocou empirických dát. Tieto teórie vychádzali zo špecifických prípadových štúdií (Grécka a Poľska), a preto ich všeobecná uplatniteľnosť na postautoritárske alebo postkomunistické kontexty vyžaduje empirické testovanie.

V rámci akademickej literatúry zatiaľ existujú len dva výskumy, ktoré priniesli zovšeobeciteľné poznatky týkajúce sa vnímania sledovania v postkomunistickom kontexte. Prvým je výskum tajného sledovania spravodajskými službami (Svenonius a Björklund 2018). Tento výskum založený na údajoch z troch postkomunistických krajín zistil, že akceptácia takéhoto sledovania závisí od inštitucionálnej dôvery. Na druhej strane postoje k tomuto sledovaniu, teda čo si o ňom obyvatelia myslia, závisia od obáv o súkromie. Druhým výskumom je analýza postojov k súkromiu na západnom Balkáne, ktorej výsledky ale neboli dané do perspektívy postkomunistických špecifik (Budak a Rajh 2018; Budak, Rajh a Anić 2015).

Epperly (2019) argumentuje, že výskum dedičstiev má zmysel iba pri existencii určitej explicitnej historicky hodnovernej referenčnej kategórie, ktorú v prípade postkomunistických krajín predstavuje západná Európa. Postkomunistické krajiny sa v období od pádu komunizmu snažili o určitý „návrat do Európy“ a preberanie európskych politických a kultúrnych štandardov. Z toho dôvodu bude mať moja analýza komparatívny charakter a bude identifikovať rozdiely medzi vnímaním sledovania občanmi postkomunistických krajín EÚ a občanmi jej západných členských krajín.

S cieľom vyhodnotiť existujúce teórie o efekte dedičstiev autoritárskeho sledovania budem testovať nasledujúce hypotézy, ktoré predpokladajú existenciu postkomunistických špecifik postojov obyvateľstva k sledovaniu:

- H1: V postkomunistických krajinách existuje nižšia miera dôvery voči štátom sponzorovaným mechanizmom sledovania, ktoré sa podobajú vedeniu zväzkov (dlhodobé uchovávanie údajov a vytváranie profilov), aj keď vedú k zvýšeniu bezpečnosti.

H2: V postkomunistických krajinách existuje vyššia miera dôvery v mechanizmy technologického sledovania s cieľom zvyšovať bezpečnosť.

Metodológia

Poskytovanie bezpečnosti je jednou zo základných funkcií národného štátu. Možno ju tak považovať za oblasť, v rámci ktorej bude obyvateľstvo ktorejkoľvek európskej krajiny do určitej miery akceptovať sledovanie. V tejto kapitole ma zaujíma predovšetkým skúmanie rozdielov v jeho vnímaní medzi európskymi občanmi postkomunistických krajín (Bulharsko, Česká republika, Estónsko, Maďarsko, Lotyšsko, Litva, Poľsko, Rumunsko, Slovenská republika a Slovinsko)⁵ a krajinami bez komunistickej minulosti, ktoré budem ďalej označovať ako „nekomunistické“ (Rakúsko, Belgicko, Cyprus, Dánsko, Fínsko, Francúzsko, Nemecko, Grécko, Írsko, Taliansko, Luxembursko, Malta, Holandsko, Portugalsko, Španielsko, Švédsko a Spojené kráľovstvo).⁶

Na testovanie mojich hypotéz využijem výsledky reprezentatívneho prieskumu celoeurópskeho projektu PRISMS (Privacy and Security Mirrors: Towards a European Framework for Integrated Decision Making), ktorý sa zameriaval na mechanizmy sledovania súvisiace s bezpečnosťou a postojmi občanov. Prieskum sa uskutočnil v období od februára do júna 2014. Údaje sa zbierali prostredníctvom telefonického rozhovoru s pomocou počítača (CATI metóda) v členských krajinách Európskej únie. Celkovo sa v 27 krajinách uskutočnilo 27 195 rozhovorov. Metóda výberu vzorky bola náhodná digitálna vzorka (random digital sample) so zameraním na vek, pohlavie, vzdelanie, pracovný status a regionálnu variabilitu (viac informácií vo Friedewald a kol. 2015).

Zvolenou štatistickou metódou analýzy dát je viacnásobná lineárna regresná analýza. Tá umožňuje identifikovať signifikanciu premennej *občan postkomunistickej/nekomunistickej krajiny* pri testovaní predstavených hypotéz. Ďalšie nezávislé premenné, ktoré môžu ovplyvniť vnímanie sledovania a ktoré sú súčasťou testovaných modelov, budú detailnejšie predstavené nižšie.

Operacionalizácia hlavných konceptov predstavených hypotéz vychádza z otázok a ich formulácií v rámci prieskumu PRISMS. Hypotéza H1 pracuje s vysvetlením štátneho sledovania, ktoré pripomína využívanie zväzkov (nedemokratických spravodajských služieb), odkazuje na štátne činnosti zhromažďujúce osobné údaje, ktoré nie sú anonymné a ktoré sa uchovávajú po dlhé obdobie. V tomto prípade budem pracovať s postojmi k monitorovaniu internetu a využívaniu biometrických údajov na účely zvýšenia bezpečnosti. S týmto cieľom vykonávajú monitorovanie internetu bezpečnostné orgány verejnej moci, pričom prevádzkujú činnosti, ako je monitorovanie online správania používateľov alebo zachytávanie ich internetovej komunikácie. Biometrické sledovanie sa dotýka používania fixných osobných charakteristík na účely monitorovania, čo uľahčuje sledovanie a kategorizáciu jednotlivcov (Milone 2001).

Hypotéza H2 a vysvetlenie zvýšenej dôvery v technologické sledovanie je operacionalizované ako miera dôvery v kamerové sledovanie na zvyšovanie bezpečnosti. Kamerové systémy prevádzkujú súkromní aj verejní aktéri a uchovávanie záznamov je regulované zákonmi o ochrane osobných údajov. Z toho dôvodu takéto sledovanie nevytvára dlhodobé záznamy o subjektoch sledovania. Prehľad závislých premenných je uvedený v tabuľke 1.

Tabuľka 1 *Závislé premenné*

Hypotéza	Premenná	Operacionalizácia
H1a	Monitorovanie internetu	Vplyv monitorovania internetu na zvýšenie bezpečnosti
H1b	Biometrické sledovanie	Vplyv biometrického sledovania na zvýšenie bezpečnosti
H2	Technologické sledovanie	Vplyv kamerového sledovania na zvýšenie bezpečnosti

Všetky závislé premenné sa skladajú z piatich odpovedí na Likertovej škále na otázku, aký vplyv má určitý typ dohľadu (monitorovanie internetu, biometrické sledovanie a technologické sledovanie) na bezpečnosť:

⁵ Napriek tomu, že Chorvátsko vstúpilo do Európskej únie v roku 2013, nebolo do prieskumu zaradené.

⁶ Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a Severného Írska formálne vystúpilo z Európskej únie 31. januára 2020. To však nemalo na uskutočnenú analýzu žiadny efekt.

1. Špecifická postojov k sledovaniu v postkomunistickom priestore

„veľmi pozitívny vplyv“, „pomerne pozitívny vplyv“, „nemá žiadny vplyv“, „pomerne negatívny vplyv“ a „veľmi negatívny vplyv“. Odpoveď na konkrétnu otázku reprezentuje postoj respondenta k danému mechanizmu a znázorňuje mieru dôvery v tento mechanizmus. Ak si respondent myslí, že určitý mechanizmus má pozitívny vplyv na bezpečnosť, znamená to, že má zvýšenú dôveru v takúto technológiu.

Všetky modely okrem toho obsahujú tieto nezávislé premenné: občianstvo postkomunistickej/nekomunistickej krajiny, pohlavie, vek, vzdelanie a medziľudská dôvera. Ich prehľad je uvedený v tabuľke 2.

Tabuľka 2 *Nezávislé premenné*

Premenná	Operacionalizácia
Postkomunistický	Občianstvo v postkomunistickej krajine
Pohlavie	Ženský alebo mužský rod
Vek	8 vekových skupín, vzrastajúci vek
Vzdelanie	7 vzdelanostných kategórií, zvyšujúce sa vzdelanie
Dôvera	10 kategórií medziľudskej dôvery, vzrastajúca dôvera

Prvou nezávislou premennou je binárna premenná „postkomunistický“, teda občianstvo v postkomunistickej krajine, v kontraste s občianstvom krajín EÚ, ktoré nemajú komunistickú minulosť. Druhou binárnou premennou je „pohlavie“. Treťou je „veková skupina“ s ôsmimi kategóriami, ktoré začínajú od 16 do 24 rokov a končia kategóriou 75 rokov a viac. Štvrtou premennou je „vzdelanie“, ktorá zahŕňa sedem kategórií, počnúc ukončením základného vzdelania až po postgraduálne vzdelanie. Výsledky výskumu na západnom Balkáne naznačujú, že čím vyššie dosiahnuté vzdelanie respondenta, tým vyššia je aj jeho obava o ochranu súkromia (Budak, Rajh a Anić 2015).

Poslednou premennou je „dôvera“, ktorá označuje stupeň medziľudskej dôvery. Je to ordinálna premenná so škálou 1 až 10 reprezentujúcou odpoveď na otázku, či sa dá ľuďom všeobecne veriť alebo nie. Hodnota 1 reprezentuje odpoveď „nikdy nemôžete byť príliš opatrný“, zatiaľ čo 10 predstavuje odpoveď „väčšine ľudí je možné dôverovať“. V analýze kamerového sledovania v Poľsku Szrubka (2013) naznačuje, že nižšia úroveň medziľudskej alebo sociálnej dôvery je faktorom, ktorý prispieva k akceptácii tohto mechanizmu sledovania. Možno tak predpokladať, že nižšia medziľudská dôvera vedie k väčšej akceptácii sledovania.

Výber nezávislých premenných je limitovaný otázkami, ktoré boli kladené v rámci projektu PRISM. Je však potrebné zdôrazniť, že primárne ma zaujímalo testovanie efektu občianstva v postkomunistickej krajine a iba sekundárne vysvetľovacia sila celého modelu pri jednotlivých mechanizmoch sledovania.

Výsledky štatistickej analýzy

Štatistická analýza ukázala, že pre prvú hypotézu, ktorá predpokladala nižšiu mieru dôvery voči štátom sponzorovaným mechanizmom sledovania, ktoré sa podobajú vedeniu zväzkov v postkomunistických krajinách, sú výsledky zmiešané. V prípade monitorovania internetu neexistuje štatisticky významný rozdiel v jeho akceptácii medzi občanmi postkomunistických a nekomunistických krajín. Podpora tohto mechanizmu s cieľom zvyšovať bezpečnosť je výraznejšia u žien (pohlavie = 0,101) a zvyšuje sa s vekom (vek = 0,025) bez ohľadu na krajinu pôvodu. Na druhej strane existuje nižšia dôvera vo používanie biometrického dozoru medzi občanmi postkomunistických krajín (postkomunistický = -0,191). Dôvera v biometrický dohľad sa navyše znižuje s vekom (vek = -0,028) a vyššou medziľudskou dôverou (dôvera = -0,011) medzi všetkými občanmi EÚ.

Štatistické skúmanie navrhovaných hypotéz ukázalo, že všetky tri modely sú štatisticky významné (pravdepodobnosť F-štatistiky je $p < 0,01$ alebo $p < 0,001$ vo všetkých troch modeloch). Vhodnosť modelu, čiže jeho zhoda s pozorovaniami, je vo všetkých prípadoch pomerne nízka (vo všetkých prípadoch nastavená hodnota R je nižšia ako 0,02). Vysvetľovacia sila modelov je preto značne nízka. Účelom štatistického testovania však nebolo poskytnúť definitívne vysvetlenia dôvery v dané mechanizmy sledovania, ale skôr pouká-

Tabuľka 3 Výsledky viacnásobnej lineárnej regresie pre všetky závislé premenné (Dáta: PRISM)

	Monitorovanie internetu	Biometrické sledovanie	Technologické sledovanie
Postkomunistický	-0,025	-0,191***	0,122***
Štandardná chyba	(0,038)	(0,026)	(0,021)
Pohlavie	0,101**	-0,033	0,106***
Štandardná chyba	(0,036)	(0,025)	(0,020)
Vek	0,025**	-0,028***	0,032***
Štandardná chyba	(0,008)	(0,006)	(0,005)
Vzdelanie	-0,014	-0,012	-0,048***
Štandardná chyba	(0,013)	(0,009)	(0,007)
Dôvera	-0,013	-0,011*	-0,016***
Štandardná chyba	(0,007)	(0,005)	(0,004)
Hodnota spoľahlivosti R	0,0018	0,0062	0,0145
Nastavená hodnota spoľahlivosti R	0,0014	0,005865	0,0141
Zvyškový súčet odchýlok	2,07	1,403	1,135
Stupeň voľnosti	13144	13144	13144
F-štatistika	4,786	16,51	38,62
Pravdepodobnosť (F-štat.)	0,0002***	<0,001	<0,001

Poznámka: * $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

zať na rozdiely medzi postojmi občanov žijúcich v postkomunistických a nekomunistických krajinách. V prípadoch, keď postkomunistická premenná hrá úlohu, je jej signifikancia na hranici 99,9 percenta. Preto moje zistenia potvrdzujú, že dedičstvá komunizmu, respektíve postkomunizmu zohrávajú určitú úlohu v postojoch k súčasným mechanizmom sledovania.

Jedným z dôvodov relatívne slabej vhodnosti modelu môžu byť komplikované mechanizmy, pomocou ktorých jednotlivé dedičstvá ovplyvňujú súčasné postkomunistické spoločnosti. V týchto vysvetleniach nie sú postoje k sledovaniu ovplyvňované sociálno-ekonomickými faktormi, ale skôr individuálnymi skúsenosťami, kolektívnou pamäťou a širšími spoločenskými procesmi, ktoré sú výsledkom rozpadu komunistických režimov. Okrem toho existujú rozdiely v postojoch medzi samotnými postkomunistickými krajinami (napr. Svenonius a Björklund 2018). Tieto krajiny nemajú jednotnú komunistickú minulosť a ich cesty k demokracii mali rôzne podoby. Napriek tomu je možné identifikovať niektoré spoločné črty postojov k sledovaniu v postkomunistickom priestore.

Analýza indikuje, že medzi postkomunistickými občanmi existuje nižšia dôvera v biometrické sledovanie, čo možno vysvetliť neochotou akceptovať mechanizmy, ktoré sa podobajú komunistickému používaniu spisov. Biometrický dohľad si vyžaduje existenciu individuálnych profilov, ktoré obsahujú informácie o jednotlivcoch a ich životoch a ktoré sa dajú použiť na rôzne účely. To pripomína vedenie spisov komunistickou tajnou políciou. Biometrické sledovanie pracuje s charakteristikami ľudského tela, ktoré sú zhromažďované, analyzované a čoraz častejšie využívané na automatizované rozhodovanie v oblastiach, ako je presadzovanie práva, kontrola hraníc alebo boj proti kriminalite (Marciano 2019). Podstatný je pri nich fyzický element, keďže nepracujú len s určitými abstraktnými údajmi, ale priamo s fyzickým telom a jeho charakteristikami.

Dôvera v monitorovanie internetu sa medzi týmito dvoma skupinami občanov štatisticky nelíši. To je v rozpore s navrhovanou hypotézou H1, pretože sledovanie digitálnych tokov na internete pre potreby bezpečnosti si vyžaduje aj vytváranie profilov individuálneho online správania u podozrivých osôb. Vysvetlenie neexistencie rozdielu môže vychádzať z toho, že online správanie obyvatelia nepovažujú za neoddeliteľnú

súčasť každodenného života a mechanizmy, ktoré stoja za online sledovaním, a ich vplyvy, zostávajú pre širokú verejnosť neznáme, pretože je takmer nemožné určiť, aké informácie sú zhromažďované a ako sa používajú (Sandoval 2012, 161). Toto vysvetlenie by si však vyžadovalo ďalšie empirické skúmanie.

Dôvera v technologické sledovanie je vyššia medzi občanmi postkomunistických krajín. Toto zistenie potvrdzuje teoretické vysvetlenie podpory pre technologické sledovanie, ktoré nevytvára permanentné profily a ktoré slúži na boj proti kriminalite. Navyše, ako naznačuje aj predchádzajúci výskum, dôvera v takéto sledovanie je vyššia u jednotlivcov s nižšou medziľudskou dôverou. Postkomunistický región so svojou kultúrou nízkej úrovne dôvery a sociálneho kapitálu a zvýšenou úrovňou strachu z kriminality je preto ideálnym prostredím pre implementáciu tohto typu technologického sledovania. Zvýšený strach z kriminality súvisí s pretrvávajúcim „kultúrou strachu a podozrievania“.

Kultúra strachu a podozrievania bola vytvorená a udržiavaná komunistickou tajnou políciou ako nástroj režimu na udržanie moci. Po zmene režimov táto kultúra pretrvala a strach zo štátnej moci bol nahradený strachom z kriminality v dôsledku straty kapacity štátu na potieranie zločinu, privatizácie bezpečnosti a redefinície hrozieb v spojení s ich novým zviditeľnením pomocou transformácie masmédií a ich inklinácie k „zlým správam“ – správam zacieleným na získavanie pozornosti informovaním o korupcii a kriminalite (Los 2002). Komunistické médiá „dobrých správ“, ktoré bránili zverejňovaniu niektorých informácií, ako sú environmentálne riziká, alkoholizmus, dopravné nehody, korupcia a zločin, pomohli presvedčiť verejnosť, že krajina je bezpečná a neexistujú žiadne bezprostredné hrozby. V tranzičnom období zmeny v médiách priniesli novú viditeľnosť zločinov a ďalších rizík.⁷ Tento vývoj, spojený s obídením modernistických procesov a s posunom k postindustriálnemu sledovaniu, zabezpečil, že nové formy sledovania nesú odkaz komunistickej kontroly, ktorým je udržiavanie kultúry podozrievania a rozdeľovania (Los 2010).

Ďalšími oblasťami spoločenského života, v ktorých sa prejavuje udržiavanie tejto kultúry, je medziľudská dôvera a sociálny kapitál. Los a Zybertowicz (2007, 47) tvrdia, že komunistická sociálna kontrola, ktorá fungovala ako „regulácia prostredníctvom infiltrácie“, narušila medziľudskú dôveru a sociálne vzťahy medzi občanmi. Ich nízka úroveň pretrvala aj po páde komunistických režimov a dramaticky sa nezvýšili ani počas prebiehajúcich demokratizačných procesov (Uslaner a Badescu 2003). Vyčerpanie sociálneho kapitálu podporilo rast korupcie elit a násilnej kriminality v kombinácii so zvyšujúcou sa sociálnou nerovnosťou (Karstedt 2003).

Spoločnosti s nízkou úrovňou sociálneho kapitálu a medziľudskej dôvery v kombinácii so zvýšenými obavami z kriminality sú ideálnymi kandidátmi na zvýšenú mieru akceptácie sledovania obyvateľstvom. Szrubka (2013) predstavuje hypotézu, že za takýchto podmienok možno akceptáciu sledovania považovať za určitý mechanizmus minimalizácie rizika. Pocit, že jednotlivec je kontrolovaný a snímaný nejakou modernou technológiou, znižuje neistotu a potenciál, že sa môže stať obeťou nejakého priestupku alebo trestného činu. Technologické sledovanie, ktoré je považované za určitý hodnotovo neutrálny technologický mechanizmus, preto nahrádza medziľudskú dôveru.

Záver

Praktiky sledovania nie je možné redukovať iba na technologické riešenia konkrétnych problémov, ako je napríklad zvýšená kriminalita. Naopak, vytvárajú mocenské vzťahy, ktoré štruktúrujú vzťahy v spoločnosti. Tieto praktiky pôsobia v špecifickom kultúrnom kontexte, ktorý je ovplyvnený širšími politickými, spoločenskými a historickými podmienkami príslušnej krajiny alebo regiónu. Existujúci akademický výskum naznačuje, že spoločnosti, ktoré majú skúsenosti s nedemokratickými režimami 20. storočia, zdedili špecifické postoje, ktoré ovplyvňujú fungovanie súčasného sledovania.

Postkomunistický región sa v tomto ohľade vyznačuje negatívnymi dedičstvami, ako je napríklad nižšia medziľudská dôvera, nižšia dôvera v inštitúcie alebo zvýšený strach z kriminality, ktorý je výsledkom rôznych spoločenských procesov počas obdobia tranzície. Kombinácia týchto faktorov, ktoré majú svoj pôvod

⁷ Výskum vplyvu médií na strach z kriminality priniesol širokú škálu niekedy protichodných výsledkov. Systematický prehľad existujúceho výskumu uskutočnili Heath a Gilbert (1996). Ich hlavným zistením bolo, že tento vplyv nie je priamočiary, ale závisí od charakteristik správy sprostredkovej médiami aj od publika. Mediálne správy teda neovplyvňujú neustále všetkých ľudí, ale niektoré správy niekedy ovplyvňujú niektorých ľudí. Posun od „dobrých“ k „zlým“ správam po páde komunizmu priniesol signifikantnú zmenu v posolstvách médií informovaním o zločine, krízach a neistote. Preto sa dá predpokladať, že mediálny vplyv na strach z kriminality bol závažnejší než v západných krajinách, kde táto zmena prebiehala graduálnejšie.

buď v komunistickom režime, alebo v tranzičnom období, prispela k vytvoreniu určitých kultúrnych špecifik sledovania v postkomunistickom priestore na úrovni postojov obyvateľstva.

Výsledky môjho výskumu ukazujú, že aj napriek predchádzajúcim skúsenostiam s komunistickým sledovaním a využívaním spisov, nie sú postoje respondentov k verejnému sledovaniu podobnému využívaniu zväzkov jednoznačne odmietavejšie. Dôvera v monitorovanie internetu s cieľom poskytovať bezpečnosť nie je nižšia u občanov postkomunistických krajín. Na druhej strane, dôvera v biometrické sledovanie nižšia je. Možným vysvetlením by mohla byť skutočnosť, že biometrické sledovanie si vyžaduje priamy kontakt s orgánmi verejnej moci, keď sa biometrické údaje od občanov zhromažďujú. Vďaka osobnému kontaktu s biometrickou technológiou je táto skúsenosť hmatateľnejšia. Dôveru k sledovaniu zo strany štátu ovplyvňuje aj dôvera v politické inštitúcie (Trüdingera a Steckermeier 2017), ktorá je v postkomunistickom regióne nižšia.

Hypotéza o vyššej dôvere v technologický dohľad sa potvrdila. Štatistická analýza ukázala, že občania postkomunistických krajín majú signifikantne vyššiu dôveru v kamerové sledovanie. Zdá sa, že je to dôsledok širšieho spoločenského vývoja po páde komunistických režimov, ktorý viedol k vyššiemu strachu z kriminality a nižšej medziľudskej dôvere. Kamerový dohľad je vnímaný ako účinný technologický nástroj na dosahovanie bezpečnosti vo vyššej miere ako v krajinách bez komunistickej minulosti. To však neznamená, že kamerové sledovanie je akceptované bezpodmienečne a bez rozdielov medzi jednotlivými občanmi (pozri napr. šiestu kapitolu o kamerovom sledovaní alebo Kovanič 2020).

Vnímanie sledovania v postkomunistickom priestore má preto určité špecifiká, ktoré sa odlišujú od krajín, ktoré mali iné skúsenosti s nedemokratickými režimami. Osobitá povaha komunistickej sociálnej kontroly, ako aj ďalší spoločenský a politický vývoj po páde komunistických režimov vytvorili priestor pre vyššiu akceptáciu masového technologického sledovania a vyššiu dôveru v jeho účinnosť v boji proti zločinu.

Literatúra

- Andrews, Molly. 1998. "One hundred miles of lives: The Stasi files as a people's history of East Germany." *Oral History*, Vol. 26, No. 1: 24 – 31.
- Ash, Timothy Garton. 2000. *The File. A Personal History*. London: Atlantic Books.
- Björklund, Fredrika. 2013. "Modernisation, Balancing Interests, and Citizens' Rights: Public Video Surveillance in Poland, Germany, and Sweden." In *Video Surveillance and Social Control in a Comparative Perspective*, eds. Fredrika Björklund, and Ola Svenonius, 19 – 68. New York, NY: Routledge.
- Bramstedt, Ernest. 1998. *Dictatorship and Political Police: The Technique of Control by Fear*. London: Routledge.
- Budak, Jelena, and Edo Rajh. 2018. "Citizens' Online Surveillance Concerns in Croatia." *Surveillance & Society*, Vol. 16, No. 3: 347 – 361.
- Budak, Jelena, Edo Rajh, and Ivan-Damir Anić. 2015. "Privacy Concern in Western Balkan Countries: Developing a Typology of Citizens." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 17, No. 1: 29 – 48.
- Cenarro, Angela. 2004. "Violence, Surveillance, and Denunciation: Social Cleavage in the Spanish Civil War and Francoism, 1936-1950." In *Social Control in Europe: 1800-2000*, eds. Herman Roodenburg, and Pieter Spierenburg, 281 – 300. Columbus, OH: Ohio State University Press.
- David, David. 2006. "From Prague to Baghdad: Lustration Systems and Their Political Effects." *Government and Opposition*, Vol. 41, No. 3: 347 – 72.
- Epperly, Brad. 2019. "The Myth of the Post-Communist Citizen: Communist Legacies and Political Trust." *Social Science History*, Vol. 43, No. 2: 297 – 317.
- Farrall, Stephen, Colin Hay, and Emily Gray. 2020. *Exploring Political Legacies*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Friedewald, Michael, Sven Rung, Marc van Lieshout, Merel Ooms, Broek van der Tijs and Jelmer Ypma. 2015. *Report on Statistical Analysis of the PRISMS Survey. Deliverable 10.1, PRISMS Project*. Fraunhofer Institute for Systems and Innovation Research ISI, Karlsruhe. Dostupné na: http://publica.fraunhofer.de/eprints/urn_nbn_de_0011-n-3674278.pdf
- Frois, Catarina. 2013. *Peripheral Vision. Politics, Technology, and Surveillance*. New York, NY: Berghahn Books.

1. Špecifiká postojov k sledovanju v postkomunistickom priestore

- Galdon Clavell, Gemma, and Pablo Ouziel. 2014. "Spain's documento nacional de Identidad. An e-ID for the Twenty-first Century with a Controversial Past." In *Histories of State Surveillance in Europe and Beyond*, Routledge, eds. Kees Boersma, Rosamunde Van Brakel, Chiara Fonio, and Pieter Wagenaar, 135 – 149. New York, NY.
- Garcelon, Marc. 1997. "The Shadow of the Leviathan: Public and Private in Communist and Post-communist Society." In *Public and Private in Thought and Practice*, eds. Jeff Weintraub, and Krishan Kumar, 303 – 322. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- González-Enríquez, Carmen. 2001. "De-communization and Political Justice in Central and Eastern Europe." In *The Politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies*, eds. Alexandra Barahona de Brito, Carmen González-Enríquez a Paloma Aguilar, 218 – 247. Oxford: Oxford University Press.
- Grzymala-Busse, Anna M. 2002. *Redeeming the Communist Past: The Regeneration of Communist Parties in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heath, Linda, and Kevin Gilbert. 1996. "Mass Media and Fear of Crime." *American Behavioral Scientist*, Vol. 39, No. 4: 379 – 386.
- Horne, Cynthia M. 2017. "Transitional Justice: Vetting and Lustration." In *Research Handbook on Transitional Justice*, eds. Cheryl Lawther, Luke Moffett, and Dov Jacobs, 424 – 441, Cheltenham: Edward Elgar.
- Karstedt, Susanne. 2003, "Legacies of a Culture of Inequality: The Janus Face of Crime in Post-communist Countries." *Crime, Law and Social Change*, Vol. 40, No. 2 – 3: 295 – 320.
- Kovanič, Martin. 2014. "Files and Privacy: Challenges of Transitional Justice." *Studia universitatis Cibiniensis, Serie Historica*, Vol. 11: 113 – 132.
- Kovanič, Martin. 2020. "Individual Experiences of Surveillance: Attitudes Towards Camera Surveillance in Slovakia." *Czech Sociological Review*, Vol. 56, No. 3: 343 – 361.
- Kowalczyk, Ilko-Sascha. 2013. *Stasi Konkret. Überwachung und Repression in der DDR*, C. München: H. Beck.
- Laudon, Kenneth C. 1986. *Dossier Society: Value Choices in the Design of National Information Systems*. New York, NY: Columbia University Press.
- Linz, Juan. 2000. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Linz, Juan, and Alfred Stepan. 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-communist Europe*. Press, Baltimore, MD: The John Hopkins University.
- Los, Maria. 2002. "Post-communist Fear of Crime and the Commercialization of Security." *Theoretical Criminology*, Vol. 6, No. 2: 165 – 188.
- Los, Maria. 2004. "The Technologies of Total Domination." *Surveillance & Society*, Vol. 2, No. 1: 15 – 38.
- Los, Maria. 2010. "A Trans-systemic Surveillance: The Legacy of Communist Surveillance in the Digital Age." In *Surveillance and Democracy*, eds. Kevin D. Haggerty a Minas Samatas, 173 – 149. New York, NY: Routledge.
- Los, Maria, and Andrzej Zybortowicz. 2000. *Privatizing the Police State: The Case of Poland*. Houndmills: Macmillan Press.
- Lyon, David. 2007. *Surveillance Studies: An Overview*. Cambridge: Polity Press.
- Lyon, David. 2014. "Situating Surveillance. History, Technology, Culture." In *Histories of State Surveillance in Europe and Beyond*, eds. Kees Boersma, Rosamunde Van Brakel, Chiara Fonio, and Pieter Wagenaar, 32 – 46. New York, NY: Routledge.
- Lyon, David. 2019. "Surveillance capitalism, surveillance culture and data politics." In *Data Politics. Worlds, Subjects, Rights*, eds. Didier Bigo, Engin Isin, and Evelyn Ruppert, 64 – 77. London: Routledge.
- Marciano, Avi. 2019. "Reframing biometric surveillance: from a means of inspection to a form of control." *Ethics and Information Technology*, Vol. 21, No. 2: 127 – 136.
- Milone, Mark G. 2001. "Biometric Surveillance: Searching for Identity." *The Business Lawyer*, Vol. 57, No. 1: 497 – 512.
- Monahan, Torin. 2011. "Surveillance as Cultural Practice." *The Sociological Quarterly*, Vol. 52, No. 4: 495 – 508.
- Monahan, Torin. 2016. "Built to Lie: Investigating Technologies of Deception, Surveillance, and Control." *The Information Society*, Vol. 32, No. 4: 229 – 240.

- Pendakis, Katherine L. 2017. "“Living in the File”: Kinship & Political Surveillance in Post-Civil War Greece." *Surveillance & Society*, Vol. 15, No. 2: 303 – 313.
- Persak, Krzysztof, and Lukasz Kamiński. 2005. *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe 1944-1989*. Warsaw: Institute of National Remembrance.
- Poenaru, Florin. 2017. "The Knowledge of the Securitate: Secret Agents as Anthropologists." *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Sociologia*, Vol. 62, No. 1: 105 – 125.
- Pop-Eleches, Grigore, and Joshua A. Tucker. 2017. *Communism's Shadow: Historical Legacies and Contemporary Political Attitudes*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Richterová, Daniela. 2018. "Terrorists and Revolutionaries: The Achilles Heel of Communist Surveillance." *Surveillance & Society*, Vol. 16, No. 3: 277 – 297.
- Samatas, Minas. 2004. *Surveillance in Greece: From Anticommunist to Consumer Surveillance*. New York, NY: Pella.
- Samatas, Minas. 2005. "Studying Surveillance in Greece: Methodological and Other Problems Related to an Authoritarian Surveillance Culture." *Surveillance & Society*, Vol. 3, No. 2 – 3: 181 – 197.
- Samatas, Minas. 2014. "A Brief History of the Anticommunist Surveillance in Greece and its Lasting Impact." In *Histories of State Surveillance in Europe and Beyond*, eds. Kees Boersma, Rosamunde Van Brakel, Chiara Fonio, and Pieter Wagenaar, 49 – 64. New York, NY: Routledge.
- Sandoval, Marisol. 2012. "A Critical Empirical Case Study of Consumer Surveillance on Web 2.0." In *Internet and Surveillance: The Challenges of Web 2.0 and Social Media*, eds. Christian Fuchs, Kees Boersma, Anders Albrechtslund, and Marisol Sandoval, 147 – 169. New York, NY: Routledge.
- Saunders, Emma. 2013. "Reckoning with dictatorship: the Stasi records and the work of the BStU." In *Archives and Archivists 2: Current Trends, New Voices*, eds. Ailsa C. Holland a Elizabeth Mullins, 142 – 167. Dublin: Four Courts Press.
- Stan, Lavinia. 2009. "Introduction: Post-communist Transition, Justice, and Transitional Justice." In *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past*, ed. Lavinia Stan, 1 – 14. New York, NY: Routledge.
- Svenonius, Ola, Fredrika Björklund, and Pawel Waszkiewicz. 2014. "Surveillance, Lustration and the Open Society: Poland and Eastern Europe." In *Histories of State Surveillance in Europe and Beyond*, eds. Kees Boersma, Rosamunde Van Brakel, Chiara Fonio, and Pieter Wagenaar, 95 – 117. New York, NY: Routledge.
- Szekely, Ivan. 2007. "Central and Eastern Europe. Starting from Scratch." In *The Right to Know. Transparency for an Open World*, ed. Ann Florini, 116 – 142. New York, NY: Columbia University Press.
- Szrubka, Wojciech. 2013. "Video Surveillance and the Question of Trust." In *Video Surveillance and Social Control in a Comparative Perspective*, eds. Fredrika Björklund a Ola Svenonius, 131 – 152. New York, NY: Routledge.
- Trüdingera, Eva-Maria, and Leonie C. Steckermeier. 2017. "Trusting and Controlling? Political Trust, Information and Acceptance of Surveillance Policies: The Case of Germany." *Government Information Quarterly*, Vol. 34, No. 3: 421 – 433.
- Uldriks, Niels, and Piet Van Reene. 2003. *Policing Post-Communist Societies: Police-Public Violence, Democratic Policing and Human Rights*. Cambridge: Intersentia.
- Uslaner, Eric M., and Gabriel Badescu. 2003. "Legacies and Conflicts: The Challenges to Social Capital in the Democratic Transition." In *Social Capital and the Transition to Democracy*, eds. Gabriel Badescu, and Eric M. Uslaner, 219 – 232. London: Routledge.
- Verdery, Katherine. 1996. *What Was Socialism, and What Comes Next?*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Welsh, Helga A. 1996. "Dealing with the Communist Past: Central and East European Experiences after 1990." *Europe-Asia Studies*, Vol. 48, No. 3: 413 – 428.
- Wertsch, James V. 2009. "Collective Remembering." *Semiotica*, Vol. 173: 233 – 247.
- Williams, Kieran, Brigid Fowler, and Aleks Szczerbiak. 2005. "Explaining Lustration in Central Europe: A 'Post-communist Politics' Approach." *Democratization*, Vol. 12, No. 1: 22 – 43.
- Wittenberg, Jason. 2015. "Conceptualizing Historical Legacies." *East European Politics and Societies and Cultures*, Vol. 29, No. 2: 366 – 378.

Štát ako aktér sledovania

2. Sociálne siete, nenávisťné prejavy a ich sledovanie

Pavol Žilincík

Úvod

Počas Svetového ekonomického fóra v Davose v roku 1996 zverejnil John Perry Barlow zo svojej hotelovej izby „Deklaráciu nezávislosti kyberpriestoru“. Odmietol v nej zasahovanie vlád a korporácií do nového, slobodného sveta. Vládne inštitúcie podľa Barlowa nemajú právomoc a pôsobnosť konať vo vzťahu k internetovej komunite. Odvolal sa na dostatočné samoregulačné mechanizmy tejto komunity a deklaroval vôľu vybudovať v internetovom priestore humánnejší a spravodlivejší svet (Barlow 1996). O necelých pätnást rokoch neskôr označila Jennifer Whitson za krutý žart, že práve „neregulované priestory idealizované techno-libertariánmi deväťdesiatych rokov sa dnes stali priestorom sledovania a kontroly“ (Whitson 2010, 231). Slobodný a prázdny priestor podľa nej sprivatizovali monopolne sa správajúce korporácie, ktoré filtrujú, cenzurujú a ovládajú jeho obsah a rozhodujú *kto, kedy a ku komu môže prehovoriť*. Pritom sa – na rozdiel od vlád – nezodpovedajú občanom (Whitson 2010, 234).

V diskusii o tom, kto vládne v neovládanom online priestore, pokračovali Eric Schmidt a Jared Cohen, ktorí označili internet za „najväčšie neovládané územie na svete“ (Schmidt a Cohen 2013). Vyzdvihovali jeho potenciál búrať dlhoročné geografické či jazykové bariéry a podporovať slobodné šírenie myšlienok, kreativitu a komunikáciu. Upozornili aj na odvrátenú stranu internetu, ktorou sú online podvody, šikanózne kampane, šírenie nenávisťi či organizovanie teroristov v uzavretých diskusných skupinách. Následne Shoshana Zuboff nasmerovala diskusnú líniu ešte iným smerom ako bývalý CEO firmy Google Eric Schmidt: Biznis model technologických gigantov opísala ako cielené, systematické a mimoriadne sofistikované získavanie údajov o používateľoch a ich následnú profiláciu v takej miere presnosti a detailu, ktorá umožňuje predpovedať, ovplyvňovať a speňažovať ich správanie. To všetko bez toho, aby o tom používatelia tušili (Zuboff 2019). Éru, ktorú žijeme, nazvala sledovacím kapitalizmom (surveillance capitalism).

Je faktom, že internet umožnil rozšíriť ľubovoľný obsah medzi také veľké množstvo ľudí, ako nikdy predtým (Johnson 2019; Výborný 2013). Vznikom sociálnych sietí sa zvýšila interaktivita i prítťaživosť prostredia pre jeho používateľov, pričom internetové platformy ako Facebook, Google či Twitter naďalej túto atraktivitu zvyšujú, využívajúc pri tom kombináciu poznatkov neurovedy, psychológie a zdokonaľovania nástrojov umelej inteligencie (Zuboff 2019). Vďaka „permanentnému pripojeniu“ (Pitruzzella a Pollicino 2020) sa internet stáva pre ľudí novým príbytkom (dwelling). Sociálne siete sú miestom, v ktorom a prostredníctvom ktorých mnoho ľudí žije svoje životy a detaily z nich zdieľa s ostatnými v doteraz nevidanej miere (Trottier 2012).

Okrem individuálnych životov ovplyvňujú sociálne siete aj priebeh spoločenských a politických procesov. Názory na mieru ich významu pri jednotlivých udalostiach sa líšia. Napríklad vplyv sietí na priebeh protestov počas arabskej jari v roku 2011 sa v akademickom prostredí považuje často za preceňovaný (napr. Byun a Hollander 2015). Naproti tomu ich úloha pri ďalších udalostiach, ako sú napríklad referendum o Brexite v 2016 či voľby v USA v roku 2016, sa považuje za významnú (US Department of Justice 2019; Atkinson, Blic a Qvortrup 2020). Podobne významný vplyv sociálnych sietí sa ukázal aj počas útoku na washingtonský Kapitol v januári 2021 (Frenkel 2021), či vo výsledkoch írskoho referenda o manželstvách párov rovnakého pohlavia (Suiter 2015; Cullen 2015). Podľa niektorých autorov sa aj prostredníctvom sociálnych médií podarilo hnutiu Taliban šíriť ponuky, hrozby a iné posolstvá, ktoré napomohli prekvapivo rýchlemu postupu pri ovládnutí Afganistanu v lete 2021 (Jensen 2021).

Sociálne médiá poskytujú efektívnu platformu na organizovanie zákonných i nezákonných aktivít. Organizácie na ochranu ľudských práv skúmajú a využívajú strategickú komunikáciu na sociálnych sieťach pri

presadzovaní rovnosti¹ či širšie ponímanej progresívnej spoločenskej zmeny.² Komunikáciou s cieľovými skupinami kultivujú vzťahy a snažia sa o konvertovanie pozorovateľov na podporovateľov.³ Podobné metódy využívajú v komunikácii aj iniciatívy zamerané na šírenie nenávisných prejavov (hate speech), radikalizáciu jednotlivcov a organizovanie extrémistických skupín (Barnett 2019; Ullman a Tomalin 2019). Okrem verejne prístupných sfér internetu existujú uzavreté skupiny, aj ťažko dostupné časti internetu ako deep web či dark web (Završnik 2017). Na nich sa sústreďuje prevažne zdieľanie ilegálneho obsahu – pornografia, obchodovanie so zbraňami či drogami.

Aktuálnosť témy nenávisných prejavov, radikalizácie a dezinformácií⁴ v online priestore sa zvyšuje. Výsledky výskumov opisujú negatívne vplyvy týchto fenoménov na individuálne osudy, spoločenské procesy a stav demokracie v krajine (Haidt 2019). Štáty následne vnášajú do kyberpriestoru celý rad regulácií, vrátane sledovania jeho obsahu, sankcionovania prispievateľov či znemožnenia prístupu k nežiaducemu obsahu. Vynucovanie regulácií však naráža na špecifický charakter internetu s takmer nekonečným množstvom neustále pribúdajúcich príspevkov a tiež na nejasné hranice zakázaného prejavu, na ktorý má štát adekvátne reagovať. Extenzívna regulácia, v prostredí nejasných definícií a obmedzených kapacít na rozlišovanie v nuansách povoleného a zakázaného prejavu, zase ohrozuje slobodu prejavu a iné práva občanov.

Cieľom tejto kapitoly je zmapovať problémy súvisiace s legitimitou, transparentnosťou a zúčtovateľnosťou aktérov sledovania nenávisných prejavov v online prostredí. V prvej časti sa venujem legitimitě zásahov štátnych aktérov proti nenávisným prejavom, pričom sa zameriavam hlavne na online dobu a prostredie sociálnych sietí. V druhej časti opisujem ciele, metódy, príležitosti a riziká sledovania sociálnych sietí. Nezaoberám sa detailne sledovacími postupmi prevádzkovateľov sietí zameranými na zvyšovanie relevancie individualizovaného obsahu a personalizáciu ponúkanej reklamy. Prevádzkovateľom sociálnych sietí sa venujem len v tej časti ich aktivít, v ktorej pod tlakom štátov a medzinárodných inštitúcií zavádzajú postupy na monitorovanie a reguláciu nenávisného obsahu.

V závere konštatujem, že legitimita sledovania sociálnych sietí štátnymi aktérmi vyplýva z rastúcej frekvencie nenávisných prejavov a z ich korelácie s násilím v reálnom svete. Predpokladom legitímneho zásahu je však dostatočne presné určenie hranice zakázaného prejavu, čo nie je triviálna úloha. Súčasne, systematické sledovanie online priestoru znamená riziko pre slobodu prejavu a súkromie občanov. Keďže ide o sledovanie protiprávnej činnosti, je z hľadiska postupov polície či tajných služieb pri potláčaní kriminality z definície netransparentné. Ďalším problematizujúcim faktorom je priestor pre vlastné uváženie pri sledovaní (surveillance discretion), keď sa z kapacitných dôvodov štátne orgány zameriavajú z množstva aktérov v online priestore len na aktivity niektorých. Systémy sledovania by preto mali implementovať mechanizmy, ktoré eliminujú tieto riziká pre slobodu prejavu, a okrem zavedenia mechanizmov zúčtovateľnosti občanov posilnia aj transparentnosť a zúčtovateľnosť štátnych aktérov a prevádzkovateľov sociálnych sietí.

Legitimita intervencie štátu voči nenávisným prejavom v online prostredí. Sledovať a regulovať alebo nesledovať a neregulovať?

Šírenie a prijímanie informácií v online aj offline priestore je v demokratických štátoch chránené „slobodou zastávať názory a prijímať a rozširovať informácie alebo myšlienky bez zasahovania štátnych orgánov a bez ohľadu na hranice“⁵. Súčasne platí, že výkon týchto slobôd môže „podliehať“ takým formalitám, podmienkam, obmedzeniam alebo sankciám, ktoré stanovuje zákon a ktoré sú nevyhnutné v demokratickej spo-

¹ Príklad: EU Agency for Fundamental Rights: Human rights in a digital age: how social media can support equality. Dostupné na: <https://fundamentalrightsforum.eu/news/posts/human-rights-in-a-digital-age-how-social-media-can-support-equality/>

² Ako príklad môže slúžiť iniciatíva For a Change. Dostupné na: <http://forachange.org/>

³ Tamtiež.

⁴ Wardle a Derakhshan rozlišujú medzi misinformáciami (rozširovaná informácia je nepravdivá, ale nespôsobuje žiadnu škodu), dezinformáciami (rozširovaná informácia je nepravdivá a je šírená s cieľom spôsobiť škodu) a mal-informáciami (šírená informácia je síce pravdivá, ale jej šírenie spôsobuje škodu, zvyčajne ide o zverejnenie informácie napr. osobného charakteru, ktorá mala zostať nezverejnená). Citované podľa Wardle a Derakhshan 2017.

⁵ Európsky dohovor o ľudských právach, čl. 10, ods. 1.

2. Sociálne siete, nenávistné prejavy a ich sledovanie

ločnosti v záujme národnej bezpečnosti, územnej celistvosti alebo verejnej bezpečnosti, na predchádzanie nepokojom alebo zločinnosti, ochranu zdravia alebo morálky, ochranu povesti alebo práv iných, zabránenia úniku dôverných informácií alebo zachovania autority a nestrannosti súdnej moci“.⁶

Teoretický rámec pre obmedzovanie práv a slobôd, vrátane obmedzovania slobody prejavu, zo strany štátov predstavuje koncept brániacej sa demokracie (používa sa tiež termín obranyschopná alebo militantná demokracia). Brániaca sa demokracia na jednej strane chráni základné práva občanov ako jeden zo základných fundamentov svojho fungovania, súčasne ale umožňuje – za určitých podmienok – tieto práva obmedziť. Loewenstein vyzýval k tomu, aby demokratické štáty v období ohrozenia demokracie implementovali do svojho právneho systému militantnejšie princípy, ktoré by boli schopné ochrániť demokraciu pred nastupujúcim fašizmom (Loewenstein I. a II. 1937). V jeho ponímaní išlo hlavne o legislatívne opatrenia, ktoré mali stranám s fašistickými tendenciami zabrániť v prevzatí moci. Osobitne zmieňoval obmedzenie občianskych a politických práv – najmä slobody združovania v politických stranách a spolkoch (ibid.).

Podmienkou pre obmedzenie práv nástrojmi brániacej sa demokracie je úsilie nedemokratických aktérov využiť demokratické inštitúty na popretie demokracie samotnej (Výborný 2013). Brániaca sa demokracia je podľa Mareša a Výborného „taká demokracia, ktorá vystupuje ofenzívne pomocou právnych, mocenských a diskurzívnych nástrojov proti svojim ideovým nepriateľom vnútri systému, a to ešte predtým, než títo nepriatelia iniciujú naplnenie hlavných hrozieb, ktoré z ich existencie vyplývajú, predovšetkým závažného narušenia stability režimu či jeho zničenia“ (Mareš a Výborný 2013, 15).⁷ Podľa Přibáňa ide o demokraciu, ktorá „je otvorená názorovej pluralite a chráni ústavné slobody a práva, ale súčasne tvrdo stíha všetkých, ktorí by sa usilovali o zvrhnutie demokratického ústavného poriadku a bráni sama seba proti tým, ktorí by potlačali ústavné slobody a práva“ (Přibáň 2010).

Koncept brániacej sa demokracie čelí v akademickom diskurze kritike z niekoľkých dôvodov. Predovšetkým mu kritici vyčítajú nejasné podmienky pre zásah demokratického štátu do jedného zo svojich základných fundamentov – teda do ochrany základných práv a slobôd svojich občanov. Podľa týchto autorov koncept neponúka jasné kritériá ani pre zavedenie obmedzení základných práv, ani pre definovanie subjektov, ktoré sú oprávnené tieto opatrenia použiť, a nakoniec ani subjektov, voči ktorým môžu byť restriktívne zásahy nasmerované. (Accetti a Zuckerman 2017; Steuer 2017).

Pollicino problematizuje tému obmedzovania slobody prejavu poukazom na Böckenfördovu dilemu, podľa ktorej „liberálny, sekularizovaný štát žije z predpokladov, ktoré sám nedokáže zaručiť“ (Pitruzzella a Pollicino 2020). Štátny zásah proti nenávisným prejavom či dezinformáciám podľa Pollicina evokuje prijatie opatrení, ktoré obmedzujú slobodu slova v širších rámcoch, než aké zakotvujú princípy v liberálnych ústavách. V snahe ochrániť ústavné práva a obmedziť nenávisť na internete teda štáty môžu nepriamo obmedziť ústavne garantovanú slobodu. Táto sloboda je jedným z predpokladov fungovania liberálneho štátu, ktorý – vo vzťahu k už citovanej dileme – štát nie je schopný dlhodobo stabilne garantovať (ibid.).

Odpovede na dilemy brániacej sa demokracie i na otázky prípustnej miery zásahu štátu do jednotlivých základných práv, nachádzajú v konkrétnych prípadoch súdy. Ešte Ústavný súd československej federácie judikoval, že bezpečnosť štátu a bezpečnosť občanov vyžadujú zabrániť podpore a propagácii hnutí, ktoré bezpečnosť štátu a občanov ohrozujú. „Hnutia, ktoré preukázateľne smerujú k potlačeniu občianskych práv alebo k hlásaniu vymezené zášťa, nech sa volajú akokoľvek a nech sú zdôvodňované akýmikoľvek ideálmi alebo cieľmi, sú hnutiami, ktoré demokratický štát a bezpečnosť jeho občanov ohrozujú“⁸. O takmer 20 rokov Ústavný súd Českej republiky uviedol, že sa „stotožňuje s princípmi brániacej sa demokracie, ktorej uplatnenie je opodstatnené s prihliadnutím na historické skúsenosti s nacistickou a komunistickou totalitou nielen v našom štáte, ale v celoeurópskom kontexte. Ak sú odporcovia demokracie a hodnôt, na ktorých demokracia stojí, pripravení na ňu útočiť, musí byť aj demokratický režim pripravený brániť sa proti týmto útokom, a to v nutných prípadoch aj obmedzením základných práv a slobôd, vrátane slobody slova, ktorá nie je a nemôže byť bezbrehá“⁹.

Ústavný súd tiež zdôraznil, že napriek nesporným garanciam základných práv pre každého je právom i povinnosťou demokratického štátu primeranými prostriedkami brániť samého seba a celú spoločnosť, ktorú demokratický štát reprezentuje, proti deštruktívnym útokom zo strany tých hnutí a jednotlivcov, ktorí po-

⁶ Ibid.

⁷ Túto definíciu prevzala aj Koncepcia boja proti radikalizácii a extrémizmu do roku 2024, schválená uznesením Vlády SR č. 22/2021 zo dňa 13. 1. 2021. Dostupné na: <https://rokovania.gov.sk/RVL/Material/25631/1>

⁸ Nález Ústavného súdu ČSFR sp. zn. PL. ÚS 5/92

⁹ Nález Ústavného súdu Českej republiky sp. zn. sp. zn. IV. ÚS 2011/10, tiež I. ÚS 3108/2008

pierajú a spochybňujú základné demokratické hodnoty, pričom právo menšiny alebo jednotlivca na vyjadrenie vlastného politického postoja nesmie byť zamedzené s právom ľubovoľnými prostriedkami hlásať zlo.¹⁰

V posledných rokoch nadobúdajú tieto otázky nový rozmer. Narastá záujem o výskum otázky vzťahu medzi dianie na internete a v reálnom svete. Čím silnejšie je preukázaný vplyv nenávisťných prejavov z online prostredia do reality, tým väčšia je legitimita štátu vyvažovať záujem chrániť slobodu prejavu s ostatnými dôležitými právami a záujmami.

Historicky sa prienik nenávisťných príspevkov do prostredia internetu začal krátko po vzniku predchodcov dnešného WorldWideWeb. Podľa Johnsona sa už vtedy objavili prví priekopníci využívania „transformatívneho organizačného a náborového potenciálu internetu“ na činnosť extrémistických hnutí (Johnson 2019, 49). Šírenie rasistického či xenofóbneho obsahu však neprebiehala od začiatku podľa predstáv jeho autorov. Viac ako dvadsať rokov bol online priestor hlavne priestorom na komunikáciu už presvedčených. Platilo to dovtedy, kým sa naplno nerozvinula éra sociálnych sietí (Johnson 2019).

Počiatky sociálnych médií sa datujú do rokov 2004 a 2005. Názov „sociálne“ vystihoval horizontálnu výmenu informácií, na rozdiel od informácií distribuovaných zhora. „Médiami“ boli preto, že distribuované informáciami boli stále informáciami, bez ohľadu na to, kto ich distribuuje (Marantz 2019, 4). Podľa Balkina sa po vzniku sociálnych sietí zmenila štruktúra, v akej vnímame tému slobody prejavu. Namiesto úrovne producent – štát, uvažuje o trojuholníku: producent – platforma sociálnej siete – štát (Balkin 2018).

Charakteristickou črtou sociálnych sietí je ponuka obsahu šitá na mieru individuálnych preferencií každého používateľa a budovanie názorovo príbuzných komunit. Súčasne je ich cieľom snaha udržať pozornosť používateľa obsahom, ktorý ho osloví a inšpiruje zostať na danom médiu čo najdlhšie. Tieto ciele dosahovali rôzne sociálne platformy postupným zdokonaľovaním svojich algoritmov. Algoritmy sociálnej siete YouTube začali automaticky ponúkať používateľovi ďalší obsah, sieť Facebook dáva vyššiu preferenciu v ponuke príspevkov, ktoré vťahujú a zapájajú ďalších, produkujú „engagement“ (vo forme „like“, „share“ či „comment“.) Ghosh konštatuje, že pozornosť a záujem využívajú digitálne platformy na zistenie ich preferencií, behaviorálnych zvykov, sympatií a antipatií, čo následne pomáha ovplyvniť ich aktivity ako spotrebiteľov na trhu (Ghosh 2020; podobne Zuboff 2019).

Vyššiu mieru zapojenia používateľov do aktivít na sieti Facebook vyvolávajú príspevky s určitým emočným nábojom či urgentnosťou odkazu. Takými sú aj príspevky šíriace hate speech a dezinformácie (Johnson 2019; Marantz 2019). Brady s kolektívom spoluautorov vo svojom výskume viac ako 500 000 príspevkov na sociálnych sieťach kvantifikovali, že každé emocionálne slovo či výraz s morálnym apelom zvyšuje viralitu daného postu priemerne o 20 percent. Výskum sa venoval témam, ako sú klimatická zmena, manželstvo osôb rovnakého pohlavia a kontrola zbraní, a jeho výsledky preukázali, že emócie formujú šírenie obsahu na sociálnych sieťach. Tento proces pritom prebieha viac vnútri názorových skupín než naprieč nimi, čo môže súvisieť so spoločenskou polarizáciou, ktorá sa s vplyvom sociálnych sietí spája (Brady a kol. 2017).

Preukaznosť vplyvu online prostredia na názorovú vyhranenosť používateľov či radikalizáciu útočníkov v reálnom svete podporuje aj výskum zameraný na páchatel'ov tragických útokov. Napríklad strelec v synagóge v Pittsburgu (27. 10. 2018, 11 mŕtvych a 6 zranených) bol aktívny na sieti GAB, ktorá vznikla ako alternatíva potom, čo prevádzkovatelia Twitteru a Facebooku začali uplatňovať prísnejšie pravidlá pri moderovaní obsahu (SPLC 2018). Strelec v mešitách v Christchurch na Novom Zélande (15. 3. 2019, 51 mŕtvych a 49 zranených) aj útočník v El Paso v USA (3. 8. 2019, 22 mŕtvych, 24 zranených) boli aktívni na sieti 8chan. Tá, podobne ako sieť 4chan, je alternatívnou platformou, kam migrovali už existujúce formálne i neformálne skupiny neonacistov či zástancov nadradenosti bielej rasy z tradičných sociálnych po sprísnení pravidiel diskusií. Na sieťach 4chan či 8chan môžu realizovať svoje aktivity prakticky bez kontroly (CNN 2019; The Guardian 2019; Johnson 2019).

Korelácia medzi frekvenciou nenávisťných prejavov v online priestore a následným fyzickým násilím v reálnom svete bola predmetom viacerých výskumov. Müller a Schwarz sa zaoberali vzťahom medzi frekvenciou hate speech na facebookovej stránke politickej strany AfD a následnými útokmi na utečencov v Nemecku. Sociálne siete plnia podľa výsledkov tohto výskumu rolu „propagačného mechanizmu“ medzi nenávisťnými výroky v online prostredí a násilnými zločinmi v reálnom živote (Müller a Schwarz 2018). Aj ďalší autori poukazujú vo svojom výskume na „podstatnú súvislosť“ medzi skúmanými javmi – napríklad medzi diskriminačnými nenávisťnými prejavmi na sociálne sieti Twitter a reálnym násilím proti ľuďom hispánskeho pôvodu v amerických mestách (Relia a kol. 2019).

¹⁰ Ibid. V slovenskej judikatúre sa princípy brániacej sa demokracii objavujú zriedkavo, odvoláva sa na ne stručne napríklad Ústavný súd SR v náleze PL. ÚS 5/2017.

Vo viacerých krajinách možno pozorovať fenomén niektorými autormi nazývaný mainstreamizáciou extrému, prípadne extremizáciou mainstreamu (napr. Krekó 2017). Internet decentralizoval systém, akým sú informácie organizované a distribuované, tradičné médiá zaznamenávajú úpadok vplyvu i záujmu čitateľov (Pitruzzella a Pollicino 2020). Zatiaľ čo v klasických žurnalistických postupoch sa v priebehu desaťročí vyvinul koncept novinárskej etiky, ktorý zaväzuje novinárov podávať vyvážené informácie, v decentralizovanom systéme produkcie informácií na internete tento koncept do veľkej miery absentuje (Pariser 2011).

Sociálne médiá sú vytvorené a zdokonaľované na šírenie obsahu. Ich mechanizmy preferujú obsah s často negatívnym či nepriateľským emočným nábojom, ktorý súčasne zvyšuje angažovanosť používateľov, generuje finančné zdroje odvíjajúce sa od aktivity prispievateľov a podieľa sa na spoločenskej polarizácii. Platformy sociálnych sietí majú záujem na generovaní profitu a na neustálom raste. Obmedzovanie a redukovanie obsahu je v rozpore s týmto ich záujmom (Ghosh 2020). Nástroje štátu sú zároveň, v porovnaní s flexibilitou a kapacitami platformy sociálnych sietí, ťažkopádne a nedokážu na situáciu adekvátne reagovať. Vplyvy nenávistného obsahu či dezinformácií však môžu popri individuálnych či skupinových cieľoch poškodiť i demokratické princípy, procesy a inštitúcie (Haidt a Rose-Stockwell 2017). Tieto hrozby legitimizujú zásah štátov v rámci konceptu brániacej sa demokracie. Platí to aj vo vzťahu k slobode prejavu, a to tak vo vzťahu k individuálnym producentom, ako aj voči platformám sociálnych sietí.

Čo je to nenávistný prejav?

Sloboda prejavu jednotlivca a možnosť verejných autorít obmedziť ju je predmetom skúmania už niekoľko storočí. V polovici šestnásteho storočia ilustroval tento stret Stefan Zweig na procese so Sebastianom Castelliom (Zweig 2015). Pred viac ako 150 rokmi spochybnil John Stuart Mill samotnú legitimitu obmedzenia názoru jednotlivca. V jeho ponímaní ani autority nie sú neomylné, preto akokoľvek by boli presvedčené o nesprávnom určitého názoru a potrebe potlačiť ho, nemali by tak urobiť, pretože by mohli – vzhľadom na svoju omylnosť – vytlačiť z verejnej debaty pravdivý názor (Mill 1860). Zweig aj Mill sa vehementne zasaďovali o čo najmenší zásah autorít do slobody vyjadrovania myšlienok a o čo najväčší priestor pre neobmedzené hľadanie pravdy v spoločenskom dialógu.

Zweig však vo svojom diele upozornil súčasne aj na ďalší fenomén, ktorý tiež pretrváva stáročia. Tým je fenomén prejavov kolektívnej nenávisti proti iným skupinám ľudí, ktorý Zweig opísal slovami „... každá doba objaví nejakú novú skupinu nešťastníkov, na ktorej sa dá vybiť kolektívne nahromadená nenávisť. Niekedy pre ich náboženstvo, inokedy pre farbu pleti, rasu, pôvod, pre ich spoločenský ideál alebo svetonázor urobí z nejakej menšej a slabšej skupiny terč tej ničivej energie, ktorá je latentne prítomná v toľkých z nás.“ (Zweig 2015, 115).

Práve skúsenosti Európy dvadsiateho storočia viedli nakoniec k tomu, že sa do medzinárodných dohôrov prijímaných po druhej svetovej vojne pevne zakotvila tak sloboda prejavu, ako aj možnosť jej obmedzenia v prípade ochrany práv iných, či pokojného spolunažívania rôznych skupín ľudí. Hraničné línie medzi slobodou prejavu na jednej strane a ochranou osobnosti, súkromia, dôstojnosti na druhej strane dobre ilustrujú dva rozsudky Európskeho súdu pre ľudské práva. Prvým je Handyside proti Spojenému kráľovstvu, ktorý zdôrazňuje potrebu ochrany slobody prejavu:

„Sloboda prejavu je jedným zo základných pilierov demokratickej spoločnosti, jedna zo základných podmienok pre jej pokrok a pre rozvoj každého človeka.... Vztahuje sa nielen na také informácie alebo myšlienky, ktoré sú prijímané priaznivo alebo sú považované za neškodné či bezvýznamné, ale tiež na tie, ktoré urážajú, šokujú alebo znepokojujú štát alebo akúkoľvek skupinu obyvateľstva. Také sú požiadavky plurality, tolerancie a otvorenosti, bez ktorých neexistuje demokratická spoločnosť. To okrem iného znamená, že každá formálna požiadavka, podmienka, obmedzenie alebo sankcia uložená v tejto oblasti musí byť primeraná legitímne sledovanému cieľu.“¹¹

Druhým rozhodnutím je Erbakan proti Turecku, ktorý slobodu prejavu vyvažuje potrebou ochrany dôstojnosti všetkých ľudí a podporou tolerancie medzi nimi:

„Tolerancia a úcta k rovnakej dôstojnosti všetkých ľudských bytostí predstavujú základ demokratickej, pluralitnej spoločnosti. Preto môže byť z principiálneho hľadiska nevyhnutné v niektorých demokratických spoločnostiach postihovať alebo dokonca brániť takým formám prejavov, ktoré sú založené na netolerancii,

¹¹ Handyside proti Spojenému kráľovstvu, rozsudok zo 7. decembra 1976, ods. 49.

ktoré šíria, podnecujú, podporujú alebo ospravedlňujú nenávisť (...) za predpokladu, že akékoľvek uložené formálne požiadavky, podmienky, obmedzenia alebo sankcie sú primerané legitímnemu sledovanému cieľu.“¹²

Judikatúra Európskeho súdu pre ľudské práva považuje uvedené práva za rovnocenné, žiadne z nich nemá automaticky prednosť pred iným. V iných rozhodnutiach súd umožnil tiež postihovanie prejavov, ktoré sú zamerané proti „sociálnemu zmieru“, prípadne ktoré sú zamerané „proti základným hodnotám Dohovoru“¹³, a okrem obmedzenia slobody prejavu rozhodoval aj o obmedzení slobody zhromažďovania či združovania¹⁴.

Vyvažovanie spravodlivej rovnováhy bolo podstatou hľadania hraníc medzi slobodou prejavu a inými právami, a to v období pred vznikom internetu aj dnes. Vznik online priestoru však vniesol do tejto témy zásadne nové výzvy. Prvou sú kontinuálne pribúdajúce príspevky, ktoré sa v internetovom prostredí šíria od neobmedzeného okruhu producentov k neobmedzenému okruhu používateľov, rýchlejšie ako kedykoľvek predtým. Ďalšou výzvou je narastajúca frekvencia hate speech práve v online prostredí (Barnett 2019; Ullman a Tomalin 2019; House of Commons 2017). Kapacity orgánov štátu, ktoré by mali hranice dovoleného správania v online priestore strážiť, nie sú pripravené ani na monitorovanie takého objemu príspevkov, nehovoriac o procesnom (napr. trestnoprávnom) postihu všetkých príspevkov, ktoré sú „za čiarou“. Určenie hranice prejavu, za ktorou hrozí represia štátu, je pritom veľkou výzvou: Čím je nejasnejšia, tým menej efektívny bude zásah voči „zakázanému“ prejavu a tým viac stúpa aj riziko, že ingerencia štátu zasiahne aj proti prejavom, ktoré by mali zostať nedotknuté a prispievať k verejnej diskusii.

Všeobecne prijímaná definícia nenávisťných prejavov zatiaľ neexistuje, a to ani na nadnárodnej úrovni, ani v rámci slovenskej legislatívy. Dôvodom je hlavne závislosť posúdenia konkrétneho prejavu od kontextu, prevažujúcich sociálnych noriem, či individuálnej a kolektívnej interpretácie (Bartlett a kol. 2014; Steuer a kol. 2016).

Rôzne dokumenty definujú hate speech odlišne. Napríklad Odporúčanie ministrov Rady Európy z roku 1997 definuje prejavy nenávisť ako „všetky formy vyjadrenia, ktoré rozširujú, podnecujú, podporujú alebo ospravedlňujú rasovú nenávisť, xenofóbiu, antisemitizmus, či iné formy diskriminácie a nenávisť, založené na neznášanlivosti, vrátane neznášanlivosti prejavujúcej sa agresívnym nacionalizmom a etnocentrizmom, diskrimináciou a nevráživosťou voči menšinám, migrantom a ľuďom imigračného pôvodu.“¹⁵

Organizácia spojených národov vo svojej Stratégii a akčnom pláne vo vzťahu k nenávisťným prejavom definuje hate speech ako „akýkoľvek druh komunikácie v reči, písme alebo správaní, ktorý útočí alebo používa pejoratívny alebo diskriminačný jazyk vo vzťahu k osobe alebo skupine na základe toho, kto sú, teda na základe ich náboženstva, etnickej príslušnosti alebo národnosti, rasy, farby pleti, pôvodu, pohlavia alebo iného faktora identity“ (OSN 2019).

Ešte širšiu definíciu používa Európska komisia proti rasizmu a intolerancii (ECRI), ktorá za určitých podmienok predpokladá použitie trestnoprávnych inštitútov aj na nenávisťné prejavy, obťažovanie, urážanie, vytváranie negatívnych stereotypov a stigmatizáciu.¹⁶

Výrazy ako „akékoľvek“, „všetky“ a podobne prispievajú k širokému chápaniu pojmu hate speech, čo sa následne premieta do širokého chápania možnosti uloženia trestnoprávnych či iných sankcií zo strany štátu.

¹² Erbakan proti Turecku, rozsudok zo 6. júla 2006, ods. 56.

¹³ Napríklad Ivanov proti Rusku z roku 2005 alebo Seurot proti Francúzku z roku 2004. Ďalšie významné prípady, ktoré rozhodovali súdy národnej i medzinárodnej jurisdikcie, sú zosumarizované napr. vo „Factsheet – Hate Speech“, European Court of Human Rights. December 2019. Dostupné na: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf; „Factsheet – Right to the protection of one’s image“. European Court of Human Rights, October 2019. Dostupné na: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Own_image_ENG.pdf; „Factsheet – Protection of Reputation“. European Court of Human Rights, November 2019. Dostupné na: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Reputation_ENG.pdf.

¹⁴ Napríklad prípad W. P. a ďalší proti Poľsku (č. 42264/98), rozhodnutie o prijateľnosti z 2. septembra 2004.

¹⁵ Odporúčanie Výboru ministrov Rady Európy členským štátom R (97) 20 o prejavoch nenávisť. Prijaté Výborom ministrov dňa 30. októbra 1997.

¹⁶ Celá definícia nenávisťného prejavu podľa ECRI zahŕňa „obhajovanie, podporu alebo podnecovanie znevažovania, nenávisťi alebo hanobenia osoby alebo skupiny osôb, ako aj akékoľvek obťažovanie, urážanie, vytváranie negatívnych stereotypov, stigmatizáciu alebo vyhŕžanie sa takejto osobe alebo skupine osôb, ako aj odvodňovanie všetkých uvedených foriem prejavu ‚rasou‘, farbou pleti, rodinným pôvodom, národnostným alebo etnickým pôvodom, vekom, zdravotným postihnutím, jazykom, náboženstvom alebo vierou, pohlavím, rodom, pohlavnou identitou, sexuálnou orientáciou a inými osobnými charakteristikami alebo postavením“. Následne ECRI odporúča štátom Rady Európy realizovať viaceré opatrenia, vrátane „primeraných a účinných krokov trestnoprávnej povahy proti nenávisťným prejavom vo verejnom kontexte, ak je ich cieľom alebo možno primerane očakávať, že ich dôsledkom bude podnecovanie aktov násillia, zastrasovanie, nepriateľstvo alebo diskriminácia osôb, proti ktorým sú namierené, za predpokladu, že žiadne iné menej reštriktívne opatrenie by nebolo účinné, rešpektujúce právo na slobodu prejavu.“ (ECRI, 9)

Za prínosnú pri hľadaní hraníc nenávistného prejavu považujeme definíciu, ktorú zaviedol Nórsky ombudsman pre rovnosť a antidiskrimináciu (LDO). LDO rozdeľuje nenávistné prejavy na „legal hate speech“ a „illegal hate speech“. Obe definuje ako „ponižujúci, ohrozujúci, obťažujúci alebo stigmatizujúci prejav, jazykový alebo vizuálny, ktorý zasahuje do dôstojnosti, povesti alebo postavenia jednotlivca alebo skupiny prostredníctvom jazykových alebo vizuálnych vnemov, ktoré podporujú negatívne pocity, postoje a vnímanie založené na charakteristikách ako etnicita, náboženstvo, pohlavie, zdravotné postihnutie, sexuálna orientácia, rodové vyjadrenie, rodová identita a vek“ (LDO 2015). Právny postih illegal hate speech potom závisí od toho, či potenciálny zásah štátu proti určitému prejavu prejde testom nevyhnutnosti a proporcionality.

Rozdelenie nenávistných prejavov na legálne a nelegálne môže vyvolať námietku, že uznanie legálnosti hate speech relativizuje nebezpečnosť takeého konania. Súčasne však platí, že jednotlivé typy nenávistných prejavov sa pohybujú na širokej škále a že práva, ktoré konkurujú slobode prejavu – rovnako ako sloboda prejavu samotná –, tiež nie sú absolútne. Preto existuje aj taký typ prejavu, ktorý síce spĺňa široko nastavené hranice nenávistného prejavu, ale nie je postihnuteľný sankčnými inštitútmi trestného alebo priestupkového práva. Určenie hranice prejavu ako predpokladu pre ingerenciu štátnych orgánov nie je v mnohých prípadoch triviálnou úlohou.

Komplexnosť postihovania nenávistných prejavov: Hranice zakázaného, hranice štátov, anonymita

Okrem uvedených medzinárodných dohovorov a odporúčaní sa ochranou slobody prejavu, ľudskej dôstojnosti a ochranou pred diskrimináciou zaoberajú viaceré právne a politické dokumenty.¹⁷ Na úrovni jednotlivých európskych štátov je podstata regulácie nenávistných prejavov často podobná. Zásadnejšie rozdiely existujú medzi úpravou v Európe a USA. Európsky prístup stavia na úroveň slobody prejavu práve ochranu osobnostných práv, a vzhľadom na historickú skúsenosť Európy postihuje aj také činy, ako je napríklad popieranie holokaustu. V americkom prístupe výrazne dominuje ochrana slobody prejavu ako nevyhnutnej podmienky pre súťaž myšlienok. (Hare a Weinstein 2005; Kahn 2014). Štát môže zasahovať len proti prejavom, ktoré predstavujú „zrejmé a bezprostredné nebezpečenstvo“ (clear and imminent danger) pre určitý kvalifikovaný právny záujem. Z verbálnych trestných činov možno postihovať tie, ktoré podnecujú k násiliu, nie však napríklad podnecovanie k nenávisti či popieranie genocídy (ibid.). Odpoveďou na hate speech má byť v americkom ponímaní „more speech“ – teda silnejší hlas, než je hlas nenávisní, napríklad hlas občianskej spoločnosti.

V Európskom právnom prostredí nemá pri strete slobody prejavu a ochrany ľudskej dôstojnosti ani jedno automaticky prednosť pred druhým. Obe možno v prospech toho druhého obmedziť. Ich primeranú ochranu a spravodlivú rovnováhu medzi nimi garantujú základné zákony štátov – ústavy¹⁸. Rozhodovanie o tom, ktoré z práv v konkrétnom prípade preváži, je úlohou súdov. Toto vyvažovanie je často náročné a nezriedka majú aj orgány činné v trestnom konaní či súdy odlišné názory na interpretáciu hraníc dovoleného. Dôvodom je fakt, že vyhodnotenie konkrétneho zverejneného prejavu závisí od viacerých komplexných faktorov: od kontextu, v akom bol sporný výrok publikovaný, od jeho skutočného zmyslu a významu, od osoby autora a jeho motivácie, od povahy a intenzity prejavu a v niektorých prípadoch aj od frekvencie či početnosti prejavov, prípadne od bezprostrednosti hrozby, ktorá z prejavu môže vyplývať.¹⁹

¹⁷ Na úrovni OSN je to hlavne Všeobecná deklarácia ľudských práv a Medzinárodný dohovor o odstránení všetkých foriem rasovej diskriminácie. Na úrovni Rady Európy je to okrem Európskeho dohovoru o ľudských právach tiež Dohovor o počítačovej kriminalite, najmä jeho Dodatokový protokol o kriminalizácii činov rasistickej a xenofóbnej povahy spáchaných prostredníctvom počítačových systémov. Rada Európskej únie prijala rámcové rozhodnutie o boji proti niektorým formám a prejavom rasizmu a xenofóbie prostredníctvom trestného práva.

¹⁸ Ústava Slovenskej republiky č. 460/1992 Zb. V čl. 19 garantuje právo na zachovanie ľudskej dôstojnosti, osobnej cti, dobrej povesti a na ochranu mena, na ochranu pred neoprávneným zasahovaním do súkromného a rodinného života, i na ochranu pred neoprávneným zhromažďovaním, zverejňovaním alebo iným zneužívaním údajov o svojej osobe. V čl. 26 zase zaručuje slobodu prejavu a právo na informácie, právo vyjadrovať svoje názory slovom, písmom, tlačou, obrazom alebo iným spôsobom, ako aj slobodne vyhľadávať, prijímať a rozširovať idey a informácie bez ohľadu na hranice štátu.)

¹⁹ Pozri napr. výročnú správu Vysokého komisára OSN pre ľudské práva z 11. 3. 2013 a jej prílohu „Rabat plan of Action on the Prohibition of Advocacy of National, Racial or Religious Hatred That Constitutes Incitement to Discrimination, Hostility or Violence“. Dostupné na: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/SeminarRabat/Rabat_draft_outcome.pdf S podobnými kategóriami posudzovania faktorov pri nenávistných prejavoch pracuje aj Uznesenie Mestského súdu v Prahe č. 5 To 219/2018 zo dňa 1. 11. 2018.

ní nedokázali riešiť situáciu, že sa zo Spojených štátov do Česka dostával obsah, ktorý sa pohyboval ďaleko za hranicou českého práva. Server využíval americký režim ochrany slobody prejavu, ktorý je oveľa benevolentnejší pri určovaní hraníc dovoleného. Vypnutie servera dosiahol český Úrad na ochranu osobných údajov. Upozornil americkú spoločnosť DreamHost na porušovanie Všeobecného nariadenia o ochrane osobných údajov (GDPR) a vyzval ju na súčinnosť. Aj pre americkú spoločnosť, známu dôrazom na ochranu slobody prejavu na stránkach svojich zákazníkov, bol súlad s GDPR dôležitý pre jej pôsobenie na Európskom trhu. DreamHost server WhiteMedia znepřístupnil (Berg 2019).

Zaujímavé je, že za zriadením stránky White Media v USA bol podľa novinára Ondřeja Kundru slovenský občan, ktorý sa dlhodobo zdržoval mimo územia republiky. Po odchode zo Slovenska pôsobil hlavne v Írsku a v súčasnosti sa podľa publikovaných informácií môže nachádzať v Austrálii. Dôvodom jeho pobytu mimo Slovenska malo byť trestné stíhanie ešte z rokov 2001 – 2002. Za distribúciu materiálov s neonacistickou tematikou bol vtedy odsúdený v neprítomnosti (Kundra 2013).

Tento príbeh ilustruje niekoľko aspektov slobody prejavu a nenávistných prejavov a ich vývoj v čase: Efektívna technická adaptácia producentov online hate speech na online prostredie, „internacionalizácia“ ich pôsobenia a intenzívne využívanie možnosti šírenia myšlienok naprieč hranicami. V rokoch 1990 – 2000 sa extrémistické idey v česko-slovenskom priestore šírili prevažne v podobe tzv. zinov, papierových brožúr vo formáte A5, distribuovaných záujemcom. Tak to bolo aj v čase odsudzujúceho rozsudku proti slovenskému distribútorovi takýchto materiálov, ktorý sa stal o dvadsať rokov neskôr zakladateľom servera pôsobiaceho v Česku ale registrovaného v USA, s dosahom nepomerne väčším než boli „ziny“ offline éry. Potenciál internetu sformulovali tvorcovia hate speech takto: „Další složkou novodobé národně socialistické propagandy je internet a jeho možnost oslovit co nejvíce pokrevních soukmenovců napadených morem židokracie. Neustálé zkvalitňování hnutí, jak po stránce organizační, tvůrčí a výkonnostní, je zároveň hnací silou našeho idealismu a šíření národního socialismu do všech směrů. Kde jsou ty doby naprosté neinformovanosti, kdy kromě hudebních skupin pouze ručně kreslené a kopírované časopisy a ziny oslovovaly židokratickou a bolševickou propagandou zmatené příznivce evropské obrody.“²³

Otázkou zostáva, ako dokáže na využívanie tohto potenciálu viac alebo menej militantnými „soukmenovci“ reagovať štát. A tiež, ako to zvládne bez toho, aby náklady jeho zásahu neboli neprimerané, prípadne priamo nebezpečné, najmä vo vzťahu k ochrane slobody prejavu a súkromia občanov.

Sociálne siete, sledovanie a zúčtovateľnosť aktérov

Tému sociálnych sietí a sledovanie opisuje Trottier v publikácii s príznačným názvom: Social media as surveillance (Trottier 2012). Používatelia podľa neho na sociálnych sieťach prebývajú, kontaktujú sa s rovesníkmi, zdieľajú na nich detaily svojich životov a udalostí. Mnohokrát si neuvedomujú, že ak bolo v minulosti takéto zdieľanie krátkodobé a prchavé, prebývanie na sociálnych sieťach ho robí trvalým (Trottier 2012).

Sociálne siete sú priestorom, kde prebieha viac úrovní a typov sledovania. Dizajn týchto platforiem nabáda k zdieľaniu informácií o sebe a k sledovaniu informácií o ostatných. Trottier konštatuje, že sociálne médiá spôsobili prudký nárast objemu osobných informácií v online priestore. V súvislosti so sociálnymi médiami rozlišuje štyri typy sledovania: jednotlivci sledujúci sa navzájom; rôzne inštitúcie sledujúce cieľové skupiny (key population); subjekty biznisu – platformy sociálnych sietí – dozerajúce na svoje trhy; a vyšetrovatelia sledujúci populáciu (Trottier 2012, 18).

Súčasne platí, že z pohľadu moci je medzi jednotlivými aktérmi sledovania a pôsobenia na sieťach výrazná asymetria. Niektorí aktéri majú možnosť detailne sledovať iných, zatiaľ čo oni sami zostávajú pre ostatných nepriehľadnými (Whitson 2010). Požívatelia vidia verejný alebo skupinovo prístupný obsah. Platformy sociálnych sietí však dokážu detailne sledovať aj kontakty, záujmy a preferencie používateľov. Vyšetrovatelia zase môžu získať okrem prístupu k verejne prístupnému obsahu aj prístup k údajom, ktoré majú o používateloch internetové platformy (Trottier 2012).

Činnosť štátov pri monitoringu online priestoru a pri postihovaní kriminality v ňom reguluje medzinárodné a vnútroštátne právo. V zmysle Dohovoru o počítačovej kriminalite²⁴ a jeho Dodatkového protokolu ma-

²³ PO. Pochodeň národně-sociální revoluce (december 2012). Citované z Výborný, Š. 2013. *Nenávistný internet versus právo*. Praha: Wolters Kluwer ČR.

²⁴ „Budapešťiansky dohovor“. Otvorený na podpis 23. novembra 2001 v Budapešti. Vyhlásený pre Slovensko oznámením

jú štáty postihovať aj činy rasovej a xenofóbnej povahy spáchané prostredníctvom počítačových systémov. Dodatkový protokol zaväzuje zmluvné strany zaviesť také skutkové podstaty trestných činov, ako je šírenie rasistických a xenofóbnych materiálov prostredníctvom počítačových systémov alebo rasovo a xenofóbne motivované urážanie a vyhrážanie. Slovenská republika podpísala Dodatkový protokol v roku 2019, k jeho ratifikácii zatiaľ nedošlo.²⁵ Postih šírenia rasistických materiálov, urážok či vyhrážania sa umožňujú skutkové podstaty trestných činov v našom trestnom zákone.²⁶

Aby štát mohol identifikovať ilegálny obsah v online priestore a stíhať páchatel'ov trestných činov, musí toto prostredie poznať a sledovať. V porovnaní s offline priestorom je pozícia štátu jednoduchšia i zložitejšia súčasne. Podľa Barletta je jednoduchšia v tom zmysle, že k nezákonnému obsahu majú prístup nielen predpokladaní recipienti, ale aj orgány štátu. Zložitejšia je pozícia štátu vzhľadom na prakticky neobmedzené množstvo príspevkov, webstránok, videí a iných podôb obsahu, ktoré majú schopnosť šíriť sa v horizonte sekúnd či minút z ktoréhokoľvek miesta, navyše so značnou mierou anonymity alebo neistoty zdroja (Barlett a kol. 2014). Trottier rozlišuje priamy prístup vyšetrovateľ'ov k informáciám na sieti a na druhej strane získavanie informácií cez „back channels“, teda vyžiadanim takých informácií od prevádzkovateľ'ov, ktoré ostatní používatelia nevidia (Trottier 2012). Završník uvádza medzi možnosťami sledovania internetového priestoru zo strany štátu „cieľené skryté sledovanie vykonávané justičnými orgánmi, alebo necieľené sledovania (monitoring a filtrovanie) vykonávané spravodajskými službami alebo súkromnými subjektmi“ (Završník 2017, 66).

Slovenské právne predpisy upravujú činnosť a možnosti Policajného zboru SR i Slovenskej informačnej služby. Aktivity policajného zboru pri predchádzaní, zamedzovaní, odhaľovaní a dokumentovaní trestnej činnosti sú súčasťou tzv. operatívno-pátracej činnosti, ktorá je systémom spravidla utajených spravodajských opatrení.²⁷ Slovenská informačná služba „získava, sústreďuje a vyhodnocuje informácie o politickom a náboženskom extrémizme, extrémizme prejavujúcom sa násilným spôsobom a škodlivom sektárskom zoskupení, ďalej o aktivitách a ohrozeniach v kybernetickom priestore, ak ohrozujú bezpečnosť štátu.“ Pri svojej činnosti je informačná služba oprávnená „spracúvať osobné údaje nevyhnutné na plnenie úloh podľa tohto zákona bez súhlasu dotknutej fyzickej osoby, získavať ich z verejne dostupných informačných zdrojov, alebo získavať ich pod krytím iným spôsobom alebo inou činnosťou.“ Pri plnení úloh je informačná služba oprávnená používať technické prostriedky a dopravné prostriedky, a to spravidla utajeným spôsobom.²⁸

Metódy a postupy polície aj informačných služieb podliehajú utajeniu tak v slovenskom prostredí, ako aj v iných krajinách. Detaily ich postupov sa preto nedozvieme. Súčasne je známe, že odhaľovanie a stíhanie trestných činov v prostredí internetu prebieha na základe a) trestných oznámení iných používateľ'ov, b) prípadov, ktoré boli medializované a stali sa predmetom verejnej diskusie, a c) z poznatkov vlastnej činnosti polície (porovnaj aj VOP ČR 2020, 9).

Policajné či spravodajské jednotky v rôznych krajinách využívajú počítačové analytické prostriedky na analýzu správania sa jednotlivcov a skupín na sociálnych sieťach, odhaľovanie ich kontaktov a prepojení, či na predikciu možného budúceho útoku. Zhromažďovanie veľkého množstva digitalizovaných dát o činnosti ľudí na sociálnych sieťach umožňuje identifikáciu podozrivých aktivít v úplne inej mierke. Joh uvádza, že nové technológie zmenili mieru úvahy vyšetrovateľa o tom, na ktorú z mnohých podozrivých aktivít polícia zameria svoju pozornosť. Technológie rozšírili možnosti polície, ktorá dokáže s veľkými dátami pracovať. Znížili náklady, a tým zvýšili kapacity polície identifikovať podozrivých s využitím automatického spracovania balíkov zozbieraných dát (Joh 2016).

Mechanizmy a infraštruktúra, ktoré boli vybudované na systematické monitorovanie, zhromažďovanie, triedenie a uchovávanie údajov, je možné v budúcnosti použiť aj na iné účely. Príkladom je využitie programu Geofeedia, ktorý umožňuje označiť, triediť a vyhľadávať obsah sociálnych sietí a zároveň pracovať s lokali-

Ministerstva zahraničných vecí č. 137/2008 Z. z. Pre Českú republiku vyhlásený ako Sdělení Ministerstva zahraničních věcí č. 104/2013 sbírky mezinárodních smluv.

²⁵ Zoznam krajín s dátumom podpisu, ratifikácie a vstupu do platnosti: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/189/signatures?module=signatures-by-treaty&treaty-num=189> (prístup 8.9. 2021). Súhlas s podpisom za Slovensko vyslovila Národná rada SR uznesením č. 2224 z 28. 10. 2019.

²⁶ Trestný zákon č. 300/2005 definuje medzi trestnými činnosťami napríklad hanobenie národa, rasy a presvedčenia (§ 423), podnecovanie k národnostnej, rasovej a etnickej nenávisti (§ 424), založenie, podporu a propagáciu hnutia smerujúceho k poľtlačeniu základných práv a slobôd (422), výrobu, prechovávanie a rozširovanie extrémistických materiálov (§ 422a, 422b a 422c) atď.

²⁷ § 38a zákona č. 171/1993 o Policajnom zbore.

²⁸ Zákon č. 46/1993 Z. z. o Slovenskej informačnej službe.

2. Sociálne siete, nenávistné prejavy a ich sledovanie

záciou udalostí i osôb (Cagle 2016). Polícia v niektorých amerických mestách začala s programom Geofeedia pracovať a využívala jeho schopnosť analyzovať zverejnené informácie, fotografie či videá na sociálnej sieti a indikovať podľa nich kriminálnu aktivitu v danom území. Nadšenie využitia programu Geofeedia na boj proti kriminalite vystriedalo v roku 2015 zistenie American Civil Liberties Union, že technológia bola využitá aj na identifikovanie a zatknutie protestujúcich na spomienkovom zhromaždení na počesť afroameričana Freddieho Graya. Gray zomrel po policajnom zásahu, jeho smrť bola dôvodom viacerých protestov proti rasovým predsudkom v americkej polícii (Graham 2015). Facebook, Instagram, a Twitter následne ukončili pre Geofeedia možnosť prístupu k svojim dátam (Cagle 2016; Leetaru 2014).

Popri rozširovaní aktivít štátnych aktérov zavádzajú niektoré krajiny nové regulácie aj vo vzťahu k prevádzkovateľom sietí. Infraštruktúra sociálnych sietí je v porovnaní s kapacitami štátu robustná a cielene pracuje so sledovaním a vyhodnocovaním aktivity používateľov. Súčasne sú siete médiami, ktoré sprostredkujú informácie a na ktoré štáty prenášajú časť zodpovednosti za reguláciu obsahu. V júni 2018 bol v Nemecku prijatý zákon o zlepšení vymáhania práva na sociálnych sieťach.²⁹ Jeho cieľom bolo zredukovať hate speech v prostredí sociálnych médií a povinnosť prevádzkovateľov blokovať alebo zmazať také príspevky vo veľmi krátkych lehotách: do 24 hodín pri „zjavne nelegálnom obsahu“, dlhšia lehota bola stanovená na odstránenie „nelegálneho obsahu“. Prevádzkovateľom, ktorí toto ustanovenie porušia, hrozia pokuty do 5 miliónov EUR. Pokuty môžu byť ukladané opakovane až do výšky 50 mil. EUR.

Na európskej úrovni bolo prijaté nariadenie o riešení šírenia teroristického obsahu online, ktoré pracuje ešte s kratšími lehotami.³⁰ Nariadenie vychádza z predpokladu, že prítomnosť teroristického obsahu online „nie je síce jediným faktorom, ale potvrdila sa ako katalyzátor radikalizácie jednotlivcov, ktorá môže viesť k teroristickým činom.“ Na základe toho definuje rámec, v ktorom musia štáty zabezpečiť plnenie povinnosti prevádzkovateľov hostingových služieb. Okrem iných bude ich povinnosťou tiež odstrániť teroristický obsah „čo najskôr, najneskôr však do jednej hodiny od doručenia príkazu na jeho odstránenie“.³¹

Prenášanie zodpovednosti za obsah na prevádzkovateľov sietí je na jednej strane logickým krokom, vzhľadom na kapacity týchto sietí aj ich vplyv vo verejnom priestore. Pre štáty je jednoduchšie regulovať niekoľko prevádzkovateľov, v porovnaní s miliónmi používateľov (Balkin 2018). Na druhej strane sa takéto opatrenia stretávajú s kritikou či obavami. Vo vzťahu k nemeckému zákonu NetzDG identifikovala viacero nedostatkov organizácia Article 19. Konštatuje, že dôsledkom zákona je prehnaná aktivita sietí, obmedzovanie slobody prejavu, cenzúra a tiež blokovanie príspevkov, ktoré reagujú satiricky na iné príspevky, alebo na dianie v spoločnosti (Article 19 2018).

Danielle Citron je tiež kritická k trendu posilňovať reguláciu slobody prejavu takýmto spôsobom, a obzvlášť k faktu, že Facebook zvyšuje úroveň zásahov aj v USA, keď v reakcii na tlak v EÚ mení podmienky používania v globálnom prostredí. Narastajúcu reguláciu nepovažuje za autentickú snahu platforiem zlepšovať kvalitu obsahu, ale za dôsledok podvolenia sa tlaku vlád a Európskej komisie. Následne vyslovuje obavu, že spôsobom riešenia situácie zo strany sietí bude nasadenie algoritmov a nástrojov umelej inteligencie, ktoré odstránia aj legitímne prejavy. Algoritmy nedokážu dobre identifikovať kontextuálne faktory, ktoré sú kľúčové práve pri definovaní hate speech. Pri algoritmickom skúmaní nie je jednoduché odlišiť tón, sarkazmus, paródiu a v niektorých prípadoch ani to, či ide o publikovanie nezákonných výziev, alebo informovanie o násilných prejavoch, o ich kritiku či advokačné aktivity na ich potieranie (Citron 2018). Ani zapojenie ľudského faktora, ktorý zachytí aj kontextuálne informácie vo fáze po algoritmickom kontrole, nemusí byť dostatočné a zásah môže postihnúť aj prejavy, ktoré by v demokratickej spoločnosti mali byť chránené a verejne prístupné.

Ako riešenie navrhuje Citron vo vzťahu k sociálnym sieťam (a vo vzťahu k americkému prostrediu) sústrediť sa na a) precizovanie definícií zakázaného prejavu, b) robustnú zúčtovateľnosť sietí, vrátane informovania o tom, aké požiadavky na odstránenie obsahu vlády predložili, c) rozumnú transparentnosť, teda reportovanie o tom, ako platformy o sťažnostiach proti obsahu rozhodujú, d) zavedenie inštitútu ombudsmana, ktorý by nezávisle skúmal aktivity sietí pri moderovaní obsahu, a e) vypracovanie takých podmienok používania, ktoré budú odrážať odlišný režim v jednotlivých krajinách.

²⁹ Netzwerkdurchsetzungsgesetz – NetzDG: Gesetz zur Verbesserung der Rechtsdurchsetzung in sozialen. Dostupné na: https://www.bmjv.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/Dokumente/NetzDG_engl.pdf;jsessionid=A3F2AAE42C263429ABBA54C4C5BCD6AF.2_cid297?__blob=publicationFile&v=2
Neoficiálna anglická verzia na: https://www.bmjv.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/Dokumente/NetzDG_engl.pdf;jsessionid=A3F2AAE42C263429ABBA54C4C5BCD6AF.2_cid297?__blob=publicationFile&v=2

³⁰ Nariadenie Európskeho parlamentu a Rady (EÚ) 2021/784 o riešení šírenia teroristického obsahu online z 29. 4. 2021. Nariadenie sa bude uplatňovať od 7. 6. 2022.

³¹ Ibid.

Na rozdiel od prístupu strážiť americký priestor pred vplyvom európskych regulácií, Ghosh prichádza po dlhšej a hlbokšej kritickej analýze sociálnych médií s opačným poňatím zúčtovateľnosti platforiem. Upozorňuje na inšpirujúci potenciál európskej legislatívy v ochrane osobných údajov a osobitne GDPR aj pre americké prostredie (Ghosh 2020).

Haidt a Rose-Stockwell naznačujú ďalšie možné úvahy. Sociálne siete by mali znížiť možnosť zakladať neoverené, anonymné účty svojich používateľov. Mala by sa posilniť verifikácia identity používateľov, pri zohľadnení rizík napr. v autoritárskych krajinách, kde by mohli existovať určité osobitné úrovne ochrany príspevkov. Sociálne siete by tiež mali svojimi nástrojmi podporiť vecnú výmenu informácií a názorov a odstrániť tie súčasti ich dizajnu, ktoré podporujú deštruktívne správanie používateľov. Napríklad cestou „demetifikácie“ – teda prehodnotením „zberu“ hodnotení príspevkov cez „likes“ a „shares“ ako merania úspechu jednotlivých príspevkov a ich tvorcov (Haidt a Rose-Stockwell 2019). Podľa ich názoru by to mohlo pomôcť urobiť diskurz viac vecný a menej zameraný na performance, ohúrenie a krátkodobé emočne silné posolstvá (moral grandstanding).

Okrem zúčtovateľnosti platforiem sa posilňuje aj individuálna zodpovednosť jednotlivcov za činnosť na sociálnych sieťach. Európsky súd pre ľudské práva v nedávnom rozsudku Sanchez proti Francúzku skonštatoval, že aj nedostatočne rýchle odstraňovanie komentárov na facebookovej stránke jednotlivca môže zasahovať do práv a slobôd iných a že sloboda prejavu môže byť v takýchto prípadoch obmedzená aj prostredníctvom trestného práva. Zdôraznil pritom, že sťažovateľ bol politicky aktívny, nesie zodpovednosť za to, že sa do politického diskurzu v období volieb dostávajú prejavy podnecujúce nenávisť, rasizmus a xenofóbiu. Rozhodnutia francúzskych súdov, ktoré uznali sťažovateľa za vinného z podnecovania nenávisťou alebo násilím proti skupine obyvateľov, považoval Európsky súd za odôvodnené.³²

Záver

Sociálne siete sú prostredím, v ktorom komunikácia aj sledovanie prebieha na viacerých úrovniach (používateľ – používateľ, platforma – používateľ, štátne orgány – občania). Jednotliví aktéri využívajú ich potenciál na uspokojovanie svojich záujmov a presadzovanie cieľov – zákonných i nezákonných. Príklad útoku na washingtonský Kapitol v januári 2021 ukazuje, že rolu sociálnych médií využili nielen tí, ktorí útok plánovali a realizovali, ale aj tí, ktorí ho chránili a mobilizovali verejnú mienku na jeho ochranu a utlmenie protestov. Využil ich aj štát, ktorý vďaka záznamom z tisícov nahrávok prítomných na sociálnych sieťach identifikuje a stíha páchatel'ov.

Spravodlivá rovnováha medzi záujmami jednotlivých aktérov závisí aj od toho, aká bude legitimita štátnych zásahov a aké transparentné a zúčtovateľné budú mechanizmy regulácie online priestoru. Legitimita je predpokladom zásahu štátu proti nenávisťným prejavom a z neho vyplývajúceho obmedzenia slobody prejavu. Výskumy preukazujú, že intenzita a frekvencia nenávisťných prejavov v online priestore narastá, premieňa sa do polarizácie v spoločnosti a ohrozuje bezpečnosť, právo občanov na ochranu ich dôstojnosti a právo na ochranu pred diskrimináciou. Môže mať tiež vplyv na chod a stabilitu demokratických inštitúcií a procesov, vrátane volieb. V rámci konceptu brániacej sa demokracie tieto javy legitimizujú aktivity štátov na potlačanie nenávisťných prejavov v online priestore.

Legitimita zásahov proti slobode prejavu je naplnená tým viac, čím presnejšie je v spoločnosti konceptualizovaná hranica, od ktorej môže byť niektorý prejav stíhaný. Definícia nenávisťných prejavov v medzinárodnom meradle, ani súčasné znenie skutkových podstatí v slovenskom trestnom zákone, nie sú rozpracované natoľko podrobne, aby dávali orgánom štátu dostatočne jasnú odpoveď, čo sledovať a stíhať. Rovnako nie sú verejne známe natoľko, aby občanom dostatočne signalizovali bezpečnú, rizikóvu aj vyslovene zakázanú zónu stretu slobody prejavu a nenávisťných výrokov. Zvlášť v online prostredí, charakterizovanom veľkým množstvom rýchlo pribúdajúcich príspevkov, môže nedostatočné definovanie predmetu zákazu spôsobovať buď nedostatočné vymáhanie práva, alebo, naopak, prehnané sankcionovanie. V oboch prípadoch dochádza k erózii legitimacy štátnych zásahov.

Aj pri dostatočne precíznej definícii zakázaného obsahu, ktorá bude v spoločnosti primerane známa a akceptovaná, zostáva ešte v online prostredí rad nevyriešených výziev. Systematické budovanie sledovacej infraštruktúry predstavuje riziko pre slobodu prejavu, pretože – či už zo strany štátu, alebo prevádzkovateľov

³² Sanchez v. France, sťažnosť číslo 45581/15, rozsudok z 2. 9. 2021

sietí – je možné takýto nástroj nasmerovať prakticky ľubovoľným smerom, do ktorejkoľvek zóny internetových „príbytkov“ občanov. Navyše, z povahy vecí majú kroky štátu pri sledovaní aj charakter operatívno-pátračej činnosti. Sú preto z definície netransparentné, a ak by mali byť transparentné, môže sa tým znížiť efektivita, pretože budú predvídateľné, a tým sa zvýši možnosť ich obchádzať. Aj v tejto oblasti pôjde o hľadanie rozumnej rovnováhy medzi efektivitou vymáhania regulácie a na druhej strane – zatiaľ málo rozpracovanou – zúčtovateľnosťou regulujúcich aktérov.

Taký komplex problémov, aké prinášajú nenávistné prejavy v dynamickom prostredí sociálnych sietí, nevyrieši jeden nástroj. Určite však má zmysel nachádzať kombináciu viacerých. Hlavnými princípmi pri ich hľadaní by mali byť napríklad dôrazné vyžadovanie transparentnosti a zúčtovateľnosti štátnych i neštátnych regulátorov, posilňovanie individuálnej zodpovednosti používateľov a intenzívna verejná diskusia tak o význame slobody prejavu, ako aj o hrozbe nenávistných prejavov pre fungovanie spoločnosti.

Literatúra

- Accetti, C. I., and I. Zuckerman. 2017. “What’s Wrong with Militant Democracy?” *Political Studies*, Vol. 65(1S). Dostupné na: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0032321715614849>
- Article 19. 2018. “Germany: Responding to ‘hate speech’.” London: Article 19. Dostupné na: <https://www.article19.org/wp-content/uploads/2018/07/Germany-Responding-to-%E2%80%98hate-speech%E2%80%99-v3-WEB.pdf>
- Atkinson, L., A. Blick, and M. Qvortrup. 2020. *The Referendum in Britain: A History*. Oxford University Press.
- Balkin, J. M. 2018. “Free Speech is a Triangle.” *Columbia Law Review*, Vol. 118, No. 7. Dostupné na: <https://columbialawreview.org/content/free-speech-is-a-triangle/>
- Barlow, J. P. 1996. *A Declaration of the Independence of Cyberspace*. Electronic Frontier Foundation. Dostupné na: <https://www.eff.org/cyberspace-independence>
- Barnett, Brett A. 2007. *Untangling the web of hate: are online “hate sites” deserving of First Amendment protection?* New York: Cambria Press.
- Berg, M. 2019. “Jak GDPR zvíťezil nad lži a nenávisťou.” *Respekt.cz*. Dostupné na: <https://berg.blog.respekt.cz/jak-gdpr-zvitezil-nad-lzi-nenavisti-a-white-media-info/>
- Brady, W. J., J. A. Wills, J. T. Jost, J. A. Tucker, and J. J. Van Bavel. 2017. *Emotion shapes the diffusion of moralized content in social networks*. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Dostupné na: <https://doi.org/10.1073/pnas.1618923114>
- Bor, A., and M. B. Petersen. 2021. “The Psychology of Online Political Hostility: A Comprehensive, Cross-National Test of the Mismatch Hypothesis.” *American Political Science Review*, 1 – 18. Publikované online. Cambridge University Press, 26 August 2021.
- Byun, Ch. C., and E. J. Hollander. 2015. “Explaining the Intensity of the Arab Spring.” *Wiley Online Library*, 11 mája 2015. Dostupné na: <https://doi.org/10.1111/dome.12057>
- Cagle, M. 2016. *Facebook, Instagram, and Twitter Provided Data Access for a Surveillance Product Marketed to Target Activists of Color*. ACLU – American Civil Liberties Union, 11. 10. 2016. Dostupné na: <https://www.aclunc.org/blog/facebook-instagram-and-twitter-provided-data-access-surveillance-product-marketed-target>
- Citron, D. K., and H. Norton. 2011. “Intermediaries and Hate speech: Fostering Digital Citizenship in Information Age.” *Boston University Law Review*, vol. 91.
- Citron, D. K. 2018. “Extremist Speech, Compelled Conformity, and Censorship Creep.” *Notre Dame Law Review*, 1035. Dostupné na: <https://scholarship.law.nd.edu/ndlr/vol93/iss3/3>
- CNN. 2019. “El Paso mass shooting is at least the third atrocity linked to 8chan this year.” *CNN*, 5. 8. 2019. Dostupné na: <https://edition.cnn.com/2019/08/04/business/el-paso-shooting-8chan-biz/index.html>
- Cullen, C. 2015. “Exclusive: Social media to play ‘critical role’ in referendum on same-sex marriage.” *Independent.ie*, 14.5. 2015. Dostupné na: <https://www.independent.ie/entertainment/trending/exclusive-social-media-to-play-critical-role-in-referendum-on-same-sex-marriage-31222263.html>

- Európska komisia proti rasizmu a intolerancii (ECRI). 2015. *Všeobecné politické odporúčanie ECRI č. 15 o boji proti nenávisťným prejavom z 8.12. 2015*. Dostupné na: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-combating-hate-speech-slov/16808b5b08>
- Frenkel, S. 2021. "The storming of Capitol Hill was organized on social media." *The New York Times*, 6.1. 2021. Dostupné na: <https://www.nytimes.com/2021/01/06/us/politics/protesters-storm-capitol-hill-building.html>
- Ghosh, D. 2020. *Terms of Disservice. How Silicon Valley Is Destructive by Design*. Brookings Institution Press.
- Graham, D. A. 2015. "The Mysterious Death of Freddie Gray." *The Atlantic*, 22.4. 2015. Dostupné na: <https://www.theatlantic.com/politics/archive/2015/04/the-mysterious-death-of-freddie-gray/391119/>
- Haidt, J., and T. Rose-Stockwell. 2019. "The Dark Psychology of Social Networks: Why it feels like everything is going haywire." *The Atlantic*, 12.11. 2019. Dostupné na: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2019/12/social-media-democracy/600763/>
- Hare, I., and J. Weinstein. 2009. *Extreme Speech and Democracy*. Oxford University Press.
- Jensen, B. 2021. "How the Taliban did it: Inside the 'operational art' of its military victory." *Atlantic Council*, 15.8. 2021. Dostupné na: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/how-the-taliban-did-it-inside-the-operational-art-of-its-military-victory/>
- House of Commons. Home Affairs Committee. 2016 – 2017. *Hate crime: abuse, hate and extremism online Fourteenth Report of Session 2016 – 17*. Dostupné na: <https://publications.parliament.uk/pa/cm201617/cmselect/cmhaff/609/609.pdf>
- Joh, E. E. 2016. "The new surveillance discretion: Automated suspicion, big data, and policing." *Harvard Law & Policy*, Review 15. Dostupné na http://harvardlpr.com/wp-content/uploads/2016/02/10.1_3_Joh.pdf
- Johnson, D. 2019. *Hateland: A long, hard look at America's extremist heart*. New York: Prometheus Books.
- Kundra, O. 2013. "S Igorem za lepší svět." *Týždeník respekt*, č. 49/2013 z 1. 12. 2013, aktualizované 11. 1. 2016. Dostupné na: <https://www.respekt.cz/tydenik/2013/49/s-igorem-za-lepsi-svet>
- Krekó, P. 2017. "Hungary's far right? No longer the fringe." *Hate Speech International*. Dostupné na: <https://www.hate-speech.org/hungarys-far-right-no-longer-the-fringe/>
- Leetaru, K. 2016. "Geofeedia Is Just The Tip Of The Iceberg: The Era Of Social Surveillance." *Forbes*, 12. 10. 2016. Dostupné na: <https://www.forbes.com/sites/kalevleetaru/2016/10/12/geofeedia-is-just-the-tip-of-the-iceberg-the-era-of-social-surveillance/#68c4dd2f5b90>
- Loewenstein, K. 1937. "Militant Democracy and Fundamental Rights I." *The American Political Science Review*, Vol. 31, No. 3: 417 – 432.
- Loewenstein, K. 1937. "Militant Democracy and Fundamental Rights II." *The American Political Science Review*, Vol. 33, No. 4: 638 – 658.
- Marantz, A. 2019. *Anti-Social: Online extremists, techno-utopians and the hijacking of the American Conversation*. Penguin Random House LLC.
- Mareš, M., and Š. Výborný. 2014. *Militantní demokracie ve střední Evropě*. Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Mill, J. S. 1860. *On Liberty*. John W. Parker and Son, West Strand.
- OSN, 2019. *United Nations Strategy and Plan of Action on Hate Speech*. Dostupné na: <https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/UN%20Strategy%20and%20Plan%20of%20Action%20on%20Hate%20Speech%2018%20June%20SYNOPSIS.pdf> Müller, K., and C. Schwarz. 2020. *Fanning the Flames of Hate: Social Media and Hate Crime*. Dostupné na: <https://ssrn.com/abstract=3082972> alebo <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3082972>
- Pariser, E. 2011. *The Filter Bubble. What the Internet is hiding from you*. Viking, Penguin Groups.
- Pitruzzella, G., and O. Pollicino. 2020. *Disinformation and hate speech. A European Constitutional Perspective*. Bocconi University Press.
- Příbáň, J. 2010. "O militantní demokracii a svobodě projevu." *Salon, příloha denníka Právo*, 28.4. 2010. Dostupné na: <https://www.novinky.cz/kultura/salon/clanek/jiri-priban-o-militantni-demokracii-a-svobode-projevu-32705>
- Relia, K., Z. Li, S. H. Cook, and R. Chunara. 2019. "Race, ethnicity and National Origin based Discrimination in Social Media and Hate Crimes Across 100 US Cities." *NYU*. Dostupné na: <https://www.nyu.edu/about/news-publications/news/2019/june/hate-speech-on-twitter-predicts-frequency-of-real-life-hate-crim.html>

2. Sociálne siete, nenávistné prejavy a ich sledovanie

- SPLC – Southern Poverty Law Center. 2018. *Analyzing a terrorist's social media manifesto: the Pittsburgh synagogue shooter's posts on Gab*. Dostupné na: <https://www.splcenter.org/hatewatch/2018/10/28/analyzing-terrorists-social-media-manifesto-pittsburgh-synagogue-shooters-posts-gab>
- Steuer, M. 2017. "Extrémny slobody prejavu a úloha právnej regulácie." *Časopis pro právní vědu a praxi*, XXV, 3/2017: 475 – 491. Dostupné na: <https://doi.org/10.5817/CPVP2017-3-7>
- Suiter, J. 2015. "How equality campaigners got Ireland to vote for same sex marriage." *The Washington Post*, 23.5. 2015. Dostupné na: <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2015/05/23/how-equality-campaigners-got-same-sex-marriage-in-ireland/>
- Ullman, S., and M. Tomalin. 2019. *Quarantining online hate speech: technical and ethical perspectives. Ethics and Information Technology*. Dostupné na: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10676-019-09516-z>
- Úrad na ochranu osobných údajov ČR. 2019. *Tlačová správa zo dňa 14.1. 2019*. Dostupné na: https://www.uouu.cz/vismo/dokumenty2.asp?id_org=200144&id=32952&n=urad%2Dk%2Dpripadu%2Dwebu%2Dwhite%2Dmedia%2Dinfo
- US Department of Justice. 2019. *Report on the Investigation into Russian Interference in the 2016 Presidential Election*. Special Council Robert Mueller.
- Výborný, Š. 2013. *Nenávistný internet versus právo*. Praha: Wolters Kluwer.
- Wardle, C., and H. Derakhshan. 2017. *Information Disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making, Council of Europe report DGI (2017) 09*. Dostupné na: <https://rm.coe.int/information-disorder-report-november-2017/1680764666>
- Whitson, J. R. 2010. "Surveillance and democracy in the digital enclosure." In K. D. Haggerty, and M. Samatas, *Surveillance and democracy*. Routledge.
- Wong, J. C. 2019. "8chan: the far-right website linked to the rise in hate crimes." *The Guardian*, 5.8. 2019. Dostupné na: <https://www.theguardian.com/technology/2019/aug/04/mass-shootings-el-paso-texas-dayton-ohio-8chan-far-right-website>
- Završnik, A. 2017. *Kyberkriminalita*. Praha: Wolters Kluwer.
- Zweig, S. 1936. *The right to heresy: Castello against Calvin*. Plunkett Lake Press. Preklad do angličtiny The Viking Press.
- Zuboff, S. 2019. *The Age of Surveillance Capitalism. The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. Profile Books.

Dohovory, odporúčania, factsheets

- Dohovor o ochrane ľudských práv a základných slobôd*. Publikovaný v oznámení Federálneho ministerstva zahraničných vecí ČSFR č. 209/1992 Zb. Dostupný na: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SLK.pdf
- Dohovor o počítačovej kriminalite „Budapeštiansky dohovor“*. Vyhlásený pre Slovensko oznámením Ministerstva zahraničných vecí č. 137/2008 Z. z. Pre Českú republiku vyhlásený ako Sdelení Ministerstva zahraničných vecí č. 104/2013 sbírky mezinárodných smluv.
- ECHR. 2019. *Factsheet – Right to the protection of one's image*. European Court of Human Rights. Dostupné na: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Own_image_ENG.pdf
- ECHR. 2019. *Factsheet – Protection of Reputation*. European Court of Human Rights. Dostupné na: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Reputation_ENG.pdf
- ECHR. 2019. *Factsheet – Hate Speech*. European Court of Human Rights. Dostupné na: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf (prístup 20. 12. 2019)
- LDO. 2015. *Likestillings- og diskrimineringsombudets, The Equality and Anti-Discrimination Ombud's Report*. Oslo. Dostupné na: <https://www.genderit.org/resources/hate-speech-and-hate-crime-norways-equality-and-anti-discrimination-ombud%E2%80%99s-report>
- Rada pre vysielanie a retransmisiu. 1997. *Odporúčanie Výboru ministrov Rady Európy členským štátom R (97) 20 o prejavoch nenávisťi*. Prijaté Výborom ministrov dňa 30. októbra 1997. Dostupné na: <http://archiv.rvr.sk/sk/spravy/index.php?aktualitaId=45>

Rabat Plan of Action on the prohibition of advocacy of national, racial or religious hatred that constitutes incitement to discrimination, hostility or violence. Dostupné na: <https://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomReligion/Pages/RabatPlanOfAction.aspx>

Zákony, právne predpisy a rozhodnutia súdov

Erbakan proti Turecku, rozsudok ESLP zo 6. júla 2006, ods. 56

Handyside proti Spojenému kráľovstvu, rozsudok ESLP zo 7. decembra 1976, ods. 49

Nález Ústavného súdu ČSFR, sp. zn. PL. ÚS 5/92.

Nález Ústavného súdu Českej republiky sp. zn. IV. ÚS 2011/10.

Nález Ústavného súdu Českej republiky sp. zn. I. ÚS 3108/2008.

Nález Ústavného súdu SR sp. zn. PL. ÚS 5/2017.

Nález Ústavného súdu ČR, sp. zn. III. ÚS 3439/17.

Perinçek v. Switzerland. Rozhodnutie Veľkej komory ESLP z 15. októbra 2015. Dostupné na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-158235%22%7D> (prístup 20.9. 2019)

Rozsudok Okresného súdu Revúca sp. zn. 1 T17/2016 z 5. októbra 2016

Rozhodnutie Okresného súdu v Teplicích z 29. 4. 2019, sp. zn. 1T 39/2019 a uznesenie Krajského súdu v Ústí nad Labem z 29. 8. 2019, sp. zn. 7To 312/2019

Rozsudok Krajského súdu v Banskej Bystrici sp. zn. 3 To 133/2016 z 1. februára 2017

Rozsudok Najvyššieho súdu sp. zn. 5Tdo/51/2017 z 1.marca 2018

Rozsudok okresného súdu Revúca sp. Zn 1T/17/2016 z 12.9. 2018

Sanchez v. France, sťažnosť číslo 45581/15, rozsudok ESLP z 2.9. 2021

Trestný zákon (SR) – Zákon č. 300/2005 Z. z.

Ústava Slovenskej republiky č. 460/1992 Zb.

Uznesenie Mestského súdu v Prahe č. 5 To 219/2018 zo dňa 1. 11. 2018

Zákon o zlepšení vymáhania práva na sociálnych sieťach – Netzwerkdurchsetzungsgesetz (NetzDG): Gesetz zur Verbesserung der Rechtsdurchsetzung in sozialen. Dostupné na: https://www.bmjv.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/Dokumente/NetzDG_engl.pdf;jsessionid=A3F2AAE42C263429ABBA54C4C5BCD6AF.2_cid297?__blob=publicationFile&v=2 . Neoficiálna anglická verzia na: https://www.bmjv.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/Dokumente/NetzDG_engl.pdf;jsessionid=A3F2AAE42C263429ABBA54C4C5BCD6AF.2_cid297?__blob=publicationFile&v=2)

3. Život alebo prežitie na prvom mieste?

Analyza slovenského parlamentného diskurzu o sledovaní polohy mobilných telefónov v reakcii na pandémiu COVID-19¹

Max Steuer

Úvod

Ako stredoeurópsky ústavný systém je ten slovenský nositeľom historického odkazu nedemokratických režimov, v ktorom boli (formálne)právne zakotvené princípy nezlučiteľné s demokraciou.² Od svojho vzniku však nemusel čeliť výzve spojenej s ekonomickými a širšími spoločenskými dôsledkami porovnateľného rozsahu než pandémia COVID-19 v rokoch 2020 – 2021 (ďalej aj: pandémia, pandémia koronavírusu). Na rozdiel od niektorých západných demokracií však Slovenskú republiku charakterizujú menej zakorenené inštitúcie s nižšou kapacitou zabrániť neprimeraným zásahom do základných práv a slobôd,³ vrátane nedostatočne zdôvodnených obmedzení s odvolaním sa na pandémiu. Jedným z často obmedzených práv v čase pandémie bolo právo na súkromie (Ventrella 2020), ktoré prešlo náročnými výzvami aj v SR. Krátko po rozšírení pandémie do Európy totiž SR zaviedla mechanizmus štátneho dohľadu nad jednotlivcami navrátiť sa zo zahraničia v zariadeniach tzv. „štátnej karantény“, ktorý neskôr transformovala na dohľad nad domácou karanténou formou mobilnej aplikácie a sledovaním polohy mobilných telefónov.⁴ Na rozdiel od mobilných aplikácií na sledovanie kontaktov založených na dobrovoľnej báze (Európska komisia 2020), slovenská aplikácia bola navrhnutá predovšetkým na sledovanie pohybu a kontrolu dodržiavania domácej karantény tými občanmi a občiankami, ktorí sa vrátili zo zahraničia. Hoci idea univerzálneho monitorovania polôh občanov a občianok SR sa nakoniec nerealizovala predovšetkým z dôvodu praktickej (ne)vykonateľnosti (Katuška 2020), jednotlivé fázy diskusie a implementácie tejto idey zostávajú relevantným prípadom pre analýzu reakcie štátnych aktérov na výnimočnú situáciu v kontexte zohľadnenia ústavných garancií práv a slobôd, ktoré extenzívne sledovanie porušuje.

Táto kapitola reaguje na výzvu (nielen) pre štúdiá sledovania, aby sa aktívne zapojili do analýzy existujúcej rýchlo sa meniacej situácie (French a Monahan 2020, 8), a to aj pri rizikách, že niektoré jej závery sa v horizonte najbližších rokov ukážu ako prekonané a že obmedzený časový priestor na akademickú reflexiu limituje aj zdroje dát, o ktoré sa analýza opiera. Cieľom kapitoly je preskúmať mechanizmy sledovania polohy mobilných telefónov z hľadiska rámcov, ktoré vzišli z parlamentnej rozpravy o jej spustení, ako aj konkrétnych udalostí smerujúcich k jej nasadeniu. Skúmanie je zasadené do kontextu širšieho spektra rozhodnutí slovenských štátnych orgánov vo vzťahu k pandémie, predovšetkým ochoty marginalizovať význam zákonodarného zboru a v menšej miere aj exekutívy pri vynášaní určujúcich rozhodnutí pre individuálne práva a slobody. Teoretickým rámcom na analýzu je chápanie stavu výnimky ako kľúčového momentu politickej zmeny: ako ukazuje prehľad niektorých popredných právno-politických mysliteľov, ktorí sa stavom výnimky zaoberali, práve tieto momenty sú testom kvality demokratického režimu.

¹ Kapitola zohľadňuje vývoj udalostí do 31.10.2021. Ďakujem editorom a recenzentom za prínosné pripomienky ku skorším verziám textu. Tito však nenesú zodpovednosť za prípadné omyly alebo nedostatky.

² Napríklad ústavne zakotvené postavenie štátotransy alebo podriadenosť súdneho rozhodovania ideologickým cieľom (Wagnerová 2009, 352 et seq.).

³ Dawson a Hanley (2016, 22) píšú o „dlhodobom uznaní [...] málo zakorenených inštitúcií“. Kriesi (2020, 239, 257) síce oponuje záverom, podľa ktorých je západná demokracia v nezvráťiteľnej kríze, uznáva však, že inštitucionálny kontext nevytvára základ pre stabilnú demokraciu v stredovýchodnej Európe.

⁴ Bližšie ku konceptu sledovania vo všeobecnosti pozri Kovanič a Láštíc (2021).

Analýza ukazuje, že parlamentná diskusia o návrhoch sledovania polohy mobilných telefónov bola snahou čeliť netransparentným mechanizmom výnimky, ktoré charakterizovali prijatie mechanizmu povinnej štátnej karantény po návrate zo zahraničia bez zapojenia parlamentu. Legislatívne „odobrenie“ mechanizmu síce indikuje nízku mieru obáv zo zneužitia (v pomere k obavám z chýbajúceho zodpovedajúceho mechanizmu), ale minimálne nepodporuje model „administratívnej diktatúry“ (pozri podkapitolu Sledovanie a stav výnimky). Sledovací mechanizmus bol teda zavedený v súlade s etablovanými procesmi, hoci zo strany demokratických aktérov bolo možné pozorovať bagatelizovanie jeho vplyvov na citlivosť voči ochrane základných práv a slobôd. Tento trend zníženej citlivosti má potenciál preniesť sa na verejnosť o to viac, že primárnym adresátom obmedzení bola špecificky vymedzená menšina obyvateľstva (navrátilci zo zahraničia), s ktorých právami sa veľká časť občanov a občianok nemusela stotožniť vzhľadom na špecifickosť okolností a nízky vplyv obmedzení na väčšinu.⁵ Snaha o sledovanie polohy mobilných telefónov ilustruje nízku odolnosť voči podkopaniu ľudskoprávných štandardov v čase výnimočnej situácie.

Sledovanie a stav výnimky: Schmittovský obrat Slovenskej republiky?

Krátko pred pandémiou v povojnovom európskom kontexte bezprecedentná miera rapidného obmedzenia základných práv je ťažko pochopiteľná optikou liberálnej ústavnej teórie (pozri napr. Law 2017, 227 – 30). Naopak, vyznieva zrozumiteľnejšie v perspektíve neliberálnych teórií zdôrazňujúcich kapacitu štátnej moci rozhodnúť o výnimkách suspendujúcich základné práva ako dôkaz, že subjektívne práva „prekonávajúce“ mantinely štátu sú len ilúziou.

V 20. storočí prvú významnú teóriu výnimky (angl. *exception*) sformuloval Carl Schmitt, neslávne známy (Weiler 2021), ale vplyvný nemecký právnik, a neskôr ju aktualizoval taliansky filozof Giorgio Agamben.⁶ Podľa Schmitta (2006, 15) je „výnimka [...] zaujímavejšia než pravidlo“, pretože práve spôsob, akým sa spoločnosť zachová v stave núdze (*state of emergency*), o spoločnosti prezradí viac než právny poriadok v stave „normálnosti“. S pomocou historickej analýzy, ktorá smerovala až do čias antického Ríma, Schmitt rozlíšil medzi dvomi formami diktatúry ako konkrétnymi zhmotneniami výnimky, „komisárskou“ a „suverénnou“ diktatúrou (Schmitt 2013). Kým tá prvá je „dočasná a má za cieľ obnovu existujúceho právneho poriadku“, „suverénna diktatúra“ má za následok „revolučnú transformáciu statusu quo do nového, alternatívneho politického a právneho poriadku“ (Scheuerman 2019, 33). „Komisárska“ diktatúra je teda výnimkou, ktorá sa nesnaží zvrhnúť existujúci systém pravidiel, a v tomto svetle sa môže javiť ako nevyhnutná na zachovanie liberálnej demokracie v obdobiach „vážnych kríz“ (ibid., 34).

Komisárska diktatúra však nie je nevinný spôsob fungovania ústavných režimov, prostredníctvom ktorého prechádzajú vážne krízy. Hranica medzi komisárskou a suverénnou diktatúrou je tenká. Historicky, podľa Schmitta, bola „výnimočná [t. j. právom nepodporená] verejná autorita (...) potrebná na normalizáciu verejného poriadku“ (Schupmann 2017, 158). Rozdiel medzi dvoma formami diktatúry potom spočíva iba v tom, či „normálny stav“ pred krízou, ktorá viedla ku vzostupu diktatúry, existoval alebo nie. Komisársky diktátor „obnoví normálny stav“, kým suverénny diktátor ho vytvára nanovo (ibid., 160). Kým suverénny diktátor má priamy vzťah s ústavodarnou mocou (akokoľvek ju definujeme), vzťah komisárskeho diktátora s touto mocou je sprostredkovaný existujúcou ústavou (ibid., 162). Diktatúra v tomto chápaní je teda potrebná na vznik *akéhokoľvek* ústavného poriadku a následne na jeho zachovanie; „komisár“ sa v konečnom dôsledku stáva obdobou „súčasnjej štátnej administratívy a byrokracie“ (ibid., 158). Na rozdiel od suverénnej diktatúry, ktorá charakterizuje vznik nových režimov, komisárska diktatúra je typickou súčasťou západného politického myslenia (Kelly 2017, 230).

⁵ Ani medzinárodné merania vývoja kvality demokracie v reakcii na pandémiu tento trend spočiatku nezachytili. Napríklad index „pandemického úpadku“ demokracie vo verzii dát reflektujúcej dianie od marca do júna 2020 SR hodnotí ako dopúšťajúcu sa „miernych porušení demokracie“ podľa škály V-Dem (2020a). V-Dem (2020b) však v sekcii o diskriminačných opatreniach uvádza iba uzavretie rómskych osád, nespomína opatrenia voči navrátilcom zo zahraničia. Dôvodom je zrejme zmätočná formulácia otázky, ktorá, odvolávajúc sa na čl. 4 Medzinárodného dohovoru o ochrane občianskych a politických práv, neuvádza, že formuláciu „sociálnej skupiny“ je nutné vykladať kontextuálne a že môže zahŕňať aj skupinu vymedzenú napríklad miestom pobytu (napr. Taylor 2020, 120 – 21).

⁶ Teórie výnimky nie sú totožné s teóriami ústavodarnej moci, ktoré sa sústredia na vznik nových politických spoločenských. Je však medzi nimi vzťah v tom zmysle, že aj ústavodarná moc sa často chápe v mimoústavnom (alebo predústavnom) zmysle. Ako uvádza Kalyvas (2009, 297), „výnimka je pripomienkou, že zavedená realita nevyčerpáva a nedokáže zahrnúť všetky formy politického konania, ktoré často vznikajú na hranách existujúceho štátneho práva [orig. *nomos*]“. Pritom je dôležité neprisudzovať politické kvality akémukoľvek (najmä bezdôvodne násilnému) konaniu.

3. Život alebo prežitie na prvom mieste?

Ale stotožnenie komisárskej diktatúry s legitímnymi stavmi núdze v demokraciách má za následok opomenutie systému kontrol a obmedzení takýchto stavov, s výnimkou časového limitu presunu právomocí. Ak by sme aj komisársku diktatúru vnímali ako „ideálny typ“, ku ktorému sa konkrétne demokratické stavy výnimky viac či menej približujú, stále tu zostáva riziko „zahmlenia“ rozdielu so suverénnou diktatúrou. Jednoducho, piliere demokratického režimu ako vláda práva a zúčtovateľnosť nie sú v bezpečí pred takýmto chápaním stavu výnimky.

Hoci z historického hľadiska sa skúmanie komisárskej diktatúry môže javiť ako bez dôsledkov pre pretrvanie demokratického režimu, aj v týchto ideách je zárodok uvažovania, ktoré viedlo k Schmittovmu neskoršiemu odmietnutiu, ak nie priamo opovrhovaniu konceptom právneho štátu počas úlohy, ktorú zohral pri budovaní nacistického právneho poriadku (Meierhenrich 2018, 140 – 141). Optika diktatúry ako nazerania nielen na vznik nových politických režimov, ale aj na „štandardnú techniku politického manažmentu“ (Kelly 2017, 218) je len ťažko (ak vôbec) zlučiteľná so súčasnými ústavnými ideálmi demokratických štátov (v slovenskom kontexte pozri čl. 1 ods. 1 Ústavy SR⁷). Jej odmietnutie však nerieši realitu obmedzenia fungovania demokratických inštitúcií v stavoch výnimky.

V snahe skombinovať realitu týchto stavov a demokratické princípy rozvinul krátko po druhej svetovej vojne Clinton Rossiter koncept ústavnej diktatúry. Jej podstatou je zachovanie „súboru ‚hodnôt demokratického prežitia‘ a zakotvenie konceptu núdze v rámci celkovej schémy ústavnej demokracie“ so zohľadnením potreby „efektívnej a zodpovednej“, ale aj „dočasnej“ diktatúry v čase krízy (Rossiter 1949, 398). Súčasní interpreti Rossiterovho myslenia v kontexte demokracie v Spojených štátoch amerických nevyučujú potrebu núdzových právomocí stierajúcich brzdy a protiváhy medzi výkonnou, zákonodarnou a súdnou mocou v čase kríz, ale zdôrazňujú, že riziko zneužitia je inherentnou súčasťou týchto právomocí (Levinson a Balkin 2009, 1789, 1793 – 1794). Prvky diktatúry možno identifikovať pri všetkých procesoch, ktoré bránia „včasnej právnej kontrole autority“, pričom včasnosťou sa rozumie zúčtovateľnosť rozhodovateľov ešte predtým, než ich konanie vyvolá dlhodobé, nezvratiteľné vplyvy (Levinson a Balkin 2009, 1805). Príkladmi v tomto chápaní môžu byť skrátený legislatívny proces alebo stotožnenie termínov platnosti a účinnosti novej legislatívy. Značným rizikom sú „sebanapľňajúce sa proroctvá“, kde vyhlásenie stavu núdze podnecuje exekutívu, aby ďalší vývoj situácie „rámcovovala“ ako pokračovanie núdze, a teda „skonštruovala realitu“, v ktorej rozšírené právomoci ostávajú potrebné (Levinson a Balkin 2009, 1809).⁸ Hoci konkrétne interpretácie exekutívnych právomocí môžu byť predmetom nezhôd, aj Rossiterov koncept evokuje explicitné oprávnenie exekutívy, ktorá minimálne *otvorene prizná*, že využíva právomoci, ktorými by „v štandardných časoch“ neoplyvala. Práve táto charakteristika stavia ústavnú diktatúru do nie úplne totožnej polohy so Schmittovou komisárskou diktatúrou. Rozdiel je relevantný pre analýzu mechanizmov sledovania prijatých na území SR, ktorých časť nebola výsledkom „otvoreného priznania“ výkonu mimoriadnych právomocí, kým zvyšok prešiel (i keď zrýchlenou) parlamentnou deliberáciou. Koncept „ústavnej diktatúry“, hoci menej rizikový pre zachovanie demokracie než komisárska diktatúra, teda vhodne nezachytáva prípad SR v období od marca do konca roka 2020.

Všetky doteraz spomenuté teórie sa sústreďujú na úlohu štátu a jeho inštitúcií, prípadne na postavenie diktátora ako jednotlivca s mimoriadnymi právomocami. Aký má stav výnimky vplyv na jednotlivcov, na tých, v mene ochrany ktorých k jeho vyhláseniu (minimálne v demokratickom kontexte) dochádza v prvom rade? Rozlišujúc medzi prežitím ako pokračovaním biologickej existencie a životom ako realizáciou politickej podstaty ľudského bytia, Agamben (2002; prehľad argumentu dostupný v Douglas 2009, 35) „aktualizoval“ Schmittovu teóriu výnimky prostredníctvom dôrazu na dôsledky jej aplikácie na jednotlivca. Extenzívne exekutívne právomoci v núdzovom stave majú za následok pokračujúce znižovanie jednotlivcov z politických aktérov na biologické bytosti, ktoré nemajú vlastnú vôľu a vedomie.⁹ „Právny stav“ sa oddeľuje od „sily práva“, pretože akty, ktoré nemajú právny charakter, disponujú právnou „silou“ (Agamben 2005, 38). Právo zostáva v hre ako určujúce pre reguláciu spoločenských vzťahov (ibid., 11), ale „sila práva“ ostáva bezprávná, a preto by sa podľa správnosti mala označovať ako „sila práva“ (ibid., 39).¹⁰ Sledovanie je potom jedným

⁷ „Slovenská republika je zvrchovaný, demokratický a právny štát. Neviaže sa na nijakú ideológiu ani náboženstvo.“

⁸ V kontexte USA sa tieto trendy prejavili v reakcii exekutívy na teroristické útoky 11. septembra 2001 (pozri aj Mattelart 2010, 40 – 45).

⁹ Agambenove teórie sú komplikovanejšie a na tomto mieste prezentované iba v rozsahu relevantnom pre nadehádzajúcu empirickú analýzu prípadu SR. K extrémnemu prejavu tejto redukcie dochádza v priestore nazvanom „tábor“, v ktorom „je zákon úplne zrušený a je v nich skutočne všetko možné“ (Agamben 2003, 37). Hoci je zrejmé, že štátna karanténa tento stupeň eliminácie práva nedosahovala, využitie termínu „karanténne tábory“ predstaviteľom vlády (Klus 2020) vytvára konceptuálnu analógiu.

¹⁰ Inými slovami, stav výnimky vytvára neistý priestor, kde sa právne normy prelínajú s faktickosťou. Je čoraz zložitejšie vysvetliť, čo právo vlastne je, keďže jeho obsah sa stotožňuje s konaním výkonnej moci. Ibid., 29.

z nástrojov na túto redukciu, ku ktorej dochádza aj inými spôsobmi (napríklad obmedzením slobody pohybu).¹¹

Aplikujú predstavené perspektívy na prípad SR sa ukazuje, že slovenskí politickí aktéri sa v prevažnej miere nevybrali cestou výnimky; vyhlásená bola mimoriadna situácia (Vláda SR 2020b) a núdzový stav iba na obmedzený súbor zdravotníckych zariadení (Slov-Lex 2020). Slovensko nezaslalo notifikáciu podľa článku 15 Európskeho dohovoru o ľudských právach o derogácii vybraných ustanovení Dohovoru (Rada Európy 2020b), z čoho možno usudzovať, že medzinárodné štandardy ochrany ľudských práv, ku ktorým sa zaviazalo, hodlala vláda naďalej dodržiavať.¹² Nasledujúca analýza parlamentného diskurzu v prípade sledovania návratov zo zahraničia a neskôr polôh mobilných telefónov však tento predbežný záver spochybňuje.

Honba za ideálom bezpečnosti: Analýza parlamentných rozpráv

Ako členky a členovia Národnej rady SR reagovali na rozšírenie právomocí vybraných verejných autorít sledovať občianky a občanov v období výnimočnej situácie? Poukazovali na ľudskoprávnu rovinu a riziká spojené so zachovaním slobodnej a demokratickej spoločnosti? Tieto otázky možno najvhodnejšie zodpovedať analýzou parlamentného diskurzu, ktorý predstavuje stanoviská prezentované na kľúčovom fóre moderných demokratických spoločností (pozri aj Steuer 2015). Parlamentný diskurz nie je iba „vnútorná komunikácia politikov, kde recipientmi parlamentnej reči sú poslanci parlamentu“ (Mazurová 2018, 84). Ide o mnohovýznamový súbor prejavov (Bayley 2004), ktorý predstavuje komunikáciu nie iba straníckych a individuálnych stanovísk, ale má aj symbolický vplyv vo forme vyzdvihnutia vybraných javov, problémov a riešení na úkor iných. Analýza parlamentného diskurzu je už etablovanou výskumnou metódou, ktorá je sľubná pri identifikácii rámcovania právnych pravidiel a ich zdôvodnení (napr. Gianfreda 2018; Onursal a Kirkpatrick 2021). Bächtiger (2016) predstavuje tri prístupy k analýze parlamentných rozpráv. „Strategický a stranicko-rétorický prístup“ (ibid., 147 – 150) vychádza z teórie racionálnej voľby a pozitivistickými metódami (napríklad kvantitatívna obsahová analýza) skúma, ako rozpravy odrážajú stranické preferencie, strategické spojenectvá a súperenia. Deliberatívny prístup (ibid., 150 – 159) umožňuje pracovať s predpokladom, že parlamentné rozpravy môžu viesť ku zmene preferencií a svetonázorov a zároveň k výraznejšiemu porozumeniu medzi aktérmi zastávajúcimi antagonistické postoje, čo v konečnom dôsledku prispieva ku spoločnému dobru. Diskurzívny prístup (ibid., 159 – 162) v porovnaní s alternatívami kladie väčší dôraz na symbolickú rovinu parlamentných rozpráv, na pôvod, význam a dôsledky ideí, ktoré v nich rečníci a rečníci prezentujú, pričom nepopiera relevantnosť stranickej identifikácie a ďalších vplyvov na formuláciu týchto ideí. Diskurzívny prístup je najvhodnejší pre túto kapitolu, pretože prispieva k identifikácii miery (ne)citlivosti poslankýň a poslancov voči obmedzeniam základných práv, ako aj ich dopytu po zdôvodneniach týchto obmedzení. Schopnosť identifikovať ľudskoprávnu rovinu v legislatívnych zmenách a dožadovať sa ich zdôvodnení je dôležitou kvalitou „kultúry zdôvodňovania“ (Möller 2019) v demokratických režimoch.

Predmetná analýza zahŕňa rozpravy k trom návrhom po vypuknutí pandémie v období od marca do septembra 2020 (jeden z nich predložený opätovne po vetovaní novely zákona hlavou štátu), ktoré obsahovali novelu zákona o elektronických komunikáciách¹³ týkajúcu sa rozšírených možností sledovania mobilných telefónov. Tabuľka 1 poskytuje údaje o počte príspevkov do rozpráv a tabuľka 2 informuje o reprezentácii parlamentných politických strán v rozpravách. Nižší počet príspevkov v neskorších rozpravách naznačuje, ako sa debata postupne „vyčerpala“, a rozloženie príspevkov podľa straníckej príslušnosti ilustruje kvantitatívnu

¹¹ Agamben sa vyjadril aj k pandémie v jej raných fázach vo februári 2020 (vo forme komentára, ktorý neprešiel recenzným konaním vo vedeckom časopise). Tvrdil, že stav výnimky nahradil „normálnu paradigmu vládnutia“ a „autentickú potrebu pre situácie kolektívnej paniky“ (“Coronavirus and Philosophers” 2020). Jeho názor by sa dal chápať ako neúspešná aplikácia jeho vlastnej filozofie, roztrieštenie medzi Agambenom „filozofom“ a Agambenom „komentátorom“. Kým „filozof“ vo všeobecnosti poukazuje na riziká stavu výnimky a podporuje kritické zmýšľanie o potrebe *špecifických opatrení*, „komentátor“ v tomto prípade nedokázal identifikovať, že *niektoré opatrenia* boli legitímne v dôsledku faktickej núdze, nie umelej konštrukcie určitej série udalostí ako výnimky (ako to bolo napríklad pri mnohých udalostiach legitimizujúcich kroky USA vo vojne proti terorizmu). Poďakovanie za toto rozlíšenie patrí doc. Dr. Alexandrovi Astrovovi.

¹² Tu nezachádzame do diskusie, či Dohovor aj bez derogácie rozširuje možnosti obmedzovania práv v čase výnimočnej situácie; v zásade však neexistuje dôvod, pre ktorý by v takom prípade podstatné náležitosti ľudskoprávných garancií mali byť akýmkoľvek spôsobom narušené (Rada Európy 2020a). Rada Európy v príslušnom dokumente zdôrazňuje „princíp legality“ ako kľúčový právny princíp, ktorý musí byť zachovaný aj v čase pandémie (ibid., 2).

¹³ Zákon č. 351/2011 Z. z. o elektronických komunikáciách v znení neskorších predpisov.

3. Život alebo prežitie na prvom mieste?

prevahu opozície pri vystúpeniach v rozprave. „Prvá vlna“ pandémie na jar 2020 a zavedenie „štátnej karantény“ navrátiť sa zo zahraničia so súvisiacimi zásahmi do práva na súkromie poskytuje kontext pre rozpravu, na ktorý sa poslankyňa a poslanci viackrát odvolávajú. Analýza využíva indukčný prístup, identifikujúci kľúčové rámce (Kuehn 2018) pre jednotlivé stanoviská, ktoré spoločne pomáhajú porozumieť vnímaniu zásahov do práva na súkromie v období výnimočnej situácie zo strany poslankyň a poslancov.

Po preštudovaní rozpráv možno identifikovať tri kľúčové rámce, v ktorých sa každá z nich pohybovala: 1. rozsah predloženého návrhu, 2. dostupné alternatívy k predloženému návrhu a 3. špecifiká návrhov a ich ústavnoprávne dôsledky. Obdobné rozdelenie je tak možné pre plenárnu rozpravu 24. a 25. marca, 12. až 20. mája,¹⁴ 14. a 15. júla a nakoniec 2. septembra 2020. Analýze jednotlivých rozpráv predchádza zhrnutie legislatívnych návrhov (vrátane ich dôvodových správ) so zahrnutím dôležitej reakcie Ústavného súdu SR k prvej zo schválených noviel.

Tabuľka 1 Počet vystúpení v analyzovaných parlamentných rozpravách¹⁵ (Zdroj: autor podľa databázy a zápisník NR SR)

Dátum rozpravy	Ministerka/minister uvádzajúci bod	Počet poslaneckých vystúpení v rozprave	Počet poslaneckých faktických poznámok
24. – 25. 3. 2020	Kolíková (min.spravodlivosti)	10	79
14. – 15. 5. 2020	Krajčí (min.zdravotníctva)	2	13
14. – 15. 7. 2020	Doležal (min.dopravy a výstavby)	5	18
2. 9. 2020	–	2	1
Spolu: 131 príspevkov		19	112

Tabuľka 2 Zastúpenie politických strán v analyzovaných parlamentných rozpravách (Zdroj: autor)

Dátum rozpravy	Politická strana vystúpivších v rozprave	Počet faktických poznámok						
		OLaNO	Smer-SD	SME RODINA	Kotlebovci	SaS	Za ľudí	Nezaradení
24. – 25. 3. 2020	Smer-SD (4), Kotlebovci (3), SaS (3)	13	28	-	20	17	1	-
14. – 15. 5. 2020	Smer-SD (1), Nezaradení (1)	2	1	3	2	4	1	-
14. – 15. 7. 2020	OLaNO (1), Smer-SD (3), SaS (1)	5	1	5	1	4	-	2
2. 9. 2020	Smer-SD (1), Kotlebovci (1)	1	-	-	-	-	-	-

Prehľad legislatívnych zmien a prvej reakcie Ústavného súdu SR

Prvým významným impulzom pre diskusiu o sledovaní ako nástroji na zmiernenie šírenia pandémie bol návrh zákona predložený v marci 2020 ministerkou spravodlivosti do parlamentu (Národná rada SR 2020d), ktorý v článku IV navrhol zmenu zákona o elektronických komunikáciách, umožňujúcu Úradu verejného zdravotníctva SR zbierať, spracovávať a uchovávať bližšie špecifikované „údaje, ktoré sú predmetom telekomunikačného tajomstva“ v rozsahu trvania „mimoriadnej situácie alebo núdzového stavu“ a najneskôr do 31. 12. 2020 (Národná rada SR 2020c, 3). V praxi sa táto zmena mala realizovať prostredníctvom mechanizmu „smart karantény“ formou mobilnej sledovacej aplikácie. Odôvodnenie návrhu je stručné (dva odseky) a kľúčový argument, ktorý je jeho súčasťou, sa odvoláva na „praktick[é] skúsenost[i] z krajín ako Taiwan, Singapur a Kórejská re-

¹⁴ Relevantná časť diskusie sa odohrala 14. a 15. mája, keď prebehlo prvé a druhé čítanie o novele meniacej a dopĺňajúcej zákon o elektronických komunikáciách (Národná rada SR 2020f).

¹⁵ Vystúpenia parlamentných spravodajkyň a spravodajcov započítané neboli.

publika“, ktoré vraj uspeli v boji s nákazou vďaka sledovacím mechanizmom (Národná rada SR 2020b, 6). Hoci rozsah zdôvodnenia možno chápať aj v kontexte práce pod tlakom a s nedostatkom času, zostáva pozoruhodné, ako v mene jedného spoločného cieľa (eliminácia hrozby nákazy) možno prekročiť nielen regionálne rozdiely (napríklad medzi „právnymi rodinami“, pozri Mattei 1997), ale aj režimové rozdiely – odvolávaním sa na opatrenie verejnej politiky s vplyvom na ľudské práva v (prinajmenšom) iliberálnom singapurskom režime.¹⁶

Návrh zákona bol schválený s pozmeňovacími návrhmi, ktoré zmiernili rozsah pôvodných ustanovení umožňujúcim sledovanie občanov a občianok Úradom verejného zdravotníctva SR. Napriek tomu bola účinnosť časti novely zavádzajúcej sledovací mechanizmus pozastavená Ústavným súdom 13. mája 2020. Ústavný súd pripomenul, že hoci si uvedomuje potrebu urgentných riešení, „musí zabezpečiť, aby vplyvom rýchlosti realizácie zmien počas tohto obdobia nedošlo k nezamýšľanej erózii právneho štátu“ (Ústavný súd SR 2020b, 2). Prezentoval sa ako ochranca jednotlivca „pred zberom a zneužitím osobných údajov (...), a to s cieľom zabezpečiť skutočne slobodný rozvoj jeho osobnosti“ (ibid.). Ako nebezpečnú vyhodnotil práve tú neurčitosť novely, ktorá bola do nej vnesená s cieľom sflexibilniť prípravu mobilnej aplikácie na jej základe (ibid.). Toto stanovisko možno chápať ako odmietnutie prispôsobenia obmedzení základných práv technickým požiadavkám vývojárov aplikácií, diskutovaných v nasledujúcej časti tejto kapitoly (pozri aj text uznesenia v Ústavný súd SR (2020a) a Slovenské národné stredisko pre ľudské práva (2021, 44 – 49)).¹⁷ Za novelu hlasovali aj poslankyne a poslanci s dlhodobou demokratickou orientáciou, čiže kritické hlasy zo strany demokratických aktérov voči návrhu, ktorého účinnosť bola pozastavená ústavným súdom, nezazneli. Uvedené spory sa však neobmedzujú na parlament a ústavný súd, ale presahujú aj do širšej verejnosti. V čase rozhodnutia ústavného súdu už totiž prebiehala intenzívna diskusia o súlade mechanizmu tzv. štátnej karantény s ústavnými a medzinárodnými záväzkami SR, pri ktorej sa poukazovalo tak na nedostatočný právny základ pre realizáciu opatrení, ako aj na ich hmotnoprávny nesúlad so štandardmi slobody a ľudskej dôstojnosti.¹⁸

Vládne riešenie preto spočívalo v prijatí upravenej novely, ktorá by vyhovovala nárokom stanoveným Ústavným súdom a zároveň by umožnila spustenie mobilnej aplikácie kontrolujúcej občianky a občianov v domácej karanténe. I keď sa objavilo pozitívne hodnotenie tejto legislatívy z ľudskoprávnej perspektívy (Slovenské národné stredisko pre ľudské práva 2021, 50 – 53), otázkou zostáva, prečo bola táto aplikácia nevyhnutná. Jadrom pôvodného mechanizmu štátnej karantény, ako aj neskoršej aplikácie bola nedôvera voči zodpovednosti občianok a občianov zachovávať pravidlá karantény a informovať úrady o skutočnosti, že sa vrátili zo zahraničia. Pritom túto nedôveru vláda Igora Matoviča „zdedila“ po svojej predchodkyňi, ktorej bola politickou oponentkou. Práve za jej pôsobenia bolo nariadené uzatvorenie hraníc a zavedenie systému štátnej karantény (ÚVZ SR 2020).¹⁹ Predmetom tohto výskumu nie je zisťovať, do akej miery mohlo byť toto rozhodnutie spôsobené panikou štátu, podporenou aj individuálnymi správami o nezodpovednom konaní navrátiťších sa zo zahraničia (Hojčušová 2020).²⁰

Po znovuo tvorení hraníc v júni 2020 a postupnom náraste počtu prípadov vláda odsúhlasila opätovný návrh zákona novelizujúci zákon o elektronických komunikáciách. Tento návrh mal umožniť Úradu verejného zdravotníctva SR vyžiadať si od mobilných operátorov telefónne čísla patriace zariadeniam, ktorých poloha bola registrovaná v „červenej krajine“ podľa zoznamu zostaveného štátom (Národná rada SR 2020i, 1). Úrad tieto čísla následne mohol porovnať s číslami tých, ktorí sa po príchode z „nebezpečných“ krajín nahlásili v súlade s požiadavkami, čím by sa bol dopracoval k číslam na tzv. „nezodpovedných občanov“ s príslušnými

¹⁶ Navyše, skutočnosť, že opatrenie bolo prijaté v demokratickom režime, neznamená, že je nutne v súlade s demokratickými štandardmi; demokracia je ideálny typ a „bezchybné demokracie“ neexistujú. Pre kritiku mechanizmu, ktorý využila Južná Kórea, z hľadiska súkromia, pozri French a Monahan (2020, 6) a tam uvedené zdroje.

¹⁷ Po zmene právnej úpravy po rozprave v máji 2020 Ústavný súd SR 23. 5. 2020 konanie o tomto návrhu zastavil, pretože zmenu vyhodnotil ako v dostatočnej miere reagujúcu na výhrady vznesené v uznesení o predbežnom prerokovaní návrhu (Ústavný súd SR 2020c).

¹⁸ Samozrejme, štátna karanténa zahŕňa dimenziu sledovania par excellence, keďže jednotlivci majú obmedzený pohyb na vyhradené priestory, do ktorých môže kedykoľvek (minimálne de facto, ak nie de iure) vstúpiť zamestnankyňa alebo zamestnanec štátu. Tento typ obáv sa v diskusiách nevyskytoval v miere porovnateľnej protestom z umiestňovania navzájom neznámych ľudí na spoločné izby či bunky zariadení za určitých podmienok (vytvárajúc tak režim horizontálneho sledovania medzi nimi).

¹⁹ Ako to ilustruje táto tlačová správa, bol to „ústredný krízový štáb“, ktorý rozhodol o opatreniach, napriek tomu, že na to v danom rozsahu nemal oprávnenie (pozri Berdisová 2020, 2).

²⁰ V skorej fáze pandémie sa obavy vyskytovali najmä v súvislosti s návratom z Talianska, kde pandémie vo väčších proporciách prepukla spomedzi európskych štátov najskôr. Spomínalo sa otvorenie talianskej „Pandorinej skrinky“ v prípade nedostatočnej kontroly zdravotného stavu tých, ktorí sa vrátili z Talianska (Matišák 2020).

3. Život alebo prežitie na prvom mieste?

právnymi dôsledkami.²¹ Dôvodom tejto novely v prospech akejsi „smart karantény bez aplikácie“ boli deklarované obavy z alternatívy, za ktorú bolo označené opätovné uzavretie hraníc, z ekonomického, ako aj ľudskoprávneho hľadiska (ibid.). Po jej schválení 15. júla 2020 novelu vetovala prezidentka republiky, ktorá sa ohradila voči rozsahu zásahu do práva na súkromie a zároveň kritizovala určitosť a praktickú vykonateľnosť sledovacieho mechanizmu (Prezidentka SR 2020). Koalícia veto prezidentky prelomila 84 hlasmi po krátkej rozprave začiatkom septembra (Národná rada SR 2020a).

Zjavným rozdielom medzi prvou a ďalšími dvomi novelami je pripravenosť pôvodných návrhov, ako to naznačuje rozsah a dôkladnosť dôvodových správ. Možné vysvetlenia tohto rozdielu spočívajú v dlhšom pôsobení novej vlády v máji/júni v porovnaní s obdobím v marci, s potrebou vyrovnat' sa s uznesením Ústavného súdu a s konkrétnou objednávkou (aplikácia umožňujúca sledovanie na kontrolu dodržiavania domácej karantény).²² Aj rozsiahlejšia dôvodová správa však považuje nutnosť sledovať občianky a občanov podozrivých z nákazy výlučne z dôvodu návratu zo zahraničia za samozrejmu premisu, ktorá nepotrebuje diskusiu. Spomína, že pri štátnej karanténe je „jej dodržiavanie pod *sprísneným štátnym dohľadom* (...) zabezpečené na vysokej úrovni (...)“ (Národná rada SR 2020h, 1, kurzíva M. S.), ale existujú logistické problémy s počtom zariadení, a táto prax je kritizovaná médiami. Predstavuje preto spustenie mobilnej aplikácie ako „výnimk[u] z povinnej štátnej karantény“ (ibid., 2), ktorá je postavená na *princípe dobrovoľnosti*. Podobne ako marcový návrh, aj tu sa odvoláva na zahraničný model, konkrétne poľský, ktorý bol zavedený ako povinný.²³

Po prehľade relevantných ustanovení právnych garancií súkromia vrátane Charty základných práv EÚ a Všeobecného nariadenia EÚ o ochrane údajov (GDPR) (ibid., 2 – 4) dôvodová správa argumentuje, že „účinnosťou návrhu zákona nastane rozdiel v tom, že v niektorých prípadoch (o ktorých budú môcť *dobrovoľne rozhodnúť* používatelia mobilnej aplikácie) bude používanie mobilnej aplikácie *určitým spôsobom povinné*“ (ibid.: 5, kurzíva autora). Princíp dobrovoľnosti teda nepredstavuje ponuku výberu medzi *sledovaním* a jeho absenciou, iba medzi formami sledovania a ich intenzitou.²⁴ Naratívu súhlasu nevdôjak oponuje aj tvrdenie o účele predmetnej aplikácie, podľa ktorého „bude slúžiť výhradne na kontrolu dodržiavania izolácie v domácom prostredí tých osôb, ktoré odmietli absolvovať nariadenú izoláciu v zdravotníckom zariadení alebo v inom štátom určenom zariadení“ (Národná rada SR 2020g, 1).²⁵ V tomto podaní sa „karty obracajú“, pretože odmietnutie súhlasu s izoláciou v štátnom zariadení nevyhnutne vedie k povinnosti využívať mobilnú aplikáciu. Z hľadiska sledovania je teda možnosť súhlasu iluzórna, a ak k nej na nejakej úrovni dochádza (v rámci možnosti konkrétneho jednotlivca), je ňou rozhodnutie o zotrvaní v zahraničí alebo, naopak, návrate s dôsledkami na ochranu súkromia.

Alternatívne riešenie neexistuje? Rozprava v marci 2020²⁶

1. Rozsah. Prístup k občiankam a občanom SR nachádzajúcich sa na území SR verzus mimo územia SR je kľúčovým rámcom aj parlamentných rozpráv.²⁷ Jedným z protiargumentov objavujúcim sa voči pôvodné-

²¹ Novela obsahovala aj rozšírenie spracovateľnosti lokalizačných údajov s cieľom „poskytovania informácií účastníkov vo verejnom záujme, napr. pri zasielaní varovných SMS správ“ (ibid., 7).

²² Dôvodová správa v prospech skráteného legislatívneho konania o návrhu sa odvoláva na preťaženosť štátnych karanténnych zariadení, nie však na podorená z porušovania ľudských práv v nich (Národná rada SR 2020e). Naznačuje tak, že logistický problém vyvoláva urgentnejšiu potrebu návrhu riešenia než ľudskoprávny problém.

²³ Opäť pritom chýba zväzanie, či je poľský politický režim demokratický, resp. či kvalita demokracie v Poľsku má vplyv na posúdenie relevantnosti tohto príkladu. K dekonštrukcii demokracie v Poľsku pozri vo všeobecnosti Sadurski (2019).

²⁴ Možno dodať, že v miere, v ktorej mobilná aplikácia vyžadovala akt fotografovania v bližšie neurčených termínoch, zá-sah zo strany aplikácie z hľadiska neistoty, kedy dôjde ku „kontrolným momentom“, bol ešte väčší. Vytvorila sa tak situácia „permanentného napätia“ pre používateľky a používateľov aplikácie, ako to ilustruje séria článkov zachytávajúca osobnú skúsenosť (Mecková 2020). Zároveň, vo verejnej diskusii zaniklo, že kým karanténa v štátnom zariadení sa v prevažnej miere skončila po testovaní v prvom týždni s prepustením do domácej karantény bez monitorovania, „smart karanténa“ mala mať trvanie plných dvoch týždňov (až do jej neočakávaného skončenia 10. júna, pozri Osvaldová 2020b). „Smart karanténa“ zároveň modifikovala požiadavky stanovené na tých, ktorí sa už v štátnych zariadeniach nachádzali (mohli byť prepustení do domácej karantény po negatívnom teste iba s nainštalovanou mobilnou aplikáciou). Pozri Ministerstvo investícií, regionálneho rozvoja a informatizácie SR (2020).

²⁵ Neskôr už správa hovorí o podmienení aplikácie súhlasom ako kritériom jej použiteľnosti, čím však neeliminuje počiatočný rozpor, ktorý podčiarkuje limitovaný význam súhlasu.

²⁶ Úplné odkazy na príslušné rozpravy sú uvedené v zozname elektronických zdrojov. Štyri rozpravy sú zoradené v chronologickom poradí (Národná rada SR 2020j, 2020k, 2020l, 2020m).

²⁷ Rozpravy tým zodpovedajú tendencii vnímať ľudí za hranicami štátu ako „tých druhých“, prípadne potenciálnych nepriateľov (v danom kontexte šíriteľov nákazy), ktorú identifikoval Ivan Krastev (pozri Steuer 2020). Situácia zodpovedala vývoju

mu návrhu bola jeho celoplošnosť, čiže možnosť, že zasiahne ktoréhokoľvek občana alebo občianku bez ich súhlasu. Jednoznačne to formuloval na rozprave 25. marca Richard Raši (opozícia, Smer-SD): „(...) každý z nás bez ohľadu na to, či sa s koronavírusom stretol alebo nestretol, stáva objektom sledovania. A toto si nedovolili svojho času ani komunisti.“ Obdobne komunikoval bývalý premiér Peter Pellegrini, ktorému tiež prekážalo, že údaje nie sú anonymizované.²⁸ Koalícia týmto argumentom odporovala viacerými spôsobmi: okrem spomínaného odkazu na iné krajiny, v ktorých obdobné mechanizmy fungujú²⁹, poukazovala na nevyhnutnosť opatrení vzhľadom na situáciu. Inak povedané, riešenie nie je ideálne, ale lepšie nie je k dispozícii, a ďalšie obmedzenia rozsahu sledovania by spôsobili, že sa minie účinkom.³⁰ Tretí protiargument možno nazvať „rezignujúcim“ v zmysle, že predmetná novela nezmení už súčasnú realitu sledovania.³¹

Voči novele ako takej však najviac protestovali predstavitelia extrémnej pravice, ktorí ju využili, slovami poslanca Kremského (OĽaNO) na „plamenné prejavy na obranu demokracie“. Najaktívnejší boli Marian Kotleba, Milan Mazurek³² a Tomáš Taraba³³, vystúpili aj ďalší poslanci Mizík³⁴ a Suja³⁵. V ich prejavoch sa paradoxne vyskytli odkazy na klasickú literatúru argumentujúcu v prospech slobody³⁶ a nezahŕňali návrhy na alternatívne riešenia. Možno teda usúdiť, že na rozsahovej škále obmedzení boli v tomto prípade vzdialenejší od vládnjej koalície než poslanci Smeru-SD, ktorí sa k téme vyjadrovali.³⁷

verejnej mienky v máji 2020 vyše tri štvrtiny respondentov označili občianky a občanov SR vracajúcich sa zo zahraničia ako hrozbu (SITA 2020).

²⁸ „Anonymizované údaje, to je fajň, to keby ste tak niekde na monitore videli bodečky, že sa takto hýbu. A ako potom nájdete toho človeka a ako zatelefonujete tým ostatným konkrétnym ľuďom, ak sú to anonymizované údaje (...).“ Pozri aj Tomáš („to sa koronavírus v jedinej krajine na svete šíri po telefóne?“).

²⁹ Radovan Kazda poukázal aj na niektoré európske krajiny (Taliansko, Nemecko). Vladimíra Marcinková zotrvala pri odkazoch na Singapur a Taiwan, čo využil bývalý minister financií Ladislav Kamenický, podľa ktorého tím „pichl[a] do osieho hniezda“. Eva Horváthová sa všeobecne odvolala na potrebu brať si príklad z krajín, ktoré „zvládli túto pandémiu aj vďaka týmto opatreniam a sledovaniam“ a vyjadřila dôveru Úradu verejného zdravotníctva SR, kde podľa vlastných slov pozná viacero ľudí, že získané údaje nebudú zneužívať.

³⁰ Šudík („[mali by sa] monitorovať aj zdraví ľudia, lebo nikdy nevieme, kedy sa zistí, že kto bol nakazený a s kým sa stretol“); Štefčík („treba dočasne sledovať tie bodečky [v reakcii na Petra Pellegriniho], pretože ide o ochranu života a zdravia“); Zemanová (odkazujúca na svoju mamu, „zachovaj poriadok, poriadok zachová teba“); Čekovský (návrh je „v zásade s demokratickými princípmi normálnej krajiny, ktorá využije digitálnu dobu, normálne prostriedky na to, aby zaistila bezpečnosť ľudí“). Čekovský zdôraznil aj to, že sledovanie je v praxi viazané na mobilné telefóny (hoci zákonné znenie nevyučovalo sledovanie e-mailov, pozn. autora), takže ak niekto nechce mať sledovaný pohyb, môže si mobil nechať doma. Asi najzreteľnejšie tento motív prezentovala ministerka spravodlivosti ako navrhovateľka novely, ktorá viackrát v rozprave potvrdila legitimosť predmetnej diskusie a vyjadřila záujem o zachovanie ľudských práv (napr. „sme citliví k demokracii, sme citliví k právnemu štátu, veľmi poctivo a citlivo sme zväzili nevyhnutnosť“). V tomto prípade však „[m]áme možnosť obmedziť ochranu osobných údajov. A chceme ju obmedziť tu preto, aby sme chránili vás, aby sme chránili váš život, vaše zdravie, aby sme chránili vašich blízkych.“)

³¹ Horváthová („A prosím, nenamýšľajte si, že nie sme sledovaní...“); Osuský („Ja nemám vonkoncom ani sekundu problém, aby ktokoľvek sledoval cez GPS alebo čokoľvek môj pohyb, moje telefonáty, moje kontakty.“). Osuského výrok možno chápať aj v duchu, že čestný jednotlivec sa nemá sledovaním čoho báť. Výrok vyvolal viacero kritických reakcií vzhľadom na možnosť zneužitia informácií zloprajnými aktérmi (pozri diskusiu o úniku údajov nižšie), o „exhibicionizme“, ktorý nezodpovedá ochrane ľudských práv (Podmanický), ako aj snahe vlády nastaviť opatrenia s dôrazom na proporionalitu. Reakcie možno chápať ako pretrvávajúci odpor voči praktikám „štátneho dohľadu“ aj v prípade, ak štát nemá zlé úmysly (k tomu pozri práce Martina Kovaniča v 1. a 6. kapitole tejto knihy).

³² „Vládu treba kontrolovať, každého politika – aj mňa, aj vás – treba kontrolovať, netreba nám dôverovať.“

³³ „My sme demokracia a ako demokracia musíme rešpektovať určité zásady a nemôžeme používať zásady, aké používa dneska totalita.“

³⁴ Ten prezentoval kritiku „neúmerneho špicfovania, ktoré môže byť zneužívané či zneužitie, nazvem ich takto, temnými personami z pozadia“. Všetchno u nás sa už šmíruje na bežnom poriadku.“

³⁵ „Veľakrát sme dôverovali vládam aj v iných krajinách a vieme, ako to dopadlo. Takže teraz bezhlavo hovoriť, že ideme dôverovať vláde, tak to nie. My sme tu nato, aby sme kontrolovali vládu a zastávali práva všetkých občanov na Slovensku.“

³⁶ Mazurek („človek, ktorý je ochotný vzdať sa svojej osobnej slobody za účelom získania dočasného pocitu bezpečia, si nezaslúži ani slobodu a ani bezpečie“ s odkazom na Benjamína Franklina) a Kotleba („sledovanie ľudí naplní scenár, ktorý sa naplnil v románe od Georga Orwella 1984. (...) Dávno to tu bolo napísané a ten scenár sa nazýva Nový svetový poriadok.“ Kotleba nevysvetlil, ako by jedna zákonná novela prijatá v SR mohla viesť ku zmene „svetového poriadku“.)

³⁷ Výnimkou sú vyjadrenia Jána Ferenčáka („všetko sa začína, že ideme zachraňovať a ochraňovať, a na druhej strane všetko sa končí tým, že jednoducho nedôverou a sledovaním ďalších“) a Borisa Suska (ľudské práva ako „výdobytok (...) Novembra 89“), aj tí však filozofické poznámky spojili s konkrétnymi námietkami. Obdobne poslanec Šimko zvolený za LSNS tvrdil, že „my nemáme problém s lokalizáciou, s lokalizačnými údajmi našich občanov, ale, preboha, už pochopíte jednu vec, my tých ľudí nemôžeme sledovať, nemôžeme odpočúvať, my nemôžeme čítať ich esemesky...“ Nie je zrejme, že s lokalizačnými údajmi žiadny z plošných kritikov LSNS nemal problém, ani že by lokalizačné údaje nikto z nich nepovažoval za formu sledovania.

3. Život alebo prežitie na prvom mieste?

V rámcovaní rozsahu opatrení teda koalícia iba v obmedzenej miere dokázala účinne prezentovať kompatibilitu návrhu s demokraciou, ako to koniec koncov podčiarklo aj rozhodnutie Ústavného súdu o pozastavení účinnosti novely. Cenou za uprednostnenie dôrazu na povinnosť štátu chrániť ľudí bolo prenechanie argumentačného priestoru extrémnej pravici, ako aj nacionalistickým aktérom (Smer-SD, neskôr Hlas) s pri najlepšími ambivalentnými postojmi k demokracii (Gál a Malová 2021; Gál a Szomolányi 2016), ktorých obhajoba demokracie by bez znalosti kontextu ich parlamentného pôsobenia v zásade nevybočovala zo štandardného liberálneho (až libertariánskeho) prístupu.

2. Alternatívy. Hoci niektoré alternatívy sa javia ako špecifické (napr. Muňkov návrh na využitie monitorovacích náramkov namiesto sledovania mobilov, v májovej rozprave podporený aj Baškom), spája ich červená niť jediného rozlíšenia a (ne)oprávnenosť sledovania občanov a občianok na území SR a tých vracajúcich sa zo zahraničia. Podstatná časť výhrad viažuca sa k plošným opatreniam sa ponáhľala zdôrazniť, že nie je problém (aj bez súhlasu zasiahnutých osôb) sledovať túto skupinu. Najzreteľnejšia formulácia pochádza od Petra Kremského: „Riešime tu prípady, keď nakazení ľudia, ktorí majú byť v karanténe, sa pohyujú po krajine, sú nedisciplinovaní, nedodržiavajú ustanovenia a je dôležité ich vypátrať a vlastne dať im najavo, že vieme o nich.“³⁸ Obdobne s plošnosťou opatrení voči menšine návratilcov nemali problém Richard Raši³⁹, Jozef Valocký či Boris Susko. Ďalší kritizovali neefektívnosť opatrení a presadzovali výraznejšie trestnoprávne sankcie za porušenie karantény (Šimko), dôslednejší (?) zber údajov z hraničných priechodov (Petrák), či upozorňovali, že „ľud[ia...], ktorí prídu zo zahraničia, ktorí sú najväčším ohrozením pre obyvateľov Slovenskej republiky“ môžu mať SIM karty zo zahraničia, a teda ich nemožno „odchytiť“, a to je najväčšia hrozba náklady“ (Kamenický).

V celej diskusii nezaznelo spochybnenie štátnej karantény ako sledovania *par excellence* a jeho dôsledkov pre stav výnimky na území SR.⁴⁰ Ministerka Kolíková na niektoré námietky reagovala vysvetlením, že predmetná aplikácia⁴¹ je v štádiu vývoja, a pre pokračovanie vývoja je potrebná práve predmetná legislatíva. Hoci zo samotného argumentu nie je zrejmé, prečo je aplikácia nevyhnutne verejným dobrom, odôvodňujúcim legislatívnu zmenu, ministerka sa ním prihlásila k dôležitosti parlamentného rozhodovania. Práve pre parlamentnú dimenziu nebol vytvorený priestor v prípade zavedenia štátnej karantény ako celku. Spravodajca (Ondrej Dostál) v druhom čítaní predstavil mierne zúženie rozsahu pôvodného návrhu, ale požiadavka podmieniť sledovanie súhlasom nebola do novely zapracovaná. Argument ministerky bol, že je dôležité, aby si príslušná osoba nemusela pamätať, s kým konkrétne bola v kontakte – čo sa však nevyklučuje s požiadavkou súhlasu.

3. Špecifiká. Okrem zásadnejších pripomienok k samotnej logike a rozsahu návrhu sa vyskytlo viacero špecifických pripomienok, predovšetkým ku kontrolnému mechanizmu úradu verejného zdravotníctva pri narábaní s údajmi (Kotleba, Taraba), resp. ku kapacite tohto úradu splniť požadované úlohy (Ferenčák). Richard Raši vyjadril nedôveru voči zabezpečeniu systému ÚVZ⁴², k čomu sa pridala Jaroslav Baška, podľa ktorého každé rozširovanie možnosti orgánov „sledovať, odporúčať, alebo (...) dostať sa k časti telekomunikačného tajomstva (...) bol vždy problém.“ Ján Podmanický spochybňoval dĺžku lehoty oprávnenia (do konca kalendárneho roka) a Tomášovi Tarabovi prekážalo, že aplikáciu⁴³ bude vyvíjať súkromná spoločnosť. Niektoré z týchto pripomienok (napríklad problém dohľadu) neskôr zdôraznilo aj uznesenie Ústavného súdu (už uvedené v texte), iné (za predpokladu, že ich nevnímame ako oportunistickú snahu odporovať vláde) symbolizujú všeobecný nesúhlas a obavu z dôsledkov rozširovania sledovania.

Zjednodušená interpretácia, ktorá by vnímala strany Smer-SD a Kotleba-ĽSNS ako ochrancov slobody a strany vládnej koalície ako obhajovateľov vládnej intervencie však získava trhliny z niekoľkých dôvodov. Po prvé, štátnu karanténu ako (minimálne) obdobie intenzívny zásah do základných práv (vrátane súkromia)

³⁸ Na ilustráciu nezodpovednosti skupiny návratilcov uviedol, že sú „prípady, keď vláda privádzala ľudí na Slovensko zo zahraničia, zorganizovala im transport a oni sa v Prahe zobrali a zmizli, pretože sa im nechcelo ísť do karanténneho centra.“

³⁹ Ten dokonca rozšíril legitímnosť opatrení aj na kontakty ľudí, ktorí boli v karanténe („... je dôvodné vedieť, kde sú (...) ľudia, ktorí sa stretli s ľuďmi, ktorí sú v karanténe“), čo je plošne ťažko zlučiteľné s odmietnutím akéhokoľvek sledovania kontaktov (aj bez súhlasu príslušnej osoby).

⁴⁰ Pellegrini žiadal vládu, nech „nájde odvahu, vyhlási núdzový stav“ a potom „nech má plné právo oboznamovať sa s telekomunikačnými pohybmi ľudí, sledovať ich, s kým boli, čo boli.“ Hoci štátna karanténa bola zavedená za jeho pôsobenia, ako poslanec odmietal urobiť „pod rúškom strachu, pod rúškom boja proti vírusu (...) niečo, čo potom môžeme ľutovať.“

⁴¹ Opäť, daný argument možno uplatniť na obe aplikácie, ktoré boli navrhované a z ktorých jedna sa nakoniec v upravenej podobe spustila.

⁴² „[...] ktokoľvek, kto hekne v [sic!] systéme Úradu verejného zdravotníctva [...]“

⁴³ Novela predpokladala vznik dvoch aplikácií, výhrady tu smerujú najmä k trasovaniu kontaktov.

než sledovanie mobilnými telefónmi zaviedla vláda s väčšinovým zastúpením Smeru-SD. Po druhé, nie je jednoznačné, že alternatívy navrhované opozíciou by boli bývali menej invazívne. Hneď na začiatku marcovej rozpravy totiž poslanec Smeru-SD (L. Vážny) navrhol poveriť „vládu Slovenskej republiky, aby v provizórnom režime do určitého času vykonávala určité zmeny (...) neprerokúvame 10 – 15 zákonov, poverme vládu, nech upraví niektoré zákony tak, aby fungoval krízový režim v súvislosti s koronavírusom. Tým pádom vyriešime situáciu za 15 minút a máme po probléme. Nemusíme tu (...) ťažko rokovať.“ Niektorí jeho oponenti (O. Dostál, P. Osuský) si všimli, že prijatím tohto návrhu by sa parlament vybral cestou výnimky v extrémnejšej podobe, než bola obsiahnutá v koalíčnom návrhu.

Reakcia na Ústavný súd SR: Rozprava v máji 2020

1. Rozsah. Druhá rozprava (14. a 15. mája 2020)⁴⁴ prebehla deň po vyhlásení uznesenia Ústavného súdu SR, ktorým pozastavil účinnosť pôvodnej novely. Ambícia vyvinúť dvojicu aplikácií sa zúžila na jednu, a to na sledovanie dodržiavanie domácej karantény návratcov zo zahraničia. Úvodný rámec pre diskusiu vytvoril minister zdravotníctva, keď „dvojtypnú karanténu“⁴⁵ prezentoval „ako jedno z najdôležitejších opatrení vlády“, keď „vzhľadom na veľmi dobrú epidemickú situáciu na území Slovenskej republiky je záujem tisícov repatriantov a občanov Slovenskej republiky o návrat na Slovensko.“⁴⁶ Uznal však, že karanténa bola kritizovaná, a teda je namieste využitie technologických „vymožeností“ na ponúknutie alternatívy voči tejto možnosti.⁴⁷ „Hluché miesta“ spôsobené absenciou parlamentného rozhodovania o štátnej karanténe malo svoje dozvuky aj v tejto rozprave, keď sa rámec rozsahu opatrenia sčasti posunul aj k diskutovaniu rozsahu štátnej karantény ako takej (Kuffa⁴⁸, Susko). Susko ako aj poslanci strany Kotleba-ĽSNS (Kotleba, Suja) sa vo svojich vystúpeniach odvolali na uznesenie Ústavného súdu SR, aby argumentovali o neprimeranosti nového návrhu.⁴⁹

2. Alternatívy. Opozičnú kritiku novely odmietli viacerí koalíční poslanci. Hoci sa za ňu nezasadzovali ako za ideálnu úpravu, zdôraznili, že ide o zlepšenie v porovnaní so súčasným stavom, pretože dáva možnosť voľby pre domácu alternatívu povinnej karantény (Antal, Cigániková⁵⁰, Dostál, Horváthová). Baška, Susko⁵¹ a Juraj Blanár (v neskoršej rozprave) zdôrazňovali, že alternatívou je skutočne na dobrovoľnosti založený mechanizmus, ale už nevysvetlili, akú by mal podobu, resp. či by akákoľvek alternatíva okrem zrušenia povinnej karantény mohla princíp dobrovoľnosti rešpektovať.

3. Špecifiká. Diskusia nebola bohatá na technické špecifiká. Opäť sa objavili výhrady dozoru nad prácou s osobnými údajmi (Suja). Problémom podľa niektorých poslancov Smeru-SD bola diskriminácia tých, ktorí nemajú dostatok prostriedkov na zaobstaranie si potrebnej technológie pre inštaláciu „smart karantény“, resp. podľa veku, keďže využitie aplikácie sa neodporúčalo v spoločnej domácnosti s výskytom osoby staršej ako 65 rokov (Susko, Baška).

Májová rozprava ukazuje vo všeobecnosti väčšiu citlivosť na stav výnimky, ktorá zároveň stiera rozdiely medzi obmedzeniami práv jednotlivcov z hľadiska miesta, v ktorom sa v danom okamihu nachádzajú. Aj vládne zdôvodnenie „smart“ karantény uznáva verejnú kritiku voči „ povinnej štátnej“ alternatíve. Práve v tomto horizonte sa však kritika sledovania cez mobilnú aplikáciu vytráca a ostáva tak „voľnou doménou“

⁴⁴ Fragmentované odkazy na predmet rozpravy sa objavili na rovnakej schôdzi aj 20. 5. (Kuffa, Blanár).

⁴⁵ V skutočnosti karanténa mohla byť, samozrejme, dlhšia, ak sa u jednotlivca objavili príznaky nákazy ochorením COVID-19.

⁴⁶ Minister tu prezentoval záujem o návrat v príčinnej súvislosti s počtom nakazených, čiže ako utilitárnu snahu o presun do „bezpečnejšieho“ prostredia z hľadiska rizika nákazy. Neskôr spomenul, že „my naozaj potrebujeme izolovať potenciálnych občanov, ktorí by mohli šíriť toto ochorenie, aby sme mohli postupne uvoľňovať opatrenia v tejto krajine, (...). Tak toto stále platí, *s týmto, myslím, že nikto problém nemá* [kurzíva autor].“

⁴⁷ V iných, viditeľnejších vyjadreniach tento motív zanikol, napríklad v tlačovej správe ministerstva bolo uvedené iba preplnenie karanténnych zariadení ako dôvod prechodu na „mobilnú“ alternatívu (Ministerstvo zdravotníctva SR 2020).

⁴⁸ Napríklad „raz sa táto krajina bude hanbiť za tieto zákony, ktoré sme tuná prijímali, ktoré sú v rozpore s ľudskými právami, vôbec s etikou a vôbec s ľudskosťou ako takou.“

⁴⁹ Podľa Kotlebu je „vydieranie, že ten, čo nechce ísť do karantény, sa bude musieť hlásiť nejakej obrazovke.“ Opäť sa odvolal aj na román Georgea Orwella 1984.

⁵⁰ Súčasťou jej poznámky bolo aj označenie návratcov za rizikových, obdobne ako iní poslanci v marcovej diskusii („A ešte si uvedomte, prosím vás, my máme výsledky lepšie ako všetci ostatní okolo, to znamená, že my neohrozujeme ostatných, ale ostatní ohrozujú nás, (...), lebo všade v okolitých krajinách je viac nakazených, a jednoducho môže to mať následky pre našich občanov a my sme povinní ich chrániť.“)

⁵¹ „A to, čo povedal pán minister v úvodnom slove, že ide o možnosť slobodného výberu každého, či pôjde do štátnej karantény, alebo nepôjde do štátnej karantény, si myslím, že je týmto úplne narušená, pretože ten slobodný výber tu nie je.“

3. Život alebo prežitie na prvom mieste?

nacionalistických aktérov a extrémnej pravice v prostredí, v ktorom právny režim výnimky je aktivovaný iba v minimálnej miere, hoci konkrétne opatrenia režimu výnimky zodpovedajú.

V prospech „smart“ opatrení: Rozprava v júli 2020

1. Rozsah. Návrh, relevantnejší pre širšiu skupinu osôb než navrátiivších zo zahraničia, tentoraz za vládu predstavil a obhajoval minister dopravy, ktorý ho prezentoval, obdobne ako jeho vládni kolegovia, ako namierený iba na menšinu „nezodpovedných občanov (...), ktorí nerešpektujú pravidlá, ktoré nastavil úrad verejného zdravotníctva“ (Doležal). Minister viackrát pripomenul svoje stanovisko, podľa ktorého „telefónne číslo nie je osobný údaj. Je to údaj.“ Jeho zaradením do databázy úradu verejného zdravotníctva teda nedochádza k neprimeranému zásahu napriek tomu, že pôvodný návrh nijakým spôsobom neobmedzoval, ako hlboko „do histórie“ (Doležal) si môže úrad verejného zdravotníctva dáta vyžiadať. Každý sa musí riadiť pokynmi úradu verejného zdravotníctva ako na expertíze založeného orgánu, ktorý za týchto okolností očividne nepotrebuje demokratickú legitimáciu: občania, ktorí „neposlúchajú pokyny“ úradu, musia byť identifikovaní (samozrejme, opäť odsúvajúc do úzadia hranice kompetencií úradu verejného zdravotníctva a legitímny dissent voči niektorým rozhodnutiam úradu). Vyššie dobro preváži: ako zdôraznil poslanec Kremský, ktorý podľa vlastných slov patrí medzi „duchovných otcov“ úpravy, keď o probléme nedostatočnej kontroly nad splnením si povinnosti registrácie a testovania navrátilcami zo zahraničia diskutoval s ministerstvom zdravotníctva, bez možnosti kontrolovať, čo robia jednotlivci, ktorí sa vracajú spoza hraníc, „jednoducho nemáme kontrolu nad tým koronavírusom“. Táto línia opäť zodpovedá snahe vírus „poraziť“ či iným spôsobom „spacifikovať“ prostredníctvom exekutívnych opatrení, prípadne opatrení špecializovaných inštitúcií.

2. Alternatívy. V porovnaní s marcovou rozpravou možno identifikovať viditeľný posun v prístupe k opatreniam, ktorých výsledkom by bolo uzatvorenie hraníc, prípadne štátna karanténa. Túto zmenu zhrnul minister Doležal: „... my nechceme robiť tie tvrdé opatrenia, my nechceme nateraz zatvárať hranice. Chceme nateraz robiť tie smart opatrenia, tie malé, tie jemné, tie nežné.“ Táto metaforická formulácia zároveň vyjadruje otvorenosť voči sledovaniu ako „smart“ riešeniu, ktoré verejnosť „neboli“. Keďže neponúkla vlastnú alternatívu voči návrhu, poslanec Šefčík kritiku prezentoval ako nesúhlas s čímkoľvek, do čoho sa vláda pustí⁵², a došiel k záveru, že „je úplne jedno, čo robíme, netreba si všímať tú druhú stranu, ktorá nás neustále kritizuje, treba robiť veci z presvedčenia, dobre pre ľudí, pre občanov“. Kritika, ktorá smeruje k ohrozeniam štandardov ochrany ľudských práv, je teda legitímna iba vtedy, ak navrhne iné opatrenia namiesto presadzovania individuálnej slobody a zodpovednosti, na ktorú v istom intervale kládol dôraz aj bývalý predseda vlády (pozri ďalej v texte). Tento, ako aj ďalšie argumenty nepresvedčili prezidentku, ktorá schválenú novelu vetovala (Prezidentka SR 2020).

3. Špecifiká. Medzi koalíčnými poslancami navzájom sa rozprúdila diskusia o primeranosti sankcie do výšky 5000 eur, prvýkrát zdôraznená Ondrejom Dostálom. Otázkou bolo, aká vysoká sankcia je potrebná za nesplnenie povinnosti nahlásenia návratu z nebezpečnej krajiny úradu verejného zdravotníctva na to, aby mala odstrašujúci účinok. Dostál a ďalší argumentovali, že táto pokuta je likvidačná, a v miere, v ktorej je nepravdepodobné, že by v tejto výške bola v praxi využiteľná, podporuje svojvoľné rozhodovanie. Podporovatelia tejto výšky, zdá sa, neriešili proporcionalitu zásahu do základných práv; poslanec Kašper napríklad tvrdil, „že ide o zdravie a ide o bezpečnosť nás všetkých a čím tá pokuta bude vyššia, tak tým to bude viac odstrašujúce, a o to vlastne ide“. Zneužitia pokuty napríklad voči inak nepohodným jednotlivcom, ktorí majú problém dokázať, že v rizikovej krajine (na rozdiel od napr. s ňou hraničiaceho územia) neboli, sa poslanec na základe tohto vystúpenia neobával. Diskusia s biblickým rozmerom sa rozprúdila potom, čo jedného poslanca (Kéry) vyrušil odkaz na Bibliu zo strany poslanca Kremského; ten argumentoval, že adresátom zákona sú „zlí ľudia“. Aj na prvý pohľad technická debata tak skrýva hlbšie rozdiely v presvedčeniach o účele a adresátoch „výstupov“ zákonodarnej moci.

Reakcia na prezidentské veto: Rozprava v septembri 2020

1. Rozsah. Pretože septembrová rozprava sa odohrala k novele zákona vrátenej prezidentkou, rozprava nezahŕňala úvodnú prezentáciu v prospech schválenia novely a priestor na diskusiu využilo iba zopár opozičných poslancov (Kamenický, Mizík). Predstavovala tak iba „postskriptum“ k júlovej rozprave, v ktorom

⁵² Toto vnímanie je spochybiteľné, keďže štátna karanténa bola zavedená za vlády najsilnejších opozičných aktérov v novom volebnom období.

opoziční aktéri zopakovali niektoré zo svojich kľúčových stanovísk, s občasným odvolávaním sa na autoritu hlavy štátu, ktorá novelu vetovala (Kamenický), a na Ústavný súd v kontexte pozastavenia účinnosti predchádzajúcej novely (pozri úvod k podkapitole Honba za ideálom bezpečnosti), ako aj možného napadnutia novely, ktorá bola predmetom diskusie (Kamenický, Mizík). V krátkej rozprave tak bolo opäť možné pozorovať spriaznenosť argumentácie opozičných aktérov vrátane extrémnej pravice (Mizík) v prospech širšej ochrany práv a slobôd s minimálnou snahou o alternatívny obraz zo strany vládnej koalície.⁵³

2. Alternatívy. Okrem procedurálnej alternatívy zo strany koaličného poslanca Ondreja Dostála (neschválenie návrhu a následné predloženie obdobnej novely v riadnom, nie skrátanom legislatívnom konaní) sa neobjavila zmienka o iných riešeniach, ktoré by vyhovovali sledovanému cieľu zmiernenia šírenia nákazy. Ľudskoprávna optika ((ne)legitímne obmedzenie práva na súkromie) v stručnej rozprave dominovala, ale v prípade jedného z rečníkov (Mizík) bola spojená s odmietnutím nosenia rúšok ako všeobecne uznávaného nástroja na zabránenie šírenia pandémie.

3. Špecifiká. V porovnaní s predošlými rozpravami sa objavila výraznejšia pripomienka týkajúca sa technickej nerealizovateľnosti návrhu (Kamenický), ktorá sa neskôr ukázala ako hlavná prekážka pre implementáciu sledovacieho mechanizmu.

Na rozdiel od marcovej rozpravy sa ani v jednej z troch ďalších neobjavili zreteľné výhrady k implementácii novely prostredníctvom spolupráce nielen s vývojárskymi spoločnosťami, ale predovšetkým s technologickými firmami (Apple, Google), ktoré mobilné aplikácie museli odsúhlasiť s cieľom ich širokej dostupnosti pre cieľové skupiny.⁵⁴ Práve tieto potom „navýšili stávkú“, keď plány exekutívy narazili na etablované korporátne rozhodovacie procesy (Hutko 2020; Boškovičová 2020).⁵⁵

Vláda ľudu alebo technologických gigantov?

Mechanizmus „smart karantény“ prostredníctvom mobilnej aplikácie nastolil aj otázku vplyvu technologických korporácií na rozhodnutia slovenských demokratických inštitúcií. Oficiálna vládna deklarácia stanovila spustenie mobilnej aplikácie na 22. mája (Závodský 2020)⁵⁶, ale spoločnosti Google a Apple do tohto termínu aplikáciu neschválili. Úrad verejného zdravotníctva preto vydal v deň plánovaného spustenia aplikácie opatrenie, ktorým potvrdil, že aj osoby v štátnej karanténe budú môcť prejsť do domácej karantény po spustení aplikácie (Ministerstvo vnútra SR 2020). Toto opatrenie malo zmierniť narušenie očakávaní tých, ktorí do krajiny chceli vstúpiť s (nenaplneným) predpokladom, že aplikácia bude fungovať vo vopred stanovenom termíne. Táto epizóda „odkladu zavedenia sledovania“ ďalej komplikuje obraz o aplikácii kategórií stavu výnimky a „komisárskej diktatúry“ na okolnosti pandémie. Tieto kategórie totiž predpokladajú presun výkonu moci na štát a jeho predstaviteľov, nie na súkromné spoločnosti. V tomto prípade pritom súkromné spoločnosti mali priamy vplyv na realizáciu práv jednotlivcov, i keď proces vyvolal nedôsledný odhad štátu o trvaní a prípadných problémoch v procese schvaľovania aplikácie. Sprievodným javom implementácie „smart karantény“ bolo zablokovanie hraničného priechodu z dôvodu „dožadovania sa“ (sledovacej) aplikácie. V tomto kontexte obavy zo sledovania prostredníctvom aplikácie ustúpili do pozadia, naznačujúc, že ak najsťor vláda zavedie invazívnejší režim sledovania a následne ho navrhne zjemniť, odvolávajú sa na vyšší štandard ochrany tohto režimu, odpor voči novému režimu sa zmierni, pretože je hodnotený v kontexte výraznejšieho zásahu, ktorý existoval predtým.

Popri iných problémoch, ako je dostupnosť a kompatibilita aplikácií na rôznych zariadeniach,⁵⁷ širším dôsledkom tejto slovenskej epizódy bolo zvýraznenie závislosti štátu od súkromných aktérov pri implementácii „smart“ metód sledovania. Na rozdiel od rozšírenejších aplikácií na sledovanie kontaktov (často založených

⁵³ Výnimkou je Peter Vons (OLaNO), ktorý v reakcii na jedného z opozičných rečníkov poukázal na ústavné právo na ochranu zdravia a zákaz diskriminácie, ktorá sa prehlbuje v dôsledku rozšírenia pandémie. V rámci faktickej poznámky tak implicitne akceptoval predpoklad, že novela zákona prispieva k ochrane zdravia a k zmierneniu diskriminácie.

⁵⁴ Vzhľadom na zameranie pôvodného návrhu táto problematika nebola pre júlovú rozpravu relevantná.

⁵⁵ Druhý článok cituje „IT technika permanentného krízového štábu“, podľa ktorého „mali sme po neformálnych linkách slúbené veľmi promptné riešenie, no, žiaľ, zostali sme nemilo prekvapení.“

⁵⁶ Prvok približujúci sa „komisárskej diktatúre“ je aj prenechanie zdôvodňovania zavedenia aplikácie a vývoja situácie s termínom jej spustenia, „členovi krízového štábu a informatikovi“ (ibid.). Vo väčšine prípadov Bučkuliak vystupoval spolu s bývalým premiérom, ktorý sa tak zastrešoval autoritou experta a sprostredkovane aj jeho tímu. Pozri napr. TASR (2020a).

⁵⁷ Google schválil aplikáciu 23. mája, kým Apple až 29. mája. Pozri TASR (2020c). Typ telefónu, ktorým navrátilci disponovali, teda ovplyvnil termín, od ktorého mohli aplikáciu využívať.

3. Život alebo prežitie na prvom mieste?

na princípe dobrovoľnosti)⁵⁸, aplikácia e-karanténa bola jednou z dvoch možností, ako si splniť povinnosť karantény po návrate zo zahraničia. Oneskorené sfunkčnenie aplikácie s podstatným vplyvom na urgentný vývoj situácie tak vzbudilo otázku, kto je vlastne „principál“ vo vzťahu medzi vládou a súkromnými spoločnosťami. Pokiaľ je problém, ak štátni aktéri rozhodujú nad rámec svojich právomocí bez formálneho využitia ústavných mechanizmov, tak závažnosť problému narastie, ak sa preukáže závislosť týchto aktérov od súkromných spoločností.⁵⁹ Na rozdiel od štátu je totiž hlavným motívom súkromných spoločností zisk, a teda neexistujú štrukturálne dôvody, pre ktoré by sa mali usilovať o demokratický spôsob riadenia (pozri napr. Calzada 2019, 40, Zuboff 2019, kapitola 7).

Predchádzajúca analýza naznačila, že cieľom štátnych autorít bolo prezentovať mobilnú aplikáciu ako schopnú nahradiť útrapy a výraznejšie obmedzenie slobody spojené s karanténou v štátnom zariadení. Terminológiu však môžeme, z hľadiska teórií rozširovania sledovania, interpretovať aj ako odsúvajúcu na okraj pozornosti skutočnosť, že ku sledovaniu dochádza v oboch prípadoch, rozdielom je akurát médium a prostredie, v ktorom sa uskutočňuje. „Chytrnosť“ (angl. *smartness*) konceptu spočíva v tom, že podmienenie využívania aplikácie súhlasom (pri vývoji v máji na rozdiel od marca 2020) vytvára ilúziu slobodného rozhodnutia v neprospech zásahu do súkromia, hoci takéto rozhodnutie de facto existovalo iba na úrovni *vstupu na územie štátu*. Implementácia mechanizmu zároveň poukazuje na zložitosť vymaniť sa spod kontroly súkromných firiem, v tomto prípade tých, ktoré aplikáciu schvaľovali. Zdanlivo technický detail tak mal nežiaduce dôsledky v podobe vyvolania *záujmu o sledovanie* vo forme aplikácie na rozdiel od klasickej formy štátnej kontroly, výmenou za možnosť vrátiť sa do „bezpečia domova“.

Záver

Krátko po rozšírení pandémie COVID-19 do Európy sa SR stala jedným zo štátov s najprísnejším režimom obmedzení práv a slobôd.⁶⁰ Opatrenia osobitne zasiahli navrátiťších zo zahraničia: dôsledky režimu štátnej karantény boli priame a ďalekosiahle pre mnohých jednotlivcov, ktorí si ňou prešli (Kováčová 2020; Osvaldová 2020), a reprezentujú formu sledovania *par excellence*. Kľúčové rozhodnutia, ktoré k nej smerovali, boli vydané Úradom verejného zdravotníctva SR bez toho, aby na ne bol legislatívne splnomocnený. Niektoré rozhodnutia dokonca vydal iba krízový štáb, takisto za rámcom svojich oprávnení (Gehrerová 2020). Aplikujúc diskusiu o „ústavnej diktatúre“ sa teda ukazuje, že hoci vlády⁶¹ boli opatrné pri využívaní formálnych výnimočných právomocí, rozhodovanie o výnimočných opatreniach prenechali administratívnym orgánom, a to aj bez dôsledného overenia rozsahu legislatívnych oprávnení týchto orgánov. Tieto rozhodnutia vniesli do slovenského politického režimu prvky priam komisárskej diktatúry v Schmittovom poňatí, ktorá práve prostredníctvom mechanizmov sledovania ako intenzívnej kontroly istej skupiny jednotlivcov stierala hranice medzi životom a prežitím spôsobom, ktorým tento stav podľa Agambena dokáže vyvolať suverénna moc (konaním alebo, v tomto prípade, nekonaním).⁶² Ak aj akceptujeme, že sledovanie v mene ochrany zdravia (*health surveillance*) je za istých okolností nevyhnutné, prehľad (obmedzených) existujúcich výskumov naznačuje, že dlhodobé úspechy dosahuje iba vtedy, ak je verejnosti a predovšetkým cieľovej skupine komunikované optikou spoločných hodnôt, ktoré pomáha zachovať (Calvo, Deterding a Ryan 2020;

⁵⁸ Pozri napr. Morley a kol. (2020). Autori ponúkajú šesťnásť kritérií pre posúdenie, či je aplikácia „etická“, alebo nie.

⁵⁹ V prípade SR ide o nevyhlásenie núdzového stavu s výnimkou veľmi špecifického rozsahu, ale v kombinácii s opatreniami (napríklad štátna karanténa), ktoré mu z obsahového hľadiska zodpovedajú.

⁶⁰ V globálnom porovnaní slovenské opatrenia nevyčnievajú z priemeru, pozri Blavatnik School of Government (2020). Ani toto meranie, podobne ako V-Dem index „pandemického úpadku demokracie“, neprisudzuje osobitnú váhu štátnej karanténe.

⁶¹ Od 21. 3. 2020 nastúpila vláda Igora Matoviča, ktorá vystriedala vládu Petra Pellegriniho na základe výsledkov volieb 29. 2. 2020.

⁶² Významným konceptom pre diskusie o reakciách vlád na pandémiu sa javí byť koncept „exekutívneho podcenenia“ (executive underreach), ktoré zodpovedá „úmyselnému zlyhaniu“ exekutívy pri riešení problému, ktorý je spôsobilá riešiť (Pozen a Scheppele 2020). Hoci obsah konceptu bude nepochybne ešte ďalej špecifikovaný, v súčasnej podobe sa v slovenskej perspektíve javí ako značne problematický, resp. zavádzajúci. Slovenskú vládu možno iba ťažko označiť ako „zlyhávajúcu“ pri (aspoň prvotnej) reakcii na pandémiu. Tým, že niektoré kľúčové rozhodnutia prenechala byrokracii, je však zložité uplatniť na ňu koncept „exekutívneho preháňania“ (executive overreach), ktorému zodpovedajú napríklad extrémne obmedzenia fungovania zákonodarného zboru, ako k tomu došlo v Maďarsku. Vláda podcenila riziká spojené s rozhodovaním byrokracie, resp. precenila jej kompetencie, čo je však stále ťažko zlučiteľné s konceptami navrhnutými v štúdiu Pozena a Scheppele.

Steuer 2021). Táto optika je ťažko zlučiteľná s povinnými mechanizmami namiesto presvedčovania o hodnote dobrovoľne odsúhlaseného sledovania.

Tento skôr temný obraz o (ne)demokratickom charaktere slovenskej reakcie však do istej miery narúša činnosť parlamentu, ktorá nebola suspendovaná.⁶³ Práve vtedy, keď je parlamentný dohľad v čase núdze najpotrebnejší, sa ho parlamenty neraz vzdávajú v prospech neobmedzenej moci exekutívy (Kelly 2017, 224). V prípade SR však parlamentné rozhodovanie zostalo, minimálne v kontexte niektorých foriem sledovania, relevantné, čím poskytlo argumentom o bezpečnosti občanov a občianov politický kredit, zužujúc priestor pre vnímanie rozhodnutí ako mechanických a byrokratizovaných.⁶⁴ Táto kapitola preto skúmala, ako sa vláda pokúsila o zákonné podkutie nového sledovacieho mechanizmu ako potenciálnej alternatívy štátnej karantény a ako v tomto procese narazila na nesúhlas časti zákonodarného zboru. Ukázala, v akých rámcoch sa parlamentná diskusia o sledovacích mechanizmoch pohybovala, aj ktorí aktéri reprezentovali jednotlivé stanoviská. Dospela k znepokojujúcemu záveru, že demokratickí politickí aktéri uprednostnili dôveru vláde pred podrobením navrhovaných opatrení dôslednému skúmaniu a kritike, prenechajúc priestor pre (akokoľvek iba rétorickú) obhajobu práv a slobôd nacionalistickým aktérom a extrémnej pravici.

Slovenský prípad je neobvyklý v tom, že výrazné obmedzenia spojené so sledovaním boli spočiatku nasmerované na špecifickú skupinu osôb (občianky a občania vracajúce/vracajúci sa zo zahraničia),⁶⁵ a to novou vládou, ktorá sa zaviazala navrátiť dôveru inštitúciám, zabezpečiť „očistu Slovenska“ a posunúť ho smerom k „férovej a transparentnej krajine“ (Vláda SR 2020a, 1 – 2). Hoci mechanizmus štátnej karantény bol zavedený vládou s odlišným ideologickým zameraním, nová vláda ho prevzala bez spochybnenia a zachovala vyše desať týždňov. V pozadí rozšírenia sledovacích mechanizmov stojí kritika legality komplexnejších opatrení boja s pandemiou, ako napríklad zatvorenie hraníc alebo samotná štátna karanténa (Berdisová 2020, 2).⁶⁶ Po vlnе uvoľňovania opatrení odišla aj e-karanténa, slovami hlavného hygienika, „do spiacieho módu“ (Denník N 2020). Po opätovnom schválení novely zákona o elektronických komunikáciách vráteného prezidentkou sa hlava štátu vyjadrila, že ju nenapadne na Ústavnom súde za predpokladu ďalšej novelizácie zákona v blízkej budúcnosti (TASR 2020b). Pôvodný návrh nového zákona doručený do NR SR v auguste 2021 obsahoval (§ 117) takmer nezmenené ustanovenia o možnosti poskytnutia vybraných osobných údajov Úradu verejného zdravotníctva SR „na účely ochrany osôb pred hroziacim nebezpečenstvom alebo na účely prijímania opatrení pri ohrození života a zdravia počas trvania mimoriadnej situácie alebo núdzového stavu“ (Národná rada SR 2021, pozri aj Yar 2021).

Zvládnutie krízových situácií z definície nie je jednoduché. Opatrenia rozširujúce možnosti sledovania nemožno *en masse* chápať ako snahu vlád zbaviť sa zodpovednosti za opatrenia a ich dôsledky. Slovenská vláda iniciovala zmeny spojené na úrovni legislatívy s pokusom o zdôvodnenie, i keď argument dobrovoľného súhlasu so sledovaním neobstojí z hľadiska alternatívy, ktorou bola iba iná forma sledovania. Ukazuje sa však, že napriek ideologickému rozporu ani jedna z vlád v krízovej situácii nedôverovala zodpovednosti jednotlivcov a stavila na štátne zásahy, ktoré mali zabezpečiť permanentný dohľad nad jej vynútením. Keď v júni 2020 paternalistický prístup vystriedal radikálny obrat smerom k osobnej zodpovednosti, táto zmena bola zdôvodnená iba praktickou nemožnosťou realizovať kontroly a s nimi súvisiaci proces sledovania.⁶⁷ Inak zdôvodnená byť ani nemohla, pretože ľudia, na ktorých sa opatrenia vzťahovali, sa zo dňa na deň nezmenili. Argument zodpovednosťou si mohol zachovať iba zástupný charakter a jeho presvedčivosť utrpela odmietnutím jeho platnosti v období vypuknutia pandémie.

Zo sledovacieho mechanizmu sa v tomto prípade stal technický nástroj, „menšie zlo“ postihujúce relatívne malú skupinu občanov a občianov v mene ochrany prežitia širšieho celku. Na preskúmanie symbolicko-

⁶³ Na rozdiel od susedného Maďarska, pozri napr. Halmai, Mészáros a Scheppele (2020).

⁶⁴ Pre význam parlamentu pri rozhodovaní o otázkach bezpečnosti pozri Neal (2019, 286ff.)

⁶⁵ „Internovanie“ obyvateľiek a obyvateľov niekoľkých rómskych osád malo taktiež na následok výrazný zásah do základných slobôd a prehlbenie štátnej kontroly. V tomto prípade sa však výraznejšie prejavuje rovina vylúčenia istej skupiny rizikových osôb z verejného života než sledovanie konkrétnych jednotlivcov.

⁶⁶ Na tieto opatrenia sa pritom odvolávala aj osobitná časť dôvodovej správy z mája 2020 ako na rámec, ktorého súčasťou bola príslušná novela: „Ak sa osoba rozhodne nepoužívať mobilnú aplikáciu na monitorovanie dodržiavania nariadenej izolácie, nehrozia jej žiadne negatívne dôsledky okrem tých, ktoré už aktuálne vyplývajú z právnych predpisov a opatrení úradu verejného zdravotníctva“ (Národná rada SR 2020g, 6, kurzíva autora). Negatívnymi dôsledkami tu možno chápať iba štátnu karanténu, keďže bez inštalácie mobilnej aplikácie nebol vstup na územie SR možný (pokiaľ osoba nespĺňala jedno z kritérií oprávňujúcich na výnimku).

⁶⁷ Slovami bývalého premiéra Matoviča: „Prechádzame z pozície zákazov k zodpovednosti ľudí“ (Osvaldová 2020b). Jeho nástupca Eduard Heger prezentoval v lete 2021 pragmatické stanovisko, podľa ktorého mobilná aplikácia „zatiaľ“ nie je potrebná a taktiež by si vyžadovala ďalšie vyhlásenie núdzového stavu (Bariak ml. 2021).

- Gál, Zsolt, a Soňa Szomolányi. 2016. "Slovakia's Elite: Between Populism and Compliance with EU Elites." In *The Visegrad Countries in Crisis*, zostavil Jan Pakulski, 66 – 88. Warsaw: Collegium Civitas.
- Gianfreda, Stella. 2018. "Politicization of the Refugee Crisis?: A Content Analysis of Parliamentary Debates in Italy, the UK, and the EU." *Italian Political Science Review / Rivista Italiana Di Scienza Politica* 48 (1): 85 – 108. Dostupné na: <https://doi.org/10.1017/ipo.2017.20>
- Halmá, Gábor, Gábor Mészáros, and Kim Lane Scheppele. 2020. "From Emergency to Disaster." *Verfassungsblog* (blog). 30. máj 2020. Dostupné na: <https://verfassungsblog.de/from-emergency-to-disaster/>
- Kalyvas, Andreas. 2009. *Democracy and the Politics of the Extraordinary: Max Weber, Carl Schmitt, and Hannah Arendt*. Cambridge University Press.
- Kelly, Duncan. 2017. "Carl Schmitt's Political Theory of Dictatorship." V *The Oxford Handbook of Carl Schmitt*, zostavil Jens Meierhenrich a Oliver Simons, 217 – 44. Oxford: Oxford University Press.
- Kriesi, Hanspeter. 2020. "Is There a Crisis of Democracy in Europe?" *Politische Vierteljahresschrift* 61 (2): 237 – 60. Dostupné na: <https://doi.org/10.1007/s11615-020-00231-9>
- Kuehn, Kathleen M. 2018. "Framing Mass Surveillance: Analyzing New Zealand's Media Coverage of the Early Snowden Files." *Journalism* 19 (3): 402 – 19. Dostupné na: <https://doi.org/10.1177/1464884917699238>
- Kovanič, Martin, a Erik Láštík. 2021. "Úvod." V *Neustále pod dohľadom? Politika osobných údajov na Slovensku*, zostavil Erik Láštík a Martin Kovanič, 5 – 14. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. Láštík, Erik, and Martin Kovanič, ed. 2021. *Fenomén sledovania v súčasných demokratických spoločnostiach*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- Law, David S. 2017. "Alternatives to Liberal Constitutional Democracy." *Maryland Law Review* 77 (1): 223 – 43.
- Levinson, Sanford, and Jack M. Balkin. 2009. "Constitutional Dictatorship: Its Dangers and Its Design." *Minnesota Law Review* 94 (6): 1789 – 1866.
- Mattei, Ugo. 1997. "Three Patterns of Law: Taxonomy and Change in the World's Legal Systems." *The American Journal of Comparative Law* 45 (1): 5 – 44. Dostupné na: <https://doi.org/10.2307/840958>
- Mattelart, Armand. 2010. *The Globalization of Surveillance*. Cambridge: Polity.
- Mazurová, Helena. 2018. "Parlamentná reč z hľadiska teórie rečových aktov." In *Jazyk a politika. Na pomedzí lingvistiky a politológie III.*, zostavil Radoslav Štefančík. Bratislava: Vydavateľstvo EKONÓM.
- Meierhenrich, Jens. 2018. *The Remnants of the Rechtsstaat: An Ethnography of Nazi Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Möller, Kai. 2019. "Justifying the Culture of Justification." *International Journal of Constitutional Law* 17 (4): 1078 – 97. Dostupné na: <https://doi.org/10.1093/icon/moz086>
- Morley, Jessica, Josh COWLS, Mariarosaria Taddeo, and Luciano Floridi. 2020. "Ethical Guidelines for COVID-19 Tracing Apps." *Nature* 582 (7810): 29 – 31. Dostupné na: <https://doi.org/10.1038/d41586-020-01578-0>
- Neal, Andrew W. 2019. *Security as Politics: Beyond the State of Exception*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Onursal, Recep, and Daniel Kirkpatrick. 2021. "Is Extremism the 'New' Terrorism? the Convergence of 'Extremism' and 'Terrorism' in British Parliamentary Discourse." *Terrorism and Political Violence* 33 (5): 1094 – 1116. Dostupné na: <https://doi.org/10.1080/09546553.2019.1598391>
- Pozen, David E., and Kim Lane Scheppele. 2020. "Executive Underreach, in Pandemics and Otherwise." *American Journal of International Law* 114 (4): 608 – 17. Dostupné na: <https://doi.org/10.1017/ajil.2020.59>
- Rossiter, Clinton L. 1949. "Constitutional Dictatorship in the Atomic Age." *The Review of Politics* 11 (4): 395 – 418.
- Sadurski, Wojciech. 2019. *Poland's Constitutional Breakdown*. Oxford: OUP.
- Scheuerman, William E. 2019. *The End of Law: Carl Schmitt in the Twenty-First Century*. Second edition. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Schmitt, Carl. 2006. *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Zostavil Tracy B. Strong. Preložil George Schwab. Chicago: University of Chicago Press.
- Schmitt, Carl. 2013. *Dictatorship*. Cambridge: Polity Press.
- Schupmann, Benjamin. 2017. *Carl Schmitt's State and Constitutional Theory: A Critical Analysis*. Oxford: Oxford University Press.

3. Život alebo prežitie na prvom mieste?

- Slovenské národné stredisko pre ľudské práva. 2021. *Správa o dodržiavaní ľudských práv vrátane zásady rovnakého zaobchádzania v Slovenskej republike za rok 2020*. Bratislava: Slovenské národné stredisko pre ľudské práva. Dostupné na: <http://www.snslp.sk/wp-content/uploads/Sprava-o-LP-v-SR-za-rok-2020-.pdf>
- Steuer, Max. 2015. "A Subordinate Issue? An Analysis of Parliamentary Discourse on Freedom of Speech in Slovakia." *Czech Journal of Political Science* 2015 (1): 55 – 74.
- Steuer, Max. 2020. "Slovak Constitutionalism and the COVID-19 Pandemic: The Implications of State Panic." IACL-IADC Blog. 09. apríl 2020. Dostupné na: <https://blog-iacl-aicd.org/2020-posts/2020/4/9/slovak-constitutionalism-and-the-covid-19-pandemic-the-implications-of-state-panic>
- Steuer, Max. 2021. "Slovakia's Democracy and the COVID-19 Pandemic: When Executive Communication Fails." *Verfassungsblog* (blog). 26. február 2021. Dostupné na: <https://verfassungsblog.de/slovakias-democracy-and-the-covid-19-pandemic-when-executive-communication-fails/>
- Taylor, Paul M. 2020. *A Commentary on the International Covenant on Civil and Political Rights: The UN Human Rights Committee's Monitoring of ICCPR Rights*. Cambridge: Cambridge University Press. Dostupné na: <https://doi.org/10.1017/9781108689458>
- Ventrella, Emanuele. 2020. "Privacy in Emergency Circumstances: Data Protection and the COVID-19 Pandemic." *ERA Forum* 21 (3): 379 – 93. Dostupné na: <https://doi.org/10.1007/s12027-020-00629-3>
- Wagnerová, Eliška. 2009. "Základní práva." In *Komunistické právo v Československu*, zostavil Michal Bobek, Pavel Molek, a Vojtěch Šimíček, 330 – 63. Brno: MPŮ. Dostupné na: <http://www.komunistickepravo.cz/>
- Weiler, Joseph. 2021. "Cancelling Carl Schmitt?" *EJIL: Talk!* (blog). 13. august 2021. Dostupné na: <https://www.ejiltalk.org/cancelling-carl-schmitt/>
- Zuboff, Shoshana. 2019. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs.

*Elektronické zdroje*⁶⁸

- Bariak ml., Ladislav. 2021. "E-karanténa zatiaľ nebude. Heger tvrdí, že by to nešlo bez núdzového stavu." 20. 8. 2021. Dostupné na: <https://www.aktuality.sk/clanok/901920/e-karantena-zatial-nehude-heger-tvr-di-ze-by-to-neslo-bez-nudzoveho-stavu/>
- Blavatnik School of Government, COVID-19 Tracker. 2020 (nd). Dostupné na: <https://covidtracker.bsg.ox.ac.uk/stringency-map>
- Boškovičová, Alexandra. 2020. "Repatrianti sa dožadujú inteligentnej karantény. Nátlak nepomôže, odkazuje Matovič." 22. 5. 2020. Dostupné na: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/552335-spustenie-domacej-karanteny-odlozili/>
- Denník N. 2020. "Minúta po minúte: V posledný júnový týždeň sa do škôl smú vrátiť všetky deti." 9. 6. 2020. Dostupné na: <https://dennikn.sk/1923580/minuta-po-minute-dalsie-uvolnenie-opatreni-16-krajin/>
- Európska komisia. 2020. "Odporúčanie C(2020) 2296 z 8. 4. 2020." Dostupné na: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/recommendation_on_apps_for_contact_tracing_4.pdf
- Gehrerová, Ria. 2020. "Nariadenie, ktorým polícia uzavrela hranice, zrejme neexistuje, povinná štátna karanténa môže byť protiústavná." 5. 5. 2020. Dostupné na: <https://dennikn.sk/1882207/nariadenie-ktorym-policia-uzavrela-hranice-zrejme-neexistuje-povinna-statna-karantena-moze-byt-protiustavna/>
- Hojčušová, Miriam. 2020. "Matka prišla s dieťaťom na pohotovosť. Zatajila pobyt v Taliansku i na infekčnom." 9. 3. 2020. Dostupné na: <https://mynitra.sme.sk/c/22353230/matka-prisla-s-dietatom-na-pohotovost-zatajila-ze-bola-po-navrate-z-talianska-na-infekcnom.html>
- Hutko, Dominik. 2020. "Dohoda s Google a Apple? Vláda to nezvládla." 25. 5. 2020. Dostupné na: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/552483-dohoda-s-google-a-apple-vlada-to-nezvladla/>
- Klus, Martin. 2020. "Štátny tajomník Martin Klus k repatriácii Slovákov zo zahraničia." 21. 4. 2020. Dostupné na: <https://www.facebook.com/projekt.sk/videos/901690976945941/>
- Katuška, Michal. 2020. "Matovičova zbraň na sledovanie ľudí je atrapa. Systém by nefungoval." 14. 8. 2020. Dostupné na: <https://domov.sme.sk/c/22467575/matovicova-zbran-na-sledovanie-ludi-je-len-atrapa-system-kto-ry-vetovala-prezidentka-nehude-fungovat.html>

⁶⁸ Elektronické zdroje boli prostredníctvom uvedených adries dostupné k 31.10.2021.

- Kováčová, Veronika 2020. "Slovenka v štátnej karanténe: Na hraniciach sme čakali hodiny v neľudských podmienkach." 9. 4. 2020. Dostupné na: <https://glob.zoznam.sk/rozhovor-slovenka-v-statnej-karantene-na-hraniciach-sme-cakali-hodiny-v-neludskych-podmienkach/>
- Matišák, Andrej 2020. "Talianska Pandorina skrinka je už otvorená." 10. 3. 2020. Dostupné na: <https://spravy.pravda.sk/svet/clanok/545079-talianska-pandorina-skrinka-je-uz-otvorena/>
- Mecková, Zuzana. 2020. "Rozhodla som sa. Idem do domácej eKarantény." 1. 6. 2020. Dostupné na: <https://www.finreport.sk/volny-cas/rozhodla-som-sa-idem-do-domacej-ekaranteny1/>
- Ministerstvo investícií, regionálneho rozvoja a informatizácie SR. 2020. "Smart karanténa – najčastejšie otázky ohľadne karantény v domácej izolácii s využitím aplikácie eKaranténa." Dostupné na: <https://korona.gov.sk/ekarantena/>
- Ministerstvo zdravotníctva SR. 2020. "COVID-19 Inteligentná karanténa namiesto štátnej karantény." 14. 5. 2020. Dostupné na: <https://www.health.gov.sk/Clanok?covid-19-14-05-2020-aplikacia>
- Ministerstvo vnútra SR. 2020. "Aplikácia e-karanténa čaká sa na schválenie, hlavný hygienik vydal nové opatrenie." 22. 5. 2020. Dostupné na: <https://www.minv.sk/?tlacove-spravy&sprava=aplikacia-e-karantena-caka-sa-na-schvalenie-hlavny-hygienik-vydal-nove-opatrenie>
- Národná rada SR. 2020a. "Hlasovanie č. 13." 2. 9. 2020. Dostupné na: <https://www.nrsr.sk/web/Default.aspx?sid=schodze/hlasovanie/hlasklub&ID=44226>
- Národná rada SR. 2020b. "Parlamentná tlač 29, Dôvodová správa." 24. 3. 2020. Dostupné na: <https://www.nrsr.sk/web/Dynamic/DocumentPreview.aspx?DocID=476589>
- Národná rada SR. 2020c. "Parlamentná tlač 29, Návrh zákona." 24. 3. 2020. Dostupné na: <https://www.nrsr.sk/web/Dynamic/DocumentPreview.aspx?DocID=476590>
- Národná rada SR. 2020d. "Parlamentná tlač 29, Vládny návrh zákona o niektorých mimoriadnych opatreniach v súvislosti so šírením nebezpečnej nákazlivej ľudskej choroby Covid-19 a v justícii a ktorým sa menia a dopĺňajú niektoré zákony." 24. 3. 2020. Dostupné na: <https://www.nrsr.sk/web/Default.aspx?sid=zakony/cpt&ZakZborID=13&CisObdobia=8&ID=29>
- Národná rada SR. 2020e. "Parlamentná tlač 101, Návrh vlády na skrátené legislatívne konanie o vládnom návrhu zákona." 14. 5. 2020. Dostupné na: <https://www.nrsr.sk/web/Dynamic/DocumentPreview.aspx?DocID=478663>
- Národná rada SR. 2020f. "Parlamentná tlač 102." 14. 5. 2020. Dostupné na: <https://www.nrsr.sk/web/Default.aspx?sid=zakony/cpt&ZakZborID=13&CisObdobia=8&ID=102>
- Národná rada SR. 2020g. "Parlamentná tlač 102, dôvodová správa – osobitná časť." 14. 5. 2020. Dostupné na: <https://www.nrsr.sk/web/Dynamic/DocumentPreview.aspx?DocID=478667>
- Národná rada SR. 2020h. "Parlamentná tlač 102, dôvodová správa – všeobecná časť." 14. 5. 2020. Dostupné na: <https://www.nrsr.sk/web/Dynamic/DocumentPreview.aspx?DocID=478666>
- Národná rada SR. 2020i. "Parlamentná tlač 175, dôvodová správa." 13. 7. 2020. Dostupné na: <https://www.nrsr.sk/web/Default.aspx?sid=zakony/cpt&ZakZborID=13&CisObdobia=8&ID=175>
- Národná rada SR. 2021. "Parlamentná tlač 645, Návrh zákona." 27. 8. 2021. Dostupné na: <https://www.nrsr.sk/web/Dynamic/DocumentPreview.aspx?DocID=499156>
- Národná rada SR. 2020j. "Textový prepis rozpravy." 24. – 25. 3. 2020. Dostupné na: <https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=276541> <https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=276542>
- Národná rada SR. 2020k. "Textový prepis rozpravy." 12. – 20. 5. 2020. Dostupné na: <https://tv.nrsr.sk/archiv/schodza/8/7>
- Národná rada SR. 2020l. "Textový prepis rozpravy." 14. – 15. 7. 2020. Dostupné na: <https://tv.nrsr.sk/archiv/schodza/8/9?MeetingDate=14072020&DisplayChairman=false>
<https://tv.nrsr.sk/archiv/schodza/8/9?MeetingDate=15072020&DisplayChairman=false>
- Národná rada SR. 2020m. "Textový prepis rozpravy." 2. 9. 2020, <https://tv.nrsr.sk/archiv/schodza/8/11>
- Osvaldová, Lucia. 2020a. "Pre zlé podmienky v štátnej karanténe sa niektorí boja vrátiť na Slovensko." 5. 5. 2020. Dostupné na: <https://dennikn.sk/1881803/pre-zle-podmienky-v-statnej-karantene-sa-niektori-boja-vratit-na-slovensko/>

3. Život alebo prežitie na prvom mieste?

- Osvaldová, Lucia. 2020b. "Slovensko otvorilo hranice, rúško je vonku dobrovoľné, štátna karanténa aj smart karanténa sa končia." 9. 6. 2020. Dostupné na: <https://dennikn.sk/1923942/slovensko-otvorilo-hranice-rusko-je-vonku-dobrovolne-statna-karantena-aj-smartkarantena-koncia/>
- Prezidentka SR. 2020. "Rozhodnutie o vrátení zákona." 3. 8. 2020. Dostupné na: <https://www.prezident.sk/upload-files/53854.doc>
- Rada Európy. 2020a. "Coronavirus: guidance to governments on respecting human rights, democracy and the rule of law." 8. 4. 2020. Dostupné na: <https://www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/-/coronavirus-guidance-to-governments-on-respecting-human-rights-democracy-and-the-rule-of-law>
- Rada Európy. 2020b (nd). "Notifications under Article 15 of the Convention in the context of the COVID-19 pandemic." Dostupné na: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/webContent/62111354>
- SITA. 2020. "Prieskum: Väčšina Slovákov je spokojná s opatreniami vlády." 5. 5. 2020. Dostupné na: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/550571-prieskum-vacsina-slovakov-je-spokojna-s-tym-ako-vlada-zvlada-pandemiu/>
- Slov-Lex. 2020 (nd). "Núdzový stav na Slovensku – aktualizované." Dostupné na: <https://www.slov-lex.sk/-/vyhlasenie-nudzoveho-stavu?inheritRedirect=true&redirect=%2Fdomov>
- TASR. 2020a. "Inteligentnú karanténu by mohli spustiť v piatok." 19. 5. 2020. Dostupné na: <https://domov.sme.sk/c/22407598/inteligentnu-karantenu-by-mohli-spustit-v-piatok.html>
- TASR. 2020b. "Prezidentka nenapadne zákon o komunikáciách, ak ho novelizujú." 9. 9. 2020. Dostupné na: <https://domov.sme.sk/c/22484870/caputova-nenapadne-zakon-o-komunikaciach-ak-ho-novelizuju.html/>
- TASR. 2020c. "Smart karanténu už schválila aj spoločnosť Apple." 19. 5. 2020. Dostupné na: <https://domov.sme.sk/c/22415041/smart-karantenu-uz-schvalila-aj-spolocnost-apple.html>
- Ústavný súd SR. 2020a. "Uznesenie z predbežného prerokovania sp. zn. PL. ÚS 13/2020." 13. 5. 2020. Dostupné na: https://www.ustavnysud.sk/documents/10182/1270838/PL_+US+13_2020+-+Rozhodnutie+-+Uznesenie+z+predbezneho+prerokovania.pdf/464a47b6-66b4-4545-9a9f-eb0f10b4bd80
- Ústavný súd SR. 2020b. "Ústavný súd Slovenskej republiky stručne informuje o dôvodoch rozhodnutia vo veci vedenej pod sp. zn. PL. ÚS 13/2020." 13. 5. 2020. Dostupné na: https://www.ustavnysud.sk/documents/10182/107844303/TS_22_2020_/38502352-5a1b-4efd-85f8-cbd23a7a826f
- Ústavný súd SR. 2020c. "Uznesenie o zastavení, sp. zn. PL. ÚS 13/2020." 27. 5. 2020. Dostupné na: https://www.ustavnysud.sk/ussr-intranet-portlet/docDownload/8f9ca236-92ea-46ff-8139-0d7b25e7e1cf/Rozhodnutie%20-%20Uznesenie%20o%20zastaven%C3%AD%20PL.%20%C3%9AS%2013_2020.pdf
- ÚVZ SR. 2020. "COVID-19: Ústredný krízový štáb zavádza ďalšie opatrenia, zatvoria sa školy i letiská, karanténa platí pre všetkých, ktorí sa vracajú zo zahraničia." 12. 3. 2020. Dostupné na: http://www.uvzs.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=4087:covid-19-ustredny-krizovy-tab-zavadza-alie-opatrenia-zatvoria-sa-koly-inletiska-karantena-plati-pre-vetkych-ktori-sa-vratia-zo-zahranii&catid=250:koronavirus-2019-ncov&Itemid=153
- V-Dem. 2020. "Pandemic Backsliding: Democracy During COVID-19." 30. 6. 2020. Dostupné na: <https://www.v-dem.net/en/analysis/PanDem/>
- V-Dem, Slovakia, 22. 6. 2020. Dostupné na: https://github.com/vdeminstitute/pandem/blob/master/by_country/Slovakia.md
- Vláda SR. 2020a. "Programové vyhlásenie vlády Slovenskej republiky na obdobie rokov 2020 – 2024." Dostupné na: <https://www.teraz.sk/download/135/programove-vyhlasenie-vlady.pdf>
- Vláda SR. 2020b. "Vláda: Vyhlásila od štvrtka na celom území SR mimoriadnu situáciu." 11. 3. 2020. Dostupné na: <https://www.vlada.gov.sk/vlada-vyhlasila-od-stvrtka-na-celom-uzemi-sr-mimoriadnu-situaciju/>
- Yar, Lucia. 2021. "Slovenský zákon o elektronických komunikáciách je tvrdší ako žiada Únia. Od operátorov chce viac dát o zákazníkoch." 8. 10. 2021. Dostupné na: <https://euractiv.sk/section/digitalizacia/news/slovensky-zakon-o-elektronickych-komunikaciach-je-tvrdsi-ako-ziada-unia-od-operatorov-chce-viac-dat-o-zakaznikoch/>
- Zákon č. 351/2011 Z. z. o elektronických komunikáciách v znení neskorších predpisov, novela č. 119/2020 Z. z. (účinnosť od 18.5.2020) a novela č. 242/2020 Z. z. (účinnosť od 9. 9. 2020)*
- Závodský, Branislav. 2020. "Braňo Závodský naživo: Ján Bučkuliak – Inteligentná Smart karanténa by mala fungovať už od piatka." 20. 5. 2020. Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=M2m77UZa6T8>

Občianska a neobčianska spoločnosť ako aktér sledovania

4. Druhá strana mince: Digitálne technológie a sledovanie štátu pod taktovkou watchdogových organizácií

Veronika Prachárová

Dňa 1. januára 2011 bol na Slovensku spustený Centrálny register zmlúv. Nachádzajú sa v ňom zmluvy uzatvorené ministerstvami, ústrednými orgánmi štátnej správy, verejnoprávnymi inštitúciami a podriadenými organizáciami týchto inštitúcií, pričom sa stávajú účinnými až deň po ich zverejnení. Úrad splnomocnenca pre rozvoj občianskej spoločnosti nazval Centrálny register zmlúv v Akčnom pláne iniciatívy pre otvorené vládnutie na roky 2012 a 2013 jedným z hlavných úspechov v oblasti otvoreného vládnutia (Ministerstvo vnútra SR 2012). Jeho využitie v praxi pre sledovanie nákupov štátnych aktérov však nie je bezproblémové.

Mimovládne organizácie Aliancia Fair-play a Transparency International Slovensko vytvorili verejne dostupný sprievodný portál OtvoreneZmluvy.sk, kde sťahovali všetky zmluvy zverejnené v centrálnom registri. Časom zistili, že majú viac zmlúv ako štát, čo bol dôkaz, že štátni aktéri ich po zverejnení stiahli (Netky.sk 2013). Navyše, niektoré zmluvy boli zverejnené v neuspokojivej podobe (bez cenových príloh) alebo boli po zverejnení pozmenené (Lacko 2015). Štátni aktéri teda konali netransparentne, no prišlo sa na to a muselo dôjsť k náprave. Toto je len jeden z príkladov, ako mimovládne organizácie s využitím digitálnych technológií nielenže vedeli kontrolovať činnosť štátu, ale umožnili to robiť aj verejnosti.

Digitálne technológie vo všeobecnosti významne zmenili nielen priebeh, ale aj možnosti sledovania. V tomto kontexte sa však často poukazuje iba na sledovanie uskutočňované štátom. V posledných rokoch skutočne púťali pozornosť na Slovensku (Felšöci Rusnáková 2020; Valček 2015; Nový Čas 2008), ale aj v zahraničí (Financial Times 2021; Lyons 2021; BBC 2021; Lyon 2014) najmä prípady, keď sa zistilo, že štát, resp. bezpečnostné zložky sledovali jednotlivcov bez toho, aby mali, napríklad, súdne povolenie. Tieto okolnosti viedli k tvrdeniam, že sledovanie ako také má negatívne účinky na kvalitu demokracie (Schulhofer 2016; Richards 2013; Haggerty a Samatas 2010; Monahan 2010).

Tento pohľad je problematický hneď v dvoch ohľadoch. Po prvé, sledovanie vykonávané štátom je v niektorých prípadoch nevyhnutné nielen pre organizovanie demokratickej spoločnosti (sčítanie ľudu, uskutočnenie volieb), ale aj pre poskytovanie starostlivosti (prideľovanie sociálnych dávok, či iné služby občanom). Po druhé, sledovanie nie je vykonávané iba štátom. Často sa zabúda na to, že vývoj technológií nepriniesol len lepšie možnosti sledovania pre štát, ale napríklad aj nové možnosti pre obyvateľov, ako môžu sledovať štát – sledovanie zdola (z angl. *sousveillance*) – a následne požadovať vyvodenie zodpovednosti.

V tejto kapitole poukážeme na také moderné monitorovacie aktivity, ktoré sú nielenže prospešné, ale pre dobré fungovanie demokratického režimu až žiaduce. Zameriame sa pritom na Slovensko ako krajinu s relatívne pokrokovou legislatívou týkajúcou sa prístupu k informáciám, no s nedostatkami pri jej implementácii (Prachárová a Kačur 2020; Wilfling 2012; Kamenec a Pírošík 2001). Ide o výskumne zaujímavú situáciu, pretože kľúčovým predpokladom na uskutočňovanie sledovania (zdola) je prístup k dátam – ak by mali byť *de iure* sprístupnené, ale nie sú, otázkou je, aké kroky aktéri uskutočňujú, aby k monitorovaniu mohlo dochádzať. V tomto kontexte je potrebné sústrediť pozornosť najmä na činnosť watchdogových organizácií, keďže hrajú omnoho dôležitejšiu úlohu v oblasti transparentnosti a zúčtovateľnosti štátnych aktérov, než odborná literatúra priznáva (Zyl 2014; pozri aj Buckland, 2007).

Cieľom kapitoly je zodpovedať výskumnú otázku: „Ako môžu watchdogové organizácie realizovať a podporovať sledovanie zdola, ak sa štátni aktéri v praxi správajú netransparentne?“

Štátny aktér (politik, štátny zamestnanec, aktéri verejného sektora atď.) je v tejto kapitole chápaný ako osoba, ktorá má konať v súlade so zákonom v mene štátu. Mal by vytvárať a udržiavať právny štát. Na druhej

strane sú neštátne subjekty – watchdogové organizácie, ktoré majú v demokratických spoločnostiach do istej miery (určenej štátnymi aktérmi) právomoc monitorovať tých, ktorí im vládnu. Čiže sledovať ich rozhodnutia, nakladanie s verejnými prostriedkami alebo iné konanie súvisiace s výkonom verejnej funkcie.

V prvej časti sa zameriam na vývoj sledovania. Následne sa budem v druhej a tretej časti venovať tomu, ako moderné technológie ovplyvnili sledovanie zdola. Nadvižem predovšetkým na koncept sledovania zdola od Steva Manna, ktorý rozpracujeme v súvislosti s činnosťou novinárov, watchdogových organizácií a občanov všeobecne. V kapitole sa ale zameriam predovšetkým na činnosť watchdogových organizácií. V tejto súvislosti treba zdôrazniť, že pre fungovanie sledovania zdola je nevyhnutným predpokladom možnosť prístupu k informáciám. Rovnako sa budem venovať zúčtovateľnosti v kontexte sledovania zdola. V štvrtej časti na príklade Slovenskej republiky naznačím, ako inštitucionalizácia transparentnosti niekedy nepostačuje. Piata časť sa venuje metodológii výskumu. Následne v šiestej časti na príklade slovenských watchdogových organizácií ilustrujem, akým spôsobom dochádza k sledovaniu štátnych aktérov, a to v prípadoch, keď nekonajú transparentne. V závere zhrniem hlavné zistenia.

Sledovanie v minulosti a teraz

V minulosti sa sledovanie uskutočňovalo výhradne prostredníctvom zraku a ostatných základných ľudských zmyslov. Zahŕňalo to nielen vizuálne pozorovanie, ale aj skúmanie správania, činov a reči. Vývoj technológií či komunikačných sietí zmenil formy sledovania, jeho možnosti a následne aj jeho vplyv (napr. z pohľadu štátu ako dôležitý zdroj pre rozhodovanie o životoch občanov). Aj keď sledovanie ako nástroj vládnutia nie je moderným fenoménom, technologický vývoj poskytol vládam bezprecedentnú schopnosť monitorovať občanov.

Existencia digitálneho sledovania je neprekvapivo spojená s digitálnou revolúciou. Digitálnu revolúciu môžeme chápať ako proces s niekoľkými fázami vývoja, ako je vznik televízie, počítačov, priemyselných robotov, internetu, mobilných telefónov či sociálnych médií.

Digitalizácia ako prevod analógových signálov/informácií do digitálneho formátu (t. j. na číslice – jednotky a nuly), ktorý môže byť spracovaný počítačovými systémami, priniesla veľký prelom v spôsobe fungovania sledovania. Graham a Wood (2003, 228) vidia hlavný rozdiel medzi analógovým (t. j. starým byrokratickým) a digitálnym sledovaním v tom, že digitálne metódy umožňujú „všadeprítomnejšie sledovanie v reálnom čase“. Digitalizácia technológií totiž zmenila to, ako prebieha sledovanie kvantitatívne (zvýšila kapacity, rýchlosť, intenzitu a zväčšila pokrytie či dostupnosť), ale aj kvalitatívne (informácie sa dajú ľahšie ukladať, šíriť a spracovať).

Je čoraz jednoduchšie ukladať, triediť, klasifikovať, vyhľadávať a porovnávať informácie v digitálnych systémoch, čím sa možnosti sledujúceho neustále rozširujú a vplyvy na sledovaného oveľa presahujú potenciál analógových metód (Norris a Armstrong 1999). V tomto chápaní je „sledovanie mocná technológia sociálnej kontroly, ale keď sa sledovanie digitalizuje, dochádza k skokovému nárastu sily, intenzity a rozsahu“ (Introna a Wood 2004, 1477).

Andrejevič (2012, 91) súhlasí s tým, že jedným z nespochybniteľných faktov našej digitálnej éry je to, že „sa ziskava, zhromažďuje, triedi a ukladá viac informácií o každodenných činnostiach väčšieho počtu ľudí na svete ako kedykoľvek predtým v histórii ľudstva“. Nie je to prekvapujúce, ak si uvedomíme, že na medziľudskú komunikáciu používame čoraz častejšie moderné technológie a internet – inými slovami, sami sprístupňujeme informácie o sebe.

Internet zvyšuje kvalitu, množstvo a dostupnosť informácií týkajúcich sa uskutočneného správania jednotlivcov v kyberpriestore aj mimo neho (Schwartz 1999). Súčasne však narastá aj neistota v tom, ktoré osoby alebo organizácie majú prístup k osobným údajom.

Intenzívne využívanie internetu na sledovanie viedlo podľa Lyona (2015) mnohých k strate počiatočného optimizmu o jeho demokratickom potenciáli. Internet bol totiž chápaný ako miesto interakcie, ktoré umožní nové formy prepájania, spolupráce či participácie ľudí – i na veciach verejných (Benkler 2006), pričom mal výrazne znížiť náklady na združovanie či organizáciu (Shirky 2008). Údajne posilňujúce vlastnosti internetu sa však postupne stretávali s rozširovaním vplyvu štátu aj korporácií, ktoré sa usilovali získať kontrolu nad kyberpriestorom (Deibert 2013). S tým sa spájal vznik rôznych regulácií a cenzúry, ale aj ďalšieho zlepšovania štátnych kapacít v oblasti výpočtovej techniky. Zneužívanie internetu a digitálnych technológií, ktoré do

konca viedlo k stieraniu rozdielov medzi slobodným a neslobodným svetom internetu, sa prejavilo predovšetkým vo svetle Snowdenových odhalení (Hintz a Milan 2018).

Zverejnenie informácií o hromadnom sledovaní americkou Národnou bezpečnostnou agentúrou (z angl. National Security Agency), ktoré sa sústredilo nielen na občanov Spojených štátov amerických, vyvolalo obavy o bezpečnosť osobných údajov v elektronickej podobe. Podľa Lyona (2015) boli jasné najmenej tri veci. Po prvé, (aj demokratické) vlády sa zapájajú do hromadného sledovania svojich občanov. Po druhé, súkromné spoločnosti sa delia o svoje zozbierané údaje s vládami. Po tretie, bežní občania, hoci nevedome, umožňujú toto sledovanie prostredníctvom svojich online aktivít a interakcií. Celkovo sa teda ukázalo, že niektoré vlády zhromažďujú informácie o občanoch aj bez súdneho dohľadu, a tým ohrozujú demokratickú rovnováhu (Lyon 2014).

Nerovný prístup k informáciám medzi občanmi a ich vládou môže byť teda aj v demokratických spoločnostiach jazyčkom na váhach moci (Forcese a Freeman 2005). Navyše, ako uvádza Lyon (2003), digitalizácia sledovania jednoznačne viedla k posilneniu moci tých, ktorí takéto systémy zavádzajú, bez toho, aby sa zvýšila ich zodpovednosť (lebo sa o nich nevie).

Verejnosť a médiá vnímajú podľa Schwartz (1999) digitálne sledovanie predovšetkým ako hrozbu pre jednotlivcov – ich práva a súkromia. Mítrov (2010) súhlasí, pričom dodáva, že si občania začali byť vedomí, že ich konanie a komunikácia sú viac transparentné. Spája sa s tým riziko, že úradníci či politici budú v budúcnosti voči nim konať podľa toho, čo kedysi povedali alebo urobili. Výsledkom je, že ľudia môžu mať sklon k autocenzúre či až k stiahnutiu sa z verejného života, čím výrazne znižujú kvalitu demokratických debát a občianskej participácie (Mítrov 2010, pozri aj diskusiu v Ball a Webster 2019, 3 – 6). Goold (2010) obdobne tvrdí, že bez súkromia je oveľa ťažšie, aby dissent prekvital a aby demokracia zostala zdravá a robustná, pričom dodáva, že preto musia existovať obmedzenia pre schopnosť štátu sledovať nás (pozri aj Schulhofer 2016; Richards 2013). Toto všetko sú dôvody, prečo Haggerty a Samatas (2010) uvádzajú, že autori sledovacích štúdií často chápu vzťah medzi sledovaním a demokraciou tak, že sledovanie prekáža demokracii, brzdí rast zastupiteľských inštitúcií, oslabuje zavedené demokratické tradície a podryva dôveru, spoločenské a politické vzorce, ktoré sú základnými predpokladmi podpory demokratických postupov.

Aj keď súhlasím s tým, že v súčasnosti je sledovanie, ako sústredený záujem o osobné dáta s cieľom ovplyvňovať, riadiť alebo kontrolovať, pre štát jednoduchšie ako kedykoľvek predtým, často sa zabúda na druhú stranu mince. Neexistuje totiž jeden jediný centralizovaný subjekt, ktorý by mal monopol alebo schopnosť koordinovať všetky systémy a operácie sledovania (Burke 2020). Práve naopak, existuje veľa „divákov“ (sledujúcich) s rôznymi perspektívami alebo motívmi konania. Ako v tejto kapitole ukážem, niekedy sú práve takíto diváci zásadní pre riadne fungovanie demokratických štátov. Budem teda konfrontovať „najbežnejšiu predstavu“ v sledovacích štúdiách, podľa ktorej sledovanie negatívne ovplyvňuje fungovanie demokracie (Haggerty a Samatas 2010).

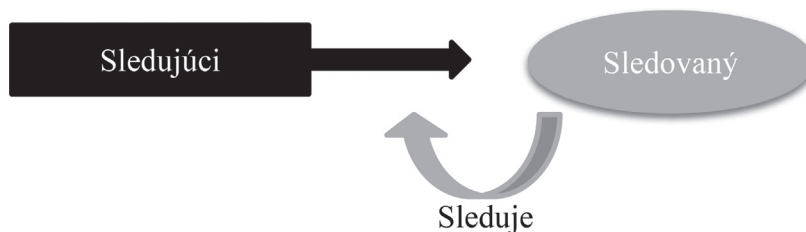
Digitálny vek nepriniesol len zvýšenie efektívnosti sledovania vykonávaného štátom (štátnymi aktérmi), ale priniesol aj nové možnosti pre neštátne subjekty sledovať štát. Nájdeme veľa príkladov sledovania „zdola nahor“, keď občania, novinári alebo watchdogové organizácie majú možnosť alebo dokonca právo kontrolovať činnosti štátu („hlavný sledujúci aktér“) (Newell 2015). Pre fungovanie demokracie, alebo presnejšie povedané, pre umožnenie zúčtovateľnosti (z angl. accountability) je to nevyhnutné.

Decentralizované sledovanie

Viaceri autori sledovacích štúdií poukazujú na to, že rozmach nových technológií rozšíril aj možnosti jednotlivcov na sledovanie (napríklad Lyon 2014a; Wood 2013; Ball a Webster 2019). Podľa Wooda (2013, 324) je v súčasnosti dokonca otáznosť, či by nebolo presnejšie hovoriť skôr o „mnohonásobných a množiacich sa pohľadoch [sledujúcich]“, namiesto toho, aby sme sledovanie (z angl. surveillance) vnímali len ako činnosť hierarchicky mocnejšieho subjektu smerom k hierarchicky slabšiemu. Práve tak sa dá potom lepšie pochopiť vnímanie, reakcia a odpor voči globálnemu sledovaniu. Mann (2002) podobne tvrdí, že súčasný vývoj v oblasti informačných a komunikačných technológií vytvára priestor na sledovanie zdola.

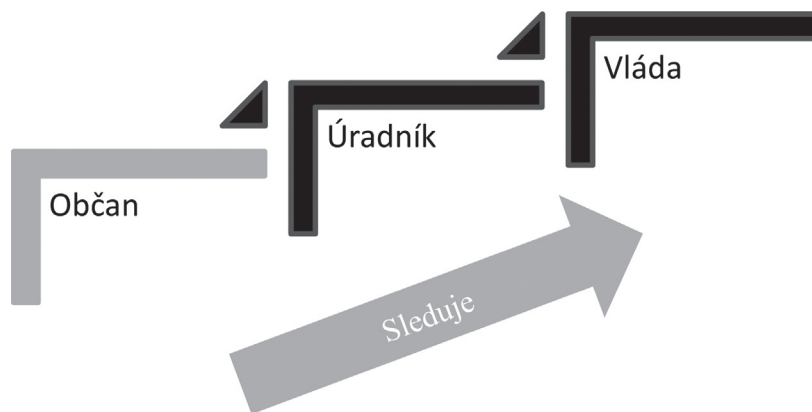
Sledovanie zdola – „sousveillance“ (z francúzštiny približne „dolný pohľad“) je opakom slova „surveillance“, ktoré znamená sledovať v hierarchii „zhora dole“ (napr. ako štát sleduje svojich občanov) (Mann 2002). Inými slovami, sledovanie zdola sa vzťahuje na monitorovanie autorít nižšie postavenými subjektmi.

V literatúre je pomerne často koncept sledovania zdola spojený iba s konkrétnou činnosťou sledovania toho, ktorý práve sleduje (pozri obrázok 1). Presnejšie povedané, podľa Burka (2020, 76) sa sledovanie zdola „snaží odolávať dominantným režimom a štruktúram moci v rámci sledovania (surveillance) **obrátением pohľadu** z „pozorovaného na pozorovateľa“. Thomsen (2019, 2) podobne upriamuje pozornosť pri sledovaní zdola na „nahrávanie nahrávajúcich“. V realite by teda sledovanie zdola predstavovalo výhradne situácie typu, že policajt sleduje dom podozrivého a popritom ho podozrivý pozoruje napríklad kamerou. Ide o zúženie výkladu sledovanie zdola ako predmetu štúdia na samotné sledovanie sledovania.

Obrázok 1 Sledovanie sledujúceho (Zdroj: autorka)

Koncept *sledovania zdola* by však mal byť skôr chápaný ako sledovanie nejakej entity, ktorá je v hierarchii moci vyššie (pozri obrázok 2). Mann, ktorý s týmto konceptom prišiel v roku 2002, navyše sám podporuje širší výklad. Medzi príklady sledovania zdola totiž uvádza nasledujúce činnosti: cestujúci v taxíku fotografuje vodiča alebo cestujúci v taxíku sleduje správanie vodiča; telefónne číslo dopravnej spoločnosti na nákladnom vozidle umožňuje, aby občania mohli nahlásiť správanie vodiča; študentské hodnotenie profesora (napríklad cez dotazníky rozdane študentom); občania kontrolujúci správanie vlády a policajných zložiek; nakupujúci, ktorí sledujú predávajúcich (nahlasujú klamlivú reklamu, nevyhovujúci únikový východ atď.) (Mann 2002). Koncept teda rozoberá viac mocenský vzťah (monitorovanie a kontrolu tých, ktorí sú pri moci) a účel monitorovania (napr. vyvodzovanie zodpovednosti) ako monitorovanie sledovania (sledovanie sledujúceho).

Obrázok 2 Príklad sledovania v hierarchii moci vyššie postaveného (Zdroj: autorka)

Keď poddaní sledujú kráľa

Ganascia (2010) tvrdí, že sledovanie zdola zohráva v modernej spoločnosti dominantnú úlohu. Podľa neho je súčasťou nového režimu, v ktorom sú mocní ľudia neustále sledovaní tými, ktorým majú vládnuť/dominovať (Ganascia 2010). Aldrich a Richterova (2018, 1) súhlasia a dodávajú, že „kľúčovou témou teraz nie je vláda, ktorá sa na nás pozerá, ale naša narastajúca schopnosť pozerat’ sa na vládu.“ Podľa nich sa dokonca možno bližšie k úplne „transparentnej spoločnosti“, v ktorej bude pre vlády ťažké čokoľvek skrývať (Aldrich a Richterova 2018, 2).

Moc, osobitne v demokratických režimoch, je neistá a nestála a závislá od výsledkov volieb – vôle ľudu. Občania majú právo voliť svojich zástupcov a sledovať a následne hodnotiť ich konanie (vyvodzovať voči nim zodpovednosť). Na to nadväzuje aj dôležitá kontrolná funkcia novinárov či watchdogových organizácií.

Novinári slúžia demokracii kladením otázok i informovaním a kontrolou tých, ktorí sú pri moci. Novinársky zistené a oznamované informácie zohrávajú zásadnú úlohu v politickom živote moderných spoločností (McCombs a kol. 2011). Považujú sa dokonca za primárny zdroj, ktorý formuje politické povedomie občanov, a tým ovplyvňuje aj ich politickú účasť (Casero-Ripollés a kol. 2014). Úlohou médií je aktívne sledovať politickú činnosť, najmä vládnej strany – odhaľovať chyby, nespravodlivosť či zneužitie moci. Týmto spôsobom vedú politikov k vyvodzovaniu zodpovednosti za svoje činy a obhajujú verejný záujem (Casero-Ripollés a kol. 2014).

Žurnalistika teda plní funkciu tzv. „strážneho psa“, pokiaľ ide o mocenské záujmy, medzi ktoré patrí aj kritická kontrola politických a ekonomických elít. Táto funkcia pritom robí zo žurnalistiky štvrtú mocnosť – protiváhu poverenú dohľadom nad správnym fungovaním troch zostávajúcich vetiev moci (legislatívna, výkonná a súdna) (Hampton 2010; Carter 1959). Poskytuje tak dôležitú službu pre demokraciu tým, že chráni jej základné hodnoty.

Watchdogové organizácie zohrávajú podobne dôležitú úlohu. Zameriavajú sa najmä na sústredené monitorovanie zložiek verejnej moci v súvislosti s podvodmi, zneužívaním postavenia, korupciou, zlým hospodárením alebo inými nezákonnými činnosťami.

Kontrola tých, ktorí sú pri moci, sa nevyhnutne spája so sledovaním zdola. Novinári a členovia watchdogových organizácií nielenže objasňujú priestupky štátnych aktérov, ale často tiež poskytujú možnosti občanom, aby sami monitorovali tých, ktorí sú pri moci. Napríklad zverejňovaním zaujímavých súvislostí a faktov alebo vytváraním nástrojov na prístup k informáciám. Podľa Peixota (2013) väčšina občanov závisí od technicky zdatných jednotlivcov či rovno organizácií, ktoré im sprostredkujú prístup k používateľsky priateľným dátam (strojovo spracovateľným a pod.).

Jedným z príkladov je činnosť novinárov britského denníka The Guardian. V roku 2009 vytvorili na webe denníka sekciu Datablog, kde začali zverejňovať a analyzovať rôznorodé dáta. Za posledné desaťročie vydali tisíce článkov a súborov dát. Poukázali a zanalyzovali napríklad dáta newyorskej polície týkajúce sa policajtov, voči ktorým boli podané sťažnosti (Chalabi 2020).¹ Taktiež už v roku 2013 sa zamerali na krajiny zapojené do Iniciatívy otvoreného vládnutia (ďalej aj ako „OGP“) (Provost 2013). Zobierali a spracovávali údaje o opatreniach týkajúcich sa transparentnosti rozpočtu, prístupu k informáciám, zverejňovania finančných informácií a angažovanosti občanov. Na konci článku dali všetky datasey k dispozícii čitateľom, pričom ich vyzvali, aby sa s nimi podelili o ich zistenia a vizualizácie. Ako uvádza jeden zo zakladateľov Datablogu Simon Rogers: „začalo to jednoduchou myšlienkou: čo keby sme mohli publikovať údaje vo formáte, ktorý by sa ostatným používal ľahšie? Pracoval som ako redaktor správ s grafickým tímom a mal som kopu datasetov,“ ktoré sa ale často zverejňovali v „otrasných formátoch ako pdf“ nevhodných na ďalšie spracovanie (Barr a kol. 2019). Ako ďalej pokračuje, bariéry, ktoré bránia tomu, aby sa ktokoľvek venoval dátovej žurnalistike, nikdy neboli menšie. Vlády po celom svete zverejňujú miliardy bitov dokumentov a existujú bezplatné nástroje na ich spracovávanie (Provost 2013).

K vyvažovaniu moci nedochádza len okamžitou reakciou na informácie zhromaždené alebo zistené prostredníctvom sledovania (napr. vo forme sankcií). Ak sú kroky štátu, respektíve jeho aktérov starostlivo sledované, môže to vplyvať na ich správanie, keďže nikdy nevedia, kedy je ich práca predmetom verejnej kontroly. Dá sa predpokladať, že každý krok a rozhodnutie, ktoré urobia, dôslednejšie zvažujú. Vďaka rozvoju technológií a inštitucionalizovanej transparentnosti (napr. zákon o slobodnom prístupe k informáciám) sa ich činy stali viditeľnými rovnako ako činy „väzňov“ vo Foucaultovom panoptiku.

Foucault vychádzal vo svojej práci z architektonického modelu väzenia Panoptikon, ktorý v 18. storočí navrhol Jeremy Bentham. Hlavným cieľom Panoptikonu je: „vyvolávať u väzňa stav uvedomenej a stálej viditeľnosti, ktorá zaisťuje automatické fungovanie moci. Čiže zabezpečuje, že sledovanie vytvára trvalý efekt, aj keď je prerušované; že dokonalosť moci je v tom, že jej reálne využitie nie je potrebné; že tento architektonický systém (je) prostriedkom na vytváranie a udržiavanie mocenského vzťahu nezávislého od osoby, ktorá ho vykonáva; v skratke, že väzni (budú) uväznení v mocenskej situácii, ktorej nositeľmi sú oni sami.“ (Foucault 1977, 201)

Funkčnosť celého systému je teda založená na: 1. viditeľnosti väzňa a zároveň 2. neviditeľnosti sledujúceho (väzňa netuší, kedy je reálne sledovaný). Whitaker (1999, 1 – 2) tvrdí, že koncepcia panoptizmu má

¹ Datasetsy boli zverejnené v nadväznosti na vraždu Geoga Floydá.

„osobitnú výhodu v tom, že neuprednostňuje formálnu štátnu moc pred neformálnym výkonom moci mimo štátnych štruktúr“. Aj z toho dôvodu môže byť využiteľná ako všeobecne aplikovateľný model, metafora toho, ako na ľudí vplýva predstava „byť viditeľný“, a je jedno, kto ich sleduje (štát, iný človek a pod.).

Sú to práve panoptické technológie súčasnosti, ktoré pomáhajú jednotlivcom pozorovať tých, ktorí im vládnu (Mann a kol. 2003). Takže dnešné všadeprítomné sledovanie v spoločnosti môže vytvárať „panoptické podnebie“, ktoré vnáša do správania štátnych aktérov sebadisciplínu (pod dojemom, že sú neustále sledovaní). Pre tých, ktorí zneužívajú verejné funkcie na súkromné účely, zvyšuje takáto transparentnosť riziko odhalenia a znižuje očakávaný prínos v budúcnosti (Berliner 2014). V nasledujúcich častiach sa budem podrobnejšie venovať 1. prístupu k informáciám – viditeľnosti štátu a 2. zúčtovateľnosti – využitiu informácií (zo sledovania zdola).

Prístup k informáciám

Pre fungovanie sledovania zdola je nevyhnutným predpokladom prístup k informáciám, resp. viditeľnosť, rovnako ako pri „klasickom“ sledovaní (z angl. surveillance).

Ak existuje všeobecný prístup k informáciám, napríklad pomocou zákona o prístupe k informáciám, môže to občanom umožniť zistiť prešľapy mocných a dosiahnuť vyvodenie zodpovednosti. Inými slovami, ak je zákon o slobode informácií napísaný a implementovaný správne, obmedzuje schopnosť štátnych aktérov využívať verejné funkcie a verejné informácie na súkromný zisk. Zvyšuje sa totiž pravdepodobnosť odhalenia korupčného správania. Podľa Berlinerera (2014) existujú tri hlavné účinky takejto inštitucionalizácie transparentnosti.

Po prvé, zákon o slobodnom prístupe k informáciám umožňuje zavedením jasných pravidiel lepší prístup k vládnym informáciám a údajom. Občania aj mimovládne organizácie pri mnohých činnostiach vyslovne závisia od informácií, ktoré im poskytne štát – napríklad pri získavaní základných služieb, zisťovaní problémov a nedostatkov politikov, mobilizovaní sa za sociálnymi cieľmi či pri uchádzaní sa o verejné zákazky. Informácie sú skutočne cennou komoditou, pričom úradníci majú bez vhodného nastavenia pravidiel možnosť udeľovať k nim selektívne prístup. V najhoršom prípade to môže vyústiť do prezrádzania strategicky dôležitých informácií vybraným ľuďom alebo až do vytvárania tzv. sponzorských sietí (z angl. patronage networks).

Po druhé, zákon o slobodnom prístupe k informáciám predstavuje dôležitý nástroj na monitorovanie (systematickú činnosť). Ako tvrdí Berliner (2014), vytvorením decentralizovaného informačného režimu, ktorý umožňuje komukoľvek požadovať akékoľvek informácie až na niektoré presne stanovené výnimky, vzniká akýsi výstražný systém. Je ťažšie čokoľvek (dlhodobejšie) skrývať.

Po tretie, sloboda informácií neznamená iba právo na prístup k informáciám, ale tiež inštitucionalizuje presné pravidlá, postupy a povinnosti dotknutých subjektov, takže zaväzuje budúce vlády, aby toto právo zachovali.

Zákon o slobode informácií je len jedným z príkladov, ako vlády inštitucionalizujú transparentnosť a regulujú tok informácií (Oberoi 2013). Podľa Oberoia (2013) ďalej môže ísť o špecifické predpisy či postupy, ako je napríklad administratívna kontrola.

Transparentnosť vo verejnej správe, najmä v správaní a rozhodovaní vlády, sa všeobecne považuje za žiaducu (pozri napr. Berliner 2014). Pri zverejňovaní informácií však existujú konkrétne determinanty pre dosiahnutie transparentnosti, pri ktorých štátni aktéri niekedy zlyhávajú.

V prvom rade by mal byť k údajom priamy prístup bez akýchkoľvek nákladov a bez obmedzení, a ak je to možné, mali by byť strojovo čitateľné a spracovateľné. Po druhé, údaje by mali byť pravdivé, aktuálne a úplné. Po tretie, dôležitá je aj vôľa a chuť byť transparentný na strane štátnych aktérov (t. j. nehľadať medzery v zákone; nesnažiť sa obísť nastavené pravidlá). Ak predstavitelia štátu nekonajú transparentne, môže to nielenže mať nepriaznivé účinky na aktivitu verejnosti, ale môže to viesť až v naštŕbenie dôvery v štát a štátne inštitúcie (Bannister a Connolly 2011).

Netreba dodávať, že existujú aj oblasti činnosti štátu, v ktorých musí byť transparentnosť obmedzená. Patrí sem napríklad veľká časť práce bezpečnostných služieb a určité aspekty policajnej, hospodárskej alebo zahraničnej politiky, ktoré musia byť pred verejnosťou utajené, ak majú byť účinné pri ochrane národného a verejného záujmu či pri ochrane obchodného tajomstva (Bannister a Connolly 2011).

Zákony o prístupe k informáciám predstavujú právny mechanizmus pre sledovanie zdola. Inými slovami, slúžia ako základný nástroj kontroly verejných inštitúcií a na vyvodenie zodpovednosti voči štátu, resp. štátnym aktérom. Podľa Mulgana (2012) sú práve princíp otvoreného vládnutia a právo na prístup k informá-

ciám rozhodujúcimi predpokladmi pre zúčtovateľnosť všetkých inštitúcií, ktorých sa tieto politické a právne opatrenia týkajú.

Zúčtovateľnosť

V demokratických spoločnostiach sú hlavným prostriedkom na vyvodzovanie zodpovednosti voči politickým funkcionárom bezpochyby voľby (Ashworth 2012). Už od konca osemnásteho storočia sa začala presadzovať myšlienka o práve občanov podieľať sa na rozhodovaní prostredníctvom svojich volených zástupcov (t. j. počiatky teórie zastupiteľskej liberálnej demokracie) (Bobbio 1989). Liberálna demokracia bola pre Benthama a Milla skutočne spojená s politickým aparátom, ktorý zabezpečoval zodpovednosť vládnucich voči ovládaným.

Súčasní podporovatelia demokracie si uvedomili, že samotné voľby nemôžu zabezpečiť vyvodzovanie zodpovednosti, pokiaľ občania nemôžu monitorovať činnosť politikov, ktorých si volia (Florini 1999). Občania môžu brať vládu na zodpovednosť za jej politiky a výkonnosť, iba ak majú dostatok informácií, t. j. vláda/štát je transparentná/transparentný. Inými slovami, ako tvrdia Haggerty a Samatas (2010), zúčtovateľnosť (z angl. accountability) predpokladá, že občania majú prístup k informáciám o činoch a správaní svojich zástupcov – čiže existuje napríklad slobodná tlače na vyhodnotenie správania vlády.

Fox (2007) však zdôrazňuje, že transparentnosť vedie k zúčtovateľnosti iba vtedy, ak vláda zverejňuje informácie a zákonodarcovia, najvyšší kontrolný úrad a iné formálne inštitúcie dozoru využívajú tie informácie, aby vyvodzovali zodpovednosť voči vláde a sankcionovali ju v prípade potreby. Zároveň upozorňuje na činnosť mimovládnych/watchdogových organizácií, ktoré dokážu vyvinúť efektívne tlak na inštitúcie dozoru (Fox 2007).² Ako tvrdia Aldrich a Richterova (2018), v ére neustáleho technologického pokroku sa nám navyše ponúkajú nové formy vyvodzovania zodpovednosti. Medzi také zaradili neformálne vyvodzovanie zodpovednosti prostredníctvom tlače a investigatívnych novinárov či veľmi časté priame a „nefiltrované“ zverejňovanie informácií prostredníctvom webových stránok.

Ako som už spomínala, v každom demokratickom štáte majú občania právo dohliadať na činnosť vlády. Keďže však zvyčajne nemajú čas ani zručnosti na to, aby sledovali a analyzovali každý krok štátnych aktérov, je pre kontrolu tých, ktorí sú pri moci, nevyhnutná práca novinárov či watchdogových organizácií. Novinári, ako aj watchdogové organizácie poskytujú občanom informácie alebo dokonca vytvárajú nástroje, aby transparentňovali konanie štátu a občania tak mohli vykonávať sledovanie zdola sami. Okrem toho majú právo klásť štátnym aktérom otázky a vyžadovať odpovede.

Kľúčová úloha watchdogových organizácií v odbornej literatúre v oblasti transparentnosti a zúčtovateľnosti štátnych aktérov sa často podceňuje. Peixoto (2013) dokonca tvrdí, že čisto teoreticky, pri absencii slobodnej tlače môžu práve organizácie občianskej spoločnosti patriť medzi tých, ktorí by vedeli zabezpečiť publicitu informácií o štátnych aktéroch. Na ich dôležitosť by sa preto nemalo zabúdať. Neštátne subjekty ako watchdogové organizácie môžu vykonávať sledovanie zdola vďaka demokratizácii informácií a vytvárajú novú formu zúčtovateľnosti „zdola“. Otázkou však je, či môžu dosiahnuť jej zmysluplné vyústenie (v podobe potrestania chýb či prešľapov), alebo skôr len epizodické odhalenia (Aldrich a Richterova 2018).

Keď inštitucionalizácia transparentnosti nepostačuje – príklad Slovenska

Slovensko, rovnako ako ďalšie krajiny strednej a východnej Európy, sa od pádu nedemokratických režimov v roku 1989 snažilo rýchlo transformovať spoločnosť na fungujúcu demokraciu. Ako tvrdia Szabó a Székely (2005), najdôležitejšie úsilie sa zameralo na transparentnosť a nastavenia spoľahlivého systému vyvodzovania zodpovednosti voči predstaviteľom verejného sektora.

² Walker (1986) tvrdí, že jedným zo základných rozdielov medzi slobodnými demokratickými spoločnosťami a totalitnými systémami je to, že totalitná vláda sa spolieha na utajenosť režimu, ale zároveň na intenzívne sledovanie a transparentnosť obyvateľstva. V občianskej kultúre liberálnej demokracie je situácia takmer úplne opačná. Székely (2007, 117) rovnako tvrdí, že zatiaľ čo demokracia ako západný politický ideál „je založená na autonómnych, sebaurčujúcich občanoch a transparentnom a zodpovednom štáte, komunistický ideál bol založený na sebaurčujúcom vedení strany a štátu a transparentných občanoch“. V štátno-socialistických režimoch boli poskytovanie informácií a ich obsah podriadené centralizovanej politickej vôli. Dáta, štatistiky a trendy boli zvyčajne utajené alebo sfaľované a samotný pojem „informácie“ si štát v praxi zamieňal s „propagandou“. Naopak, transparentnosť demokratických štátov možno definovať ako poskytovanie informácií o inštitúciách, ktoré sú relevantné pre hodnotenie ich výkonu (Florini 1999).

Z hľadiska legislatívy išlo Slovensko v porovnaní s ostatnými štátnymi regiónmi najďalej. Ešte v roku 2000 sa tu prijal zákon o slobodnom prístupe k informáciám, ktorý implementoval ústavné ustanovenie z roku 1992 zaručujúce slobodu informácií.

Zákon o slobodnom prístupe k informáciám (zákon č. 211/2000), ktorý na Slovensku nadobudol účinnosť 1. januára 2001, zaručuje, že každá osoba má právo na prístup k akýmkoľvek záznamom vládnej inštitúcie/orgánu verejnej moci okrem utajovaných údajov, a na požiadanie jej budú poskytnuté. Orgán verejnej moci by mal vyvinúť všetko primerané úsilie, aby osobe v súvislosti so žiadosťou pomohol, odpovedal na žiadosť presne a úplne a podľa právnych predpisov zabezpečil včasný prístup k záznamu v požadovanom formáte.

Podľa Beblavého (2009) zákon priniesol dve hlavné zmeny: veľmi široko vymedzil to, čo je podľa zákona verejne prístupné, a vytvoril účinný mechanizmus „vynútenia“ informácií, ktorý zahŕňa súdny dohľad a možné pokuty pre jednotlivcov, ktorí zákon porušia. Láštic (2008, 192) navyše uvádza, že zákon „zmenil vzťahy medzi občanmi a orgánmi verejnej moci spôsobom, ktorý v moderných slovenských dejinách neprekoná žiadny iný zákon“.

Zákon o slobode informácií je základným nástrojom kontroly verejných inštitúcií. V relatívne krátkej histórii priniesol pomerne jednoduchý spôsob, akým sa mohli občania, aktivisti či organizácie dostať k záznamom verejného sektora. V roku 2011 sa však išlo ešte ďalej. Slovensko zaviedlo režim bezprecedentnej transparentnosti – všetky dokumenty týkajúce sa verejného obstarávania sa musia zverejňovať online (Clare a kol. 2016). Platnosť samotných zmlúv sa dokonca podmienila ich zverejnením. Tento právny predpis predstavuje jednu z najdramatickejších reforiem transparentnosti na svete (Šípoš 2015), pričom podľa všetkého mala zásadný vplyv aj na korupciu a jej vnímanie. Občania totiž nemusia aktívne požadovať informácie, takže je pre nich oveľa jednoduchšie identifikovať náznaky korupcie.

Progresivita a inovatívnosť právnych predpisov týkajúcich sa prístupu k informáciám bola uznaná aj na medzinárodnej úrovni. Slovensko bolo pozvané, aby sa pripojilo k OGP pod vedením Spojených štátov amerických. Navyše, ako riadny člen OGP Slovensko súhlasilo so zavedením ďalších progresívnych opatrení v rámci otvoreného vládnutia, ako je napríklad rozsiahle zverejňovanie všetkých vládnych údajov vo forme, ktorá umožní ich opätovné použitie v občianskom alebo súkromnom sektore (Dubéci 2013). V tejto veci však Dubéci (2013) upozorňuje, že hoci sú ambície OGP chvályhodné, slovenský verejný sektor má stále problém splniť aj základné ciele slobodného prístupu k informáciám. Na nedostatky opakovane poukazujú aj mimovládne organizácie (Prachárová a Kačur 2020; Kamenec a Pirošík 2001) či Najvyšší kontrolný úrad (Najvyšší kontrolný úrad 2017; 2019).

Prijatie pokrokovej legislatívy teda nemusí v praxi viesť k želaným výsledkom. Závisí nielen od administratívnej a politickej kultúry, či existujúcej infraštruktúry a kapacít verejných orgánov, ale aj od vôle a úsilia úradníkov plniť „ducha“ zákona. Základným kameňom sledovanie zdola je inštitucionalizácia transparentnosti, otázkou však je, aké sú možnosti neštátnych aktérov – watchdogových organizácií v prípadoch, keď sa štátni aktéri rozhodnú konať netransparentne. Aké nástroje majú v rukách? A ako im pri tom pomáhajú digitálne technológie?

Metodika

Cieľom kapitoly je zistiť, akým spôsobom môžu neštátni aktéri realizovať a podporovať sledovanie zdola, ak sa štátni aktéri v praxi správajú netransparentne. Zameriame sa na činnosť watchdogových organizácií.

V prvom rade je potrebné identifikovať existujúce problémy s transparentnosťou štátnych aktérov. V druhom rade pozornosť sústredím na spôsob, akým sa snažia neštátni aktéri – v našom prípade zástupcovia watchdogových organizácií – *de facto* netransparentnosť prekonať.

Mojím zámerom je podrobne rozobrať konkrétne poznatky analytikov watchdogových organizácií formou pološtruktúrovaných rozhovorov. Ide o postup, keď sú vopred stanovené základné oblasti a otázky (štruktúra rozhovoru), pričom sa výskumník môže dopytovať na akékoľvek ďalšie témy, ktoré sa pri plynutí rozhovoru objavia. Štruktúra rozhovoru zaisťuje, že respondent zareaguje na všetky hlavné body, ktoré sú predmetom záujmu (Mason 2002), pričom má priestor na to, aby sa podelil aj o vlastné vnímanie skúmanej problematiky. Inými slovami, ide o vhodný nástroj na získavanie hlbších poznatkov o postojoch, názoroch a činnostiach respondentov (Kendall 2008).

Celkovo sa uskutočnilo šesť rozhovorov v trvaní 45 až 60 minút. Respondenti pôsobili alebo pôsobia v mimovládnych watchdogových organizáciách Aliancia Fair-play, Transparency International Slovensko

a Zastavme korupciu. Všetky rozhovory boli so súhlasom respondentov nahraté a prepísané. Odpovede boli anonymizované.

Keď zasahujú mimovládne organizácie

Činnosť mimovládnych organizácií v oblasti posilňovania prístupu k informáciám pre verejnosť sa datuje už do prípravy a presadzovania zákona o prístupe k informáciám. Ako uviedol jeden z respondentov, „*boli to oni (pozn. autorky: členovia mimovládnych organizácií), ktorí ešte pred rokom 2000 tlačili a pomáhali vytvárať zákon o slobodnom prístupe k informáciám. No a boli to oni, kto tlačil, aby ten zákon bol vôbec prijatý.*“ Obdobne to prezentuje aj mimovládna organizácia Transparency International Slovensko (2021): „Zákon o slobodnom prístupe k informáciám č. 211/2000 Z. z. je výsledok dlhého boja neziskového sektora, na čele s Transparency International Slovensko.“ Je dôležité povedať, že pôvodne existovali dva poslancské návrhy infozákona – jeden poslancov Ivana Šimka a Jána Budaja a druhý vytvorený expertmi mimovládnych organizácií, ktorý si osvojil poslanec Ján Langoš. Práve druhý návrh, ktorý bol prepracovanejší a ponúkal oveľa širšie využitie slobody informácií oprávnenými subjektmi, bol zároveň podporený alianciou mimovládnych organizácií (Pilát 2002). Tá vytvorila informačnú kampaň, ktorej cieľom bolo lobovať v parlamente, ale aj u širokej verejnosti. Napriek kampani, vláda začiatkom roku 2000 na svojom zasadnutí (na základe materiálu predloženého ministerstvom vnútra) vyjadrila s poslancským návrhom Jána Langoša nesúhlas (uznesenie vlády SR č. 25/2000). Jedným z hlavných dôvodov boli vyjadrenia štátnych aktérov (úradníkov) v rámci verejnej diskusie, že hrozí „nebezpečenstvo“ zahltenia a paralyzovania štátnej správy žiadosťami občanov o informácie (Pilát 2002). V konečnom dôsledku však nesúhlas niektorých úradníkov a prvotné odmietavé stanovisko vlády nepostačovalo a zákon bol dňa 17. mája 2000 schválený Národnou radou Slovenskej republiky.

Ako ďalej zvýraznil jeden z respondentov, infozákon bol „*prijatý nakoniec v pomerne dobrej forme v porovnaní s mnohými inými krajinami. Bol vzorom.*“ S tým sa zhodli aj ostatní respondenti. Argumentovali najmä skutočnosťou, že vôbec existuje zákon o prístupe k informáciám (a teda presné postupy a pravidlá sprístupňovania a zverejňovania informácií), že nie je potrebné uvádzať dôvod pre žiadanie informácie (ako je to napríklad v Nemecku), že na Slovensku sú relatívne krátke lehoty (8 plus 8 dní, v Spojených štátoch napríklad lehoty nie sú), že žiadateľ má povinnosť platiť iba za nosič informácie (v Spojených štátoch musí napríklad platiť aj za služby právnika) a že všetky verejné subjekty musia nejaké informácie zverejňovať povinne sami, čiže bez toho, aby o to človek musel žiadať. Aktuálna legislatívna situácia by sa dala dokonca zhrnúť takto: „*... máme silný infozákon – jednak kvôli rozsahu tých informácií, ktoré musia povinné osoby poskytovať, ale taktiež aj kvôli podmienkam, za akých sa človek môže dostať k informáciám.*“

Samotná inštitucionalizácia transparentnosti, a teda zavedenie pravidiel zverejňovania informácií, ktoré by umožňovali sledovať činnosť štátnych aktérov, však nepostačuje. Ako uvediem v ďalších častiach, analytici z watchdogových organizácií sa mnohokrát stretli s netransparentným konaním štátnych aktérov. Vymysleli však množstvo techník a postupov, ako takémuto konaniu čeliť. Na rozdiel od dávnejšej minulosti im výrazne pomáhajú moderné technológie.

Nedostatky v zverejňovaní informácií a reakcia watchdogových organizácií

V tejto podkapitole uvediem konkrétne nedostatky v zverejňovaní informácií štátom a následne zameriam pozornosť na spôsob, akým sa snažia nešťátni aktéri – v našom prípade zástupcovia watchdogových organizácií – *de facto* netransparentnosť prekonať. Súčasťou riešenia bolo aj vytváranie a prepájanie datasetov, ktoré umožnili nielen im, ale aj verejnosti sledovať štátnych aktérov (nakladanie s verejnými prostriedkami, detekcia korupčného správania, rodinkárstva a pod.). Respondenti identifikovali konkrétne päť prvých internetových portálov od watchdogových organizácií zameraných na dáta o štáte, ktoré bližšie rozobrali, a to – Datatest (2003, redizajn 2009), Politika open (2008), Z našich daní (2011), OtvoreneZmluvy.sk (2011), granty.transparency.sk (2011), tender.sme.sk (2011) a Otvorené súdy (2013).

Z rozhovorov vyplynulo, že analytikom sa často stáva, že sa im ťažko pracuje so štátom zverejňovanými informáciami – sú v zlých formátoch, rozkúskované na viacerých miestach alebo sú neúplné. Z praxe nie je ničím nezvyčajným, že sa nedá pracovať so zverejňovanými faktúrami a objednávkami napríklad malých obcí: „*... nedá sa tam vyhľadávať a máš tam stránky, že jedna až tisíc, tak si to môžeš preklikávať. Nedá sa*

to oklamať v tom webovom okne, že si tam naklikáš [sic] číslo (...) zverejňujú síce zmluvy, zverejňujú faktúry, objednávky, ale reálne to nie je použiteľné v praxi.“ Čo je však podľa respondenta ešte horšie, aj pri Centrálnom registri zmlúv narazili na veľké nedostatky: „... keď vznikol centrálny register, začali sme tie zmluvy kopírovať a sťahovať jedna k jednej do portálu Otvorené zmluvy, ktorý sme mali s TIS-kou. No a jedného dňa sme zistili, že máme viac zmlúv ako štát, a to vysvetlenie bolo, že oni ich potom (pozn. autora po zverejnení) stiahli.“ Následne začali pozeráť, čo všetko štát menil: „... našli sme tisíce prípadov, kedy sa spätne manipulovalo s metadátami – čiže s informáciami pri zmluve. Čo je problém, keď chceš tú zmluvu vyhľadať, lebo sa k nej nedostaneš, samozrejme.“ Čo je však podľa respondenta ešte zásadnejšie, našli zmluvy, ktoré boli obsahovo menené či zverejnené neskoro: „Napríklad, našli sme, že zmluva bola zverejnená v septembri, ale to plnenie malo končiť v auguste, to boli Železnice Slovenskej republiky. Našli sme zmluvy, kde boli doplnené prílohy, kde pôvodne nebola príloha doplnená. Našli sme zmluvy, kde sa celý dokument vymenil.“ Výsledkom bolo, že mimovládna organizácia kontaktovala Úrad vlády SR, ktorý spravuje Centrálny register zmlúv, a dohodli sa na doplnení informácie, kedy bola zmluva naposledy menená. Pridaním tejto informácie sa uľahčila ďalšia kontrola zo strany verejnosti.

V minulosti riešili mimovládne organizácie ešte väčší problém. Ako uviedol jeden z respondentov, práve watchdogové organizácie museli tlačiť na štát, aby vôbec začal rozmýšľať nad tým, že bude zverejňovať datasety, a teda informácie, ktoré sú strojovo spracovateľné. „Predtým sa to nedialo. A štát o tom ani nerozmýšľal. Dotácie zverejňoval ako pdfka [sic], dokonca aj ako JPG obrázky.“ Samotné watchdogové organizácie začali prepájať a vytvárať verejne dostupné datasety. Ako zaznelo v jednom rozhovore: „... tou hlavnou motiváciou bolo lajďactvo [sic] štátu, ktorý nezverejňoval ani to čo mohol“. Dokonca bolo bežné, že štát „mnohé informácie sprístupňoval, ale sprístupnil ich raz, ale keď si sa pýtal na to isté, už to nespístupnil alebo to nespístupnil v rovnakej forme. A tým cieľom bolo dať na jednu kopy všetky možné informácie, aby si ich vtedy najmä novinári, ale aj bežní občania, našli v priebehu sekúnd a nemuseli si ich dopytovať s tým rizikom, že nedostanú tú informáciu opäť alebo, že vôbec nedostanú tú informáciu.“

Aliancia Fair-play práve preto prišla so svojím Datanestom a podľa jedného z respondentov bola „pionierom“ v zverejňovaní. Už od roku 2003 začala Aliancia Fair-play systematicky od verejnej správy získavať informácie o tokoch verejných financií do súkromného sektora, napríklad cez dotácie, granty, odpustené clá či verejné obstarávanie a dáta následne zverejňovala. V roku 2009 urobila organizácia redizajn webovej stránky a zmenila pôvodný názov Databázy Aliancie Fair-play na Datanest. Funkcionalitu webovej stránky Datanest ďalej rozširovala v rokoch 2010 a 2011.

Podľa informácií od respondentov novinári vyhľadávali informácie o daroch politických strán práve na Dataneste, pretože obsahovala databázu za roky dozadu. V rozhovore zaznel aj ďalší príklad, ako sledovanie dát poslúžilo na verejnú kontrolu štátnych aktérov: „... keď sme pracovali na tom, ako mŕňali mestá a obce na nákupoch čistiacich áut z eurofondov, tak tie prvotné informácie, ktoré obce si kúpili aké autá a že si viaceré kúpili to isté, sme našli na Dataneste, lebo tam boli eurofondové projekty vylistované [sic] a vedel som si porovnať podľa rovnakých názvov projektu, že to bude asi veľmi podobný nákup.“

Druhým internetovým portálom watchdogovej organizácie, ktorý sa podľa respondentov postaral o zmeny v zverejňovaní informácií, bola internetová stránka Politika open. S týmto portálom prišla Aliancia Fair-play v roku 2008, pričom umožnila politikom dobrovoľne zverejniť podrobný prehľad svojich majetkových pomerov a vzťahov, ktoré by mohli vzbudzovať podozrenie z konfliktu záujmov. Cieľom bolo, aby občania mohli politika účinne kontrolovať, a keďže sa blížili aj voľby, aby sa „sami mohli na základe zozbieraných informácií rozhodnúť, či si politik zaslúži ich dôveru.“ Ako dopĺňa ďalší respondent: „Portál politika open chcel byť vzorom pre zmysluplné zverejňovanie údajov z majetkových priznaní, lebo dodnes sa zverejňujú údaje spôsobom, ktoré nie sú takmer vôbec výpovedné. Nedá sa s nimi takmer nič robiť. Nedá sa kontrolovať nejaké majetkové prírastky alebo vôbec príjem politikov.“ Ako ďalej pokračoval, Aliancia Fair-play najskôr oslovovala jednotlivých politikov a tým, ktorí súhlasili, zverejnili ich majetkové priznania vo forme, ako sa tu dovtedy nerobilo, dokonca výrazne nad rámec zákona. „Politika open bola najmä pred voľbami zdrojom informácií pre voličov o majetku politikov. O ich vzťahoch. Oddelovala týmto spôsobom otvorených politikov od tých, čo nechceli zverejňovať o sebe informácie nad rámec zákona a v pre užívateľov v prijateľnej forme.“ Čo je podľa respondentov ešte zásadnejšie, pred pár rokmi, keď sa iné mimovládne organizácie snažili navrhovať, ako by mali vyzeráť majetkové priznania politikov, vychádzali aj z Politika open.

V roku 2011 Aliancia Fair-play spustila stránku Z našich daní, ktorá umožnila vyhľadať, ktoré firmy vyhrali verejné obstarávania v rokoch 2005 až 2011. Navyše ich prepájala s konkrétnymi podnikateľmi, ktorí boli v daných firmách nejakým spôsobom zaangažovaní. Informácie získavala webová stránka z portálov

Obchodného registra SR, elektronického Obchodného vestníka a z Datanestu. Ako spresňuje respondent, dalo sa tam ľahko zistiť to, čo sa nedalo „nájsť na štátnych portáloch. Keď si klikol na vestník verejného obstarávania, človeku tam vyhodilo, že ktorá firma dostala aké zákazky, ale ak jeden vlastník vlastnil desať firiem, tak ten novinár si musel pracne vyhľadávať desať zoznamov verejných zákaziek. Portál spájal tieto dva registre a ukazoval firmy, ktorého človeka dostali koľko verejných zákaziek. Tá pridaná hodnota bola skrátenie času a spájanie informácií, ktoré boli dostupné, ale nie týmto spôsobom.“ Pomocou tejto stránky sa napríklad podarilo zistiť, že firmy podnikateľa Juraja Širokého v rokoch 2005 – 2011 získali zákazky za takmer 170 miliónov eur bez DPH. Portál Z našich daní získal prvé miesto v najväčšej celoeurópskej dátovej súťaži Open Data Challenge organizovanej Open Knowledge Foundation. Napriek tomu nebolo fungovanie portálu vnímané bezproblémovo – v roku 2011 okresný súd v Bratislave prikázal predbežným opatrením Aliancii Fair-play vymazať zo stránky ZnasichDani.sk informáciu o tom, kto obchoduje so štátom. Rozhodnutie bolo ľuďmi z mimovládneho sektora vnímané problematicky, pretože portál spájal dva verejné a už dávno širokej verejnosti dostupné webové registre, pričom považovali rozhodnutie súdu za protiústavné a neprimerane obmedzujúce šírenie informácií z verejných zdrojov (Trško 2011). Jeden z respondentov však priblížil, že spor sa napokon skončil mimosúdne.

Zlé používateľské rozhranie a nízka interaktivita smerom k verejnosti Centrálného registra zmlúv boli podľa respondentov hlavné dôvody, pre ktoré v roku 2011 mimovládne organizácie Aliancia Fair-play a Transparency International Slovensko vytvorili už spomínaný portál OtvoreneZmluvy.sk: „... štát začal zverejňovať zmluvy – tisíce, státisíce, milióny, a na to, aby bolo s nimi možné nejako efektívne pracovať, tak museli byť zverejnené v nejakej forme, inak s tým človek strávil úplne zbytočne hodiny, dni.“ Ako sa ďalej rozpomínal jeden z respondentov: „Mnohé z tých zmlúv boli uložené ako obrázky na začiatku – nedali sa z nich údaje kopírovať a nedalo sa v ich vnútri ani vyhľadávať. Keď som chcel napríklad zistiť, že koľko zaplatili jednotlivé úrady za počítače značky XY, tak som nevedel tú značku XY vyhľadať v portáli. Nebolo to ani fyzicky možné. Musel by som vlastne hľadať pri každom jednom štátnom úrade, či si náhodou nekúpil takú značku počítača.“ Respondenti vysvetlili, že portál OtvoreneZmluvy.sk už zverejnené informácie zverejňoval používateľsky prístupnejšie, v inej štruktúrovanej podobe, takže sa s nimi dalo oveľa lepšie pracovať. Portál OtvoreneZmluvy.sk umožnil nielen monitoring, ale aj analýzu štátnych zmlúv. Pre verejnosť zaujímavým prvkom bola aj možnosť komentovať a hodnotiť zmluvy (posudzovať ich výhodnosť). Práca so zmluvami sa pre analytikov z watchdogových organizácií a investigatívnych novinárov výrazne zjednodušila: „... pri otvorených zmluvách sme na dennej báze vedeli prehľadávať vnútra zmlúv. Vedeli sme jednotlivé položky, ktoré štát nakupoval, pozerat' prierezovo cez všetky úrady. Keď si štát kúpil jeden iphone, tak sme sa vedeli pozrieť, za akú cenu ten istý iphone kúpilo ďalších 10 úradov. Vedeli sme robiť rebríček a vedeli sme sa pýtať, že pozrite sa, títo ostatní ho kúpili lacnejšie, a to sa dialo rutinne.“

Transparency International Slovensko prišlo v roku 2011 s portálom o dotáciách v športe a kultúre pod názvom granty.transparency.sk. Verejnosť si na jednom mieste mohla prezrieť viac ako 30-tisíc grantov alebo príspevkov pridelených v rokoch 2004 až 2010 ministerstvami školstva, kultúry, Audiovizuálnym fondom alebo Úradom vlády SR za takmer 350 miliónov eur. Dôvodom bolo, že na stránkach ministerstiev sa nedalo jednoducho zistiť, koľko dotácií a na aký účel vládne inštitúcie rozdali (SME 2011). Viac ako pätinu objemu dát muselo Transparency International Slovensko zdigitalizovať, pretože nebola prístupná v digitálnej forme (SME 2011). Na portáli boli k dispozícii automaticky generované analytické prehľady podľa oblasti podpory, žiadateľa alebo darcu – mohli sa tak porovnávať výšky príspevkov alebo sa dalo ľahko zistiť, kto dostával najviac dotácií (SME 2011).

V roku 2011 vznikol aj portál tender.sme.sk, ktorý umožňoval verejnosti prehľadávať a analyzovať všetky tendre vo verejnom obstarávaní od roku 2009. Za projektom stojí mimovládna organizácia Transparency International Slovensko, ktorá sama zverejnila niekoľko hĺbkových analýz a článkov o pochybných postupoch verejných inštitúcií. Okrem toho, voľný prístup k dátam a nástrojom na ich spracovanie umožnili, aby aktivisti či ostatná verejnosť tiež kontrolovali štátne tendre a zverejňovali svoje zistenia. V 2015 napríklad vyšiel článok o tom, že v priebehu troch rokov len osem spoločností získalo od štátu za poradenské služby by vyše 95 miliónov eur (Dubéci 2015; Prachárová 2015).

Z registrov ministerstva spravodlivosti vychádza stránka Otvorené súdy, kde sú zverejnené všetky právoplatné konečné súdne rozhodnutia vydané po roku 2012, ako aj všetky súvisiace rozhodnutia, ktoré predchádzali týmto konečným rozhodnutiam. Transparency International Slovensko s pomocou tohto svojho portálu napríklad v roku 2013 poukázala na fakt, že z 1383 aktívnych sudcov, ktorí podali v roku 2012 majetkové priznanie, má každý piaty blízky rodinný vzťah k inému sudcovi či zamestnancovi na súdoch. Len sedem zo 64

slovenských súdov (teda okresných, krajských, najvyššieho a špeciálneho) nemalo v zamestnaní ani jedného sudcu, ktorý by mal aspoň jedného blízkeho niekde v justícii (Transparency International Slovensko 2013). Vďaka týmto zisteniam sa podľa jedného z respondentov „začala veľká debata o tom, či súdnictvo nerecykluje, neklonuje samého seba. A či sa tam vôbec dostávajú nové tváre. Myslím si, že tá debata veľmi prispela k reformám, ktoré otvárali súdnictvo verejnosti a otvárali prístup vôbec aj k tomu sudcovskému povolaniu širokej verejnosti. Že sa zrušil inštitút ešte kedysi justičných čakateľov a že sa naopak robili otvorené výberové konania, aby sa ľudia dostali na súd ako sudcovia.“ Transparency International Slovensko taktiež vytvorila aj interaktívnu mapu, ktorá prepojenia ukazuje, pričom ju každoročne aktualizuje.

Respondenti uviedli dva hlavné dôvody, prečo by štát mal sprístupňovať datasety. Prvým je, že verejnosť má mať možnosť sledovať a kontrolovať štátnych aktérov. Druhým dôvodom je, že občania by mali mať „v slobodnom a právnom štáte, kde rozhoduje politická súťaž a kde sme nastavení na nejakú meritokraciu, sumu informácií, aby vedeli robiť dobré rozhodnutia nielen pri voľbách, ale aj každý deň, keď kupujú dom, stavajú chatu, chcú, aby v obci postavili lavičku.“ Tretím dôvodom je, že štát je iba formálnym vlastníkom tých informácií – ich vytváranie a zbieranie je platené z daní občanov.

Okrem spomínaných vplyvov súvisiacich so zisteniami watchdogových organizácií a lepšími možnosťami pre verejnosť sledovať činnosť štátnych aktérov by sa podľa jedného z respondentov nemalo zabúdať na to, že „všetky tieto portály v zásade rutinne využívali novinári“. Ako ďalej uviedol, „volalo nám opakovane viacero novinárov, keď hľadali napríklad informácie o daroch pre politické strany a aj podobné informácie. A potom som z toho videl aj výstupy v médiách.“ Rovnako podľa neho v mnohých oblastiach boli mimovládne organizácie pre štát vzorom v tom, ako zverejňovať informácie, „... bez nich by tu veľa užitočných a dobrých informácií v užívateľsky príjemnej podobe nebolo alebo nebolo tak rýchlo.“

Aliancia Fair-play išla následne aj ďalej a zorganizovala viacero verejných podujatí, na ktorých umožnila analytikom, programátorom i širokej verejnosti súťažiť so svojimi projektmi o využití dát z verejnej správy: „... v jeden moment začal štát zverejňovať toho strašne veľa a otázka bola, že čo s tým a chcelo to, že svieže nápady od všelikadiaľ. Čo by sa dalo s tým robiť, ako by sa dali inak spracovávať, ako by sa dali pospájať, aby z toho vzniklo niečo spoločensky užitočné.“ Už v roku 2010 uskutočnila Hack day, kde sprístupnila účastníkom dáta z Datanestu. Jeden z víťazných projektov pozeral na to, ako uspeli darcovia politických strán v tendroch a pri štátnych dotáciách. Ďalšie z podujatí „Hackathon“ prebehlo v roku 2015, kde účastníci opäť spoločne hľadali riešenia, ako sa dá inovatívne využívať portál datanest.sk. Okrem konkrétnych projektov, s ktorými účastníci prišli, watchdogové organizácie opäť inšpirovali verejnú správu: „... potom Hackathon robil napríklad aj úrad splnomocnenca pre rozvoj občianskej spoločnosti. Štát ich už spravil viacero.“

V 2013 Aliancia Fair-play vyhlásila súťaž „Ušetri štátu milión“, v rámci ktorej mohla verejnosť nahlásiť problematickú zmluvu z webu OtvoreneZmluvy.sk. Víťazom súťaže bol tip na miliónovú zmluvu, na základe ktorej Slovenská technická univerzita nechávala upratovať priestory Fakulty elektrotechniky a informatiky. Univerzita zmluvu formálne zverejnila, ale vynechala jej najdôležitejšie časti – prílohy, ktoré definovali, za čo mala univerzita platiť a koľko mali jednotlivé služby štát. Nebolo teda možné zistiť, či boli ceny primerané. Neskôr bola po upozornení organizácie zmluva zverejnená aj s prílohami.

Transparency International Slovensko tiež zorganizovala súťaž, ktorá sa ale zamerala konkrétne na študentov. Mali vymyslieť, čo najlepšie využitie dát z Otvorených zmlúv, pričom víťaz získal platenú stáž v organizácii.

Podľa niektorých respondentov však tieto aktivity nepostačovali a portály sa dostatočne nevyužívali. Jeden respondent dokonca ako veľké negatívum uviedol: „Nenaučili sme to (pozn. dátové portály) ľudí dostatočne používať. Dali sme von dáta a spoliehali sme sa na to, že ľudia si to osvoja. Myslím si, že to sa stalo veľmi limitovane a oveľa v menšom rozsahu, než by to malo byť.“ Ďalej pokračoval: „My sme dlžili tej verejnosti dôkaz, že má zmysel zverejňovať tie dáta, že takéto veľké veci sa z toho dajú nájsť. Nedokázali sme presvedčiť tých novinárov, analytikov a kludne aj políciu alebo takýchto ľudí, že potrebujú verejné dáta, že s nimi treba rutinne pracovať a akým spôsobom.“ Inými slovami, „... myslím si, že tieto dáta mali oveľa väčší potenciál, ako sme my alebo aj široká odborná verejnosť boli v tom čase schopní využiť.“ Doplnil však, že išlo najmä o obdobie rokov 2010 až 2017 a teraz je situácia mierne lepšia.

Ďalším faktom je, že mnohé z portálov už nefungujú: „Aj keď sa pozrieš spätne, Datanest nefunguje. Z našich daní a otvorené zmluvy myslím si, že neexistujú. Tender.sme.sk už tiež nefunguje. Veľa energie sa dalo do tých portálov a veľa z nich už ani nefungujú. Je to náročné udržiavať.“ Tieto aktivity mimovládnych organizácií sú totiž často viazané na trvanie projektov, na ktoré majú od donorov finančné prostriedky. Často teda chýba ľudský a/alebo finančný kapitál.

Veľkým problémom aktivít watchdogových organizácií v určitom čase bolo aj to, že „*štát začal mať pocit, že to nemusí robiť lepšie, lebo to robia za neho lepšie mimovládky. To znamená, že štát iba zverejňoval nejakým spôsobom surové dáta alebo ani to nie – voľky-nevoľky dával informácie a spoliehal sa na to, že mimovládky z nich urobia niečo používateľné.*“ V súčasnosti však tieto trendy respondent nevnímajú, pretože mimovládna organizácia (pozn. autorky, pre ktorú respondent nepracuje) Slovensko.digital systematicky apeluje na štátnych aktérov a usmerňuje ich, ako majú zverejňovať dáta.

Problémy s infožiadosťami a riešenie watchdogových organizácií

Jedným zo základných zdrojov informácií pre watchdogové organizácie alebo verejnosť vo všeobecnosti patria infožiadosti. Práca watchdogových organizácií bola v rozhovore opísaná nasledujúco: „... *máš nejakú hypotézu, ktorá sa ti dostane z prostredia, a tú hypotézu sa snažíš overiť, cez nejaké verejne dostupné fakty, pokiaľ to ide. A tie verejne dostupné fakty sme najčastejšie žiadali prostredníctvom infožiadosti.*“

Získavanie informácií prostredníctvom infožiadosti na Slovensku v praxi naráža na veľa prekážok. Niektoré sú dané (oprávnenými) ustanoveniami tohto zákona, iné ich reštriktívnym výkladom zo strany štátnych orgánov alebo ich nečinnosťou.

V praxi sa však všetci respondenti stretli so snahami povinných osôb konať netransparentne aj pri infožiadostiach. Pri zamietavých odpovediach napríklad zažili nasledujúce: „... *pani nám povedala, že je teraz na pláži, či to potrebujeme hneď*“, „... *odpovedali, že im sa korupcia nemôže stať, takže nám nemajú čo poskytnúť*“, „... *my neotvárame prílohy v email*“ či „... *my žiadosti z gmailu nedokážeme prijať*“. Stala sa aj situácia, že organizácia žiadala od ministerstva školstva knihu návštev a dostali fotokópiu predného a zadného obalu knihy. Na odvolanie minister potvrdil predchádzajúce rozhodnutie, že žiadateľ dostal, čo chcel. Ďalší analytik uviedol, že si pýtal „*analýzy na doprave a tam mi napísali, že mi ich nemôžu sprístupniť (...)* že by boli ohrozené niektoré chránené druhy živočíchov, lebo tá analýza uvádzala, kde sa nachádzajú a pytliači by si to mohli prečítať a ísť ich postríeľať.“

Ako uviedol jeden z respondentov, veľmi závisí od povinných osôb: „*My sa zameriavame napríklad na verejné firmy, kde tá schopnosť získať informácie je, samozrejme, oveľa nižšia, pretože aj ten infozákon im dáva väčšiu vôľu vysvetľovať si inak tie povinnosti podľa infozákona.*“ Ďalší respondent súhlasí: „... *je problém, čo si ako kde vykladajú alebo kde sú ako nastavení. Moja skúsenosť je, že keď už máme možnosť žiadať žiadosti na Úrad podpredsedu vlády SR pre investície a informatizáciu, tam nám vždy všetko pošlú rýchlo bez prieťahov. Keď pošleme tú istú žiadosť na Úrad vlády, tak je tam predĺženie lehoty, zamietnutie, rozklad atď. Nie je reálne dôvod na to, aby tieto dva úrady postupovali rozdielne a postupujú rozdielne.*“ Všetci respondenti sa ďalej zhodli, že keď hovoríme o samosprávach, menšie obce mali vždy väčšie problémy s infozákonom: „... *čím menšia obec, tým horšie*“. Poukazujú pritom rovnako na nedostatok zamestnancov obecných úradov a aj na nedostatočné skúsenosti s riešením vecí: „... *v tých malých obciach často existuje starosta na nejaký čiastkový úväzok, ktorý má maximálne jedného zamestnanca, ktorý musí robiť všetky kompetencie, ktoré samospráva má, a potom, samozrejme, to nestihajú alebo nie sú technicky zdatní. Čiže to je skôr problém tej nedokončenej komunálnej reformy.*“ Podobne uviedol aj ďalší respondent: „... *dedina je vždy dedina a je to úplne iný svet. Tam si nejako nepotrpia na formality. Zákonný postup ich príliš netrápi. Lehoty ich príliš netrápia. Občas sa nám stalo, že ,my vám to dáme, ale počkajte, tuná teraz máme chlapov, ktorí nám tu čistia kanál, tak to vaše nie je podstatná vec v porovnaní s týmto*“. Často sa taktiež podľa neho stávalo, že regionálnym aktivistom samosprávy ani nereagujú na žiadosti: „... *tak to je najbezbolestnejšia cesta ako ne-dať informácie*“. Ešte horšie skúsenosti však mali napríklad so školami: „... *28 % škôl nám nedokázalo na infožiadosť odpovedať v zákonnej forme a lehote. V drvivej väčšine neodpovedali vôbec. Boli tam aj absurdné prípady, že od nás žiadali, aby sme dokladovali, na aký účel to chceme.*“

Polovica respondentov nezávisle od seba uviedla, že veľmi závisí aj od toho, kto si pýta informácie. V rozhovore napríklad zaznelo: „*Keď to skúša občan, tak tá odozva býva menšia.*“ Na to poukázal aj ďalší respondent: „... *silná značka pomáha. Čo je inak smutný príbeh, lebo tak by to byť nemalo. Keď sme to posielali k jednej téme, tak odpovedali Aliancii Fair-play neskoro, ale stále sme dopadli lepšie, ako keď to posielala kolegyňa, ktorá to posielala zo svojej privátnej adresy. Tam jej neodpovedali.*“ Ďalší analytik spomenul podobnú skúsenosť: „... *stalo sa nám, keď nejakí aktivisti alebo nejaké menšie organizácie z regiónov sa chceli dostať k nejakej informácii, tak väčšinou ich odbili. U nás sa to už príliš nestalo a my sme si požiadali o tú istú informáciu.*“

V rozhovoroch však opakovane zaznelo, že niekedy je chyba aj na strane občanov – žiadateľov, „*v regiónoch je ten problém do veľkej miery ten, že aktivisti nevedia naformulovať tú infožiadosť tak, aby sa dostali*

k tomu, k čomu sa chcú dostať,“ ako ďalej pokračuje, „v praxi to vyzeralo tak, že nevedia napísať ani odvolanie, že nevedia, ako to majú naformulovať.“ Watchdogové organizácie sa im snažili radiť, organizovali rôzne školenia. V roku 2015 vytvorili štyria aktivisti v spolupráci s Inštitútom pre dobre spravovanú spoločnosť dokonca internetový portál Chcem vedieť, ktorý žiadateľom urýchľuje kontakt s inštitúciami, pomáha im naformulovať ich žiadosť aj odvolanie a pripomína všetky dôležité lehoty. Zároveň im umožňuje vyhľadávať v už sprístupnených informáciách, čím má prispievať k nižšiemu počtu duplicitných žiadostí.

Okrem toho, či sa žiadateľ vôbec vie dostať k informácii, je podľa takmer všetkých respondentov problémom včasnosť odpovede, ak sa povinné osoby rozhodnú nespolupracovať. Buď nereagujú vôbec, alebo – pri zamietnutí, trvá vymożenie informácie prídlho. Ako zaznelo v jednom z rozhovorov: *„Problém je z môjho pohľadu v tom, že to strašne dlho trvá. Že pokiaľ je tá infožiadosť zamietnutá a ten žiadateľ má pocit, že neprávo, tak obrátiť sa na súd a domôcť sa tej informácii je proste na roky. Mám s tým aj osobnú skúsenosť, že to trvá roky, kludne aj 4. Tá informácia môže byť aj úplne irelevantná, keď sa k nej človek po tých 4 rokoch dostane, to by som povedal, že je najväčšia slabina z pohľadu toho žiadateľa.“*

Watchdogové organizácie sa s existujúcimi problémami vyrovnávajú podobnými spôsobmi. Skoro všetci respondenti uviedli v prvom rade, že sa snažia dávať žaloby na súd, aby sa vyjasnil právny výklad zákona o prístupe k informáciám. Je to podľa nich veľmi dôležité z toho pohľadu, aby aj bežní ľudia vedeli, aké majú právomoci, k akým informáciám môžu mať prístup. Ako uviedol jeden z respondentov: *„... podali žaloby, aby sa tie veci trošku utriasli aj z hľadiska judikatúry. Aj sa nám tam podarilo pri vodárňach dva rozsudky vlastne vyhrať a vďaka tomu vytvorit' aj väčší tlak na poskytovanie informácií mestskými firmami.“* Ďalší respondent povedal, že cez infožiadosť nedostali menný zoznam prokurátorov a ich funkčné zaradenie. Súdili sa a nakoniec ten zoznam získali. V inom rozhovore sa rozoberal celkom čerstvý prípad. V roku 2015 úrad vlády vyhlásil súťaž na analýzu sofistikovaného softvéru, ktorý by vyhodnocoval, ako ľudia o eurofondoch píšú. Súťaž vyhrala firma Deloitte Advisory, s. r. o., ktorá na tejto zákazke pracovala niekoľko mesiacov, pričom práce stáli 1,2 milióna eur a firma odpracovala 10 200 osobohodín (Zastavme korupciu 2020). Nadácia Zastavme korupciu chcela zistiť, čo bolo výsledkom analýzy – dostali zoznam 20 výstupov, ktoré si následne vypýtali. Na všetky infožiadosti dostali identickú odpoveď, že obsah výstupu spadá pod ochranu diel podľa autorského zákona a autor odmietol udeliť súhlas s ich sprístupnením. Ako vysvetľuje respondent: *„... nevysporiadali sa s meritom veci každej tej infožiadosti, lebo nemohli povedať, že pri výstupe typu prehľad mediálnych výstupov, čo bol jeden z tých požadovaných materiálov, to nevedel nikto iný na zameguli spraviť a je to rovnako chránené podľa autorského zákona ako nejaká metodická príručka.“* Organizácia teda podala infožalobu: *„... prešli sme si celý proces rozkladu, žaloby, natahovania sa.“* Súd napokon povedal, že žalovaný Úrad vlády SR nemôže infožiadosť zamietnuť len konštatovaním, že ide o dielo chránené autorským zákonom (Zastavme korupciu 2020). Musí svoje tvrdenie konkrétne odôvodniť, prečo a v akom rozsahu je dielo chránené. Nemôže sa ani bez ďalšieho zdôvodnenia odvolať na nesúhlas autora so sprístupnením diela. Navyše súd povedal, že úrad vlády musí pri sprístupňovaní informácií brať do úvahy aj princíp prevažujúceho verejného záujmu (Zastavme korupciu 2020). Ten totiž môže stáť nad ochranou autorského práva.

Napriek viacerým úspechom respondenti vždy váhajú, či ísť do súdnych sporov. Ako veľký problém vnímajú totiž odlišnú prax na jednotlivých súdoch, že *„skrátka na jednotlivých okresoch vyjdú aj vo veľmi podobných veciach odlišné výsledky“*. Okrem toho treba podľa ďalšieho respondenta zväžiť, koľko prostriedkov a času takému sporu treba venovať: *„... do máloktorých vecí ideme, iba naozaj tam, kde to považujeme, že to má do budúcnosti zmysel. To už pre tú samotnú vec, že súd trvá príliš dlho na to, aby výsledkom bolo len to, že sa dostaneme k informácii, ktorú sme pred niekoľkými rokmi chceli.“* Rovnako je podľa viacerých respondentov otázka, či skôr nedôjde k okresaniu práva na informácie. Ako uviedol jeden z nich: *„... obávame toho, že výsledkom toho súdneho sporu bude niečo, na čo sa budú povinné osoby v stovkách prípadov odvolávať a ak to nedopadne dobre“*.

Jednej z organizácií sa v praxi opakovane stalo, že súd prehrala a oklieštilo to nielen rozsah informácií, ktoré mohli následne od povinných osôb žiadať, ale aj to, čo je informácia, ktorú môžu podľa infozákona žiadať. Respondent napríklad uviedol: *„... vlastná vnútorná kontrola je dôvod na nesprístupnenie podľa súdov, tu nepomohol ani ústavný súd,“* a *„potom sa nám ťahal súd k protokolu inšpekcie pri jednom prípade – tam zase argumentovali, že sprístupnením by mohlo byť ovplyvnené vyšetrovanie.“* Ďalší respondent podobne spomenul: *„Viem, že bol aj prípad, keď jeden súd v náš neprospech definoval, že či to, čo nás zaujímalo, je informácia a potom to bolo merítkom aj pre ďalšie rozhodnutia. Aj sme sa smiali, že je úplne absurdné, že toto hovorí súd, že to nie je informácia.“*

Ako respondenti priznávajú, obracanie sa na súd nie je to jediná taktika, ktorou sa snažia ztransparentniť činnosť štátnych aktérov: „... táto je dočasná, že sa to cez precedensy snažíme nejako objasniť a vyčistiť a zároveň sa, samozrejme, snažíme lobovať za zmenu infozákona, však tam sa nám to aj celkom podarilo presadiť.“

Záver

Digitálne technológie neumožnili len zvýšenie efektívnosti sledovania vykonávaného štátom (štátnymi aktérmi), ale priniesli aj nové príležitosti pre neštátne subjekty sledovať štát.

Občania, novinári alebo watchdogové organizácie majú nielen možnosť, ale dokonca výsostné právo kontrolovať činnosť štátu (Newell 2015). Pre fungovanie demokracie, alebo presnejšie povedané, pre umožnenie zúčtovateľnosti (z angl. accountability) je to nevyhnutné.

V tejto kapitole som sa zamerala na činnosť watchdogových organizácií na Slovensku a na ich možnosti prekonať netransparentnosť štátnych aktérov. Takýmto spôsobom nielenže kontrolujú štát, ale svojimi stratégiami a postupmi to umožňujú robiť aj širokej verejnosti. Ako som už uviedla, úloha watchdogových organizácií v oblasti transparentnosti a zúčtovateľnosti štátnych aktérov je v odbornej literatúre často prehliadaná (Zyl 2014), preto mala táto kapitola za cieľ poodhaliť ich dôležitú funkciu pre transparentnosť a zúčtovateľnosť štátu, čo sa v konečnom dôsledku prejavuje aj v kvalite demokratického zriadenia.

Ak by sme mali zhodnotiť možnosti sledovania alebo monitorovania činnosti štátnych aktérov, a teda politikov pri moci či úradníkov, Slovensko by malo výborné hodnotenie, ale aj nedostatočné. Na jednej strane má totiž v porovnaní s niektorými vyspelými krajinami veľmi pokrokovú legislatívu týkajúcu sa prístupu k informáciám. Na druhej strane však jej implementácia v praxi často nenapĺňa ducha zákona. Povinné osoby/štátni aktéri totiž niekedy na infožiadosti nereagujú, neopodstatnene zamietnu sprístupnenie alebo odpovedia nepostačujúco. Rovnako sa stáva, že poskytnuté alebo zverejnené informácie sa nachádzajú na viacerých miestach alebo sa s nimi nedá strojovo pracovať. Podľa zistení Prachárovej a Kačura (2020) z úrovne samospráv, povinné osoby svoje konanie obhajujú najmä tým, že v zákone chýba definícia pojmu „informácia“, nevedomosťou žiadateľov (nevedia, čo si môžu žiadať) a nedostatkom kapacít. Watchdogové organizácie si v prípadoch netransparentnosti štátu však vymysleli množstvo techník a postupov, ako na to reagovať.

Ako teda môžu watchdogové organizácie realizovať a podporovať sledovanie zdola, ak sa štátni aktéri v praxi správajú netransparentne? Ukázalo sa, že na Slovensku 1. pristúpili k vytváraniu webových portálov, vďaka ktorým nielenže sami mohli kontrolovať činnosť štátu, ale umožnili uskutočňovať sledovanie zdola aj širokej verejnosti, 2. upozorňujú na chyby štátu v prípadoch nesprístupnenia dát a žiadajú, ale aj dosiahnu nápravu, 3. uskutočňujú školenia a podporujú občanov a iné mimovládne organizácie v oblasti získavania informácií od štátu (aj cez webové portály ako chcemvediet.sk) a 4. iniciujú súdne konania v snahe vyjasniť právnu úpravu.

Treba však zdôrazniť, že konanie watchdogových organizácií niekedy nepostačuje alebo skončí inak, ako by chceli. Ako sa ukázalo 1. podľa niektorých respondentov sa dátové portály dostatočne širokou i odbornou verejnosťou nevyužívali, 2. mnohé z portálov už nefungujú, pretože ich bolo náročné udržiavať, a watchdogové organizácie nemali dostatočný ľudský a/alebo finančný kapitál, 3. v určitom čase sa niektorí predstavitelia štátu podľa slov jedného z respondentov v zverejňovaní nezlepšovali, ale využívali prácu watchdogových organizácií a napokon 4. watchdogové organizácie prehrali súdne spory, čo spôsobilo oklieštenie toho, čo mohli v budúcnosti žiadať prostredníctvom infozákona.

Ako sa ukazuje na uvedených príkladoch, rýchly rozvoj technológií a ich kreatívne/invenčné využitie dokáže vyvažovať tradičnú sociálnu, ekonomickú a politickú moc (Garrido 2015). Občianska spoločnosť – mimovládne organizácie sa skutočne snažia neustále naplno využívať a rozširovať akýkoľvek mechanizmus moci, ktorý majú k dispozícii. Svojím spôsobom rozvíjajú svoju politickú agendu a učia sa rodiať sa digitálnu agendu (Garrido 2015, pozri aj Green 1999; Howson 2020). Prostredníctvom týchto aktivít sa v niektorých momentoch dokážu posilniť vo vzťahu k štátnym aktérom.

Príklad Slovenska poukazuje na to, že inštitucionalizácia transparentnosti nemusí postačovať k funkčnému a efektívnemu sledovaniu zdola, no každodenná a dlhoročná práca mimovládneho sektora – najmä watchdogových organizácií, vie veľa problémov prekonať.

Literatúra

- Aldrich, Richard J., and Daniela Richterova. 2018. "Ambient accountability: Intelligence services in Europe and the decline of state secrecy." *West European Politics*, Vol. 41, Issue 4: 1003 – 1024. Dostupné na: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01402382.2017.1415780>
- Andrejevic, Mark. 2012. "Ubiquitous surveillance." In *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, Kirstie Ball, Kevin Haggerty and David Lyon, 91 – 98. Routledge.
- Ashworth, Scott. 2012. "Electoral Accountability: Recent Theoretical and Empirical Work." *Annual Review of Political Science*, Vol. 15: 183 – 201. Dostupné na: <http://home.uchicago.edu/~sashwort/annurev-polisci-031710-103823.pdf>
- Ball, Kirstie, and Webster, Wiliam. 2019. *Surveillance and Democracy in Europe: Courting Controversy?*, 1st Edition, Routledge.
- Bannister, Frank, and Regina Connolly. 2012. "The trouble with transparency: A critical review of openness in e-Government." *Policy and Internet*, Vol. 3, Issue 1: 1 – 30. Dostupné na: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.2202/1944-2866.1076>
- Barr, Caelainn, Chalabi, Mona a Nick Evershed. 2019. „A decade of the Datablog: ‘There’s a human story behind every data point’“. *The Guardian*, 23. Marca 2019, navštívené: 5.3.2021. Dostupné na: <https://www.theguardian.com/membership/datablog/2019/mar/23/a-decade-of-the-datablog-theres-a-human-story-behind-every-data-point>
- BBC. 2021. "Pegasus: Spyware sold to governments ‘targets activists’." *Tech*, júl 2021, navštívené 27. 10. 2021. Dostupné na: <https://www.bbc.com/news/technology-57881364>
- Beblavý, Miroslav. 2009. "Conditions for effective large-scale anticorruption efforts and the role of external actors: what does the Slovak experience tell us?" *Public Administration and Development*, Volume 29, Issue 3: 180 – 192. Dostupné na: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/pad.526/abstract>
- Benkler, Yochai. 2006. *The wealth of networks: How social production transforms markets and freedom*. New Haven: Yale University Press.
- Berliner, Daniel. 2014. "The Political Origins of Transparency." *The Journal of Politics*, Vol. 76, Issue 2: 479 – 491. Dostupné na: <https://www.jstor.org/stable/10.1017/s0022381613001412?seq=1>
- Bobbio, Norberto. 1989. *Democracy and Dictatorship: The nature and limits of state power*. Oxford: Polity Press.
- Buckland, Benjamin, S. 2007. *Global Anti-Corruption Efforts: The Role of Non-Governmental Organizations*. Centre for Applied Studies in International Negotiations.
- Burke, Colin. 2020. "Digital Sousveillance: A Network Analysis of the US Surveillant Assemblage." *Surveillance & Society*, Vol. 18, Issue: 1: 74 – 89. Dostupné na: <https://ojs.library.queensu.ca/index.php/surveillance-and-society/index> | ISSN: 1477-7487
- Carter, Douglas. 1959. *The fourth branch of government*. Boston: Houghton Mifflin.
- Casero-Ripollés, Andreu, Jéssica Izquierdo-Castillo, and Hugo Doménech-Fabregat. 2014. "From Watchdog to Watched Dog: Oversight and Pressures between Journalists and Politicians in the Context of Mediatization." *Trípodos*, número 3: 23 – 40. Dostupné na: <https://core.ac.uk/download/pdf/61452426.pdf>
- Clare, Ali, David Sangokoya, Stefaan Verhulst a Andrew Young. 2016. "Open Data’s Impact – Open Contracting and Procurement in Slovakia – Establishing Trust in Government Through Open Data." *Omidyar network*. Dostupné na: <http://odimply.org/case-open-contracting-and-procurement-in-slovakia.html>
- Deibert, Ronald J., *Black code: Inside the battle for cyberspace*, McClelland & Stewart, Toronto, Canada, 2013.
- Dubéci, Martin. 2013. "Will Slovakia amend its Freedom of Information Act?" *Visegrad Revue*. Dostupné na: <http://visegradrevue.eu/will-slovakia-amend-its-freedom-of-information-act/>
- Dubéci, Martin. 2015. "Dobrá rada nad zlato? (časť I.)." *Denník N*. Dostupné na: <https://dennikn.sk/blog/148503/dobra-rada-nad-zlato-cast-i/>
- Financial Times, "Exporting Chinese surveillance: the security risks of ‘smart cities’", 9. jún 2021. Dostupné na: <https://www.ft.com/content/76fdac7c-7076-47a4-bcb0-7e75af0aadab>

- Florini, Ann, M. 1999. "Does the Invisible Hand Need a Transparent Glove? The Politics of Transparency." *Annual World Bank Conference on Development Economics*, 1 – 37. Washington, D.C. Dostupné na: https://ink.library.smu.edu.sg/cgi/viewcontent.cgi?article=3349&context=soas_research
- Fox, Jonathan. 2007. "The Uncertain Relationship between Transparency and Accountability." *Development in Practice*, Vol. 4: 663 – 671.
- Forcese, Craig and Aaron Freeman. 2005. *The Laws of Government: The legal Foundation of Canadian Democracy*. Toronto, Ontario: Irwin Law.
- Foucault, Michel. 1977. *Discipline and Punishment: The Birth of the Prison*. London: Tavistock.
- Ganasia, Jean-Gabriel. 2010. "The Generalized Sousveillance Society." *Social Science Information*, Vol. 49, Issue 3: 489 – 490.
- Garrido, Migueláγγελ Verde. 2015. "Contesting a Biopolitics of Information and Communications: The Importance of Truth and Sousveillance After Snowden." *Surveillance&Society*, Vol. 13, Issue 2: 153 – 167. Dostupné na: https://www.researchgate.net/publication/283694805_Contesting_a_biopolitics_of_information_and_communications_The_importance_of_truth_and_sousveillance_after_Snowden
- Goold, Benjamin J. 2010. "How Much Surveillance is Too Much? Some Thoughts on Surveillance, Democracy, and the Political Value of Privacy." In *Overvåkning i en rettsstat – Surveillance in a Constitutional Government*, ed. D.W. Schartum. Fagbokforlaget: Bergen.
- Graham, Stephen, and David Wood. 2003. "Digitizing Surveillance: Categorization, Space, Inequality." *Critical Social Policy*, Vol. 23, Issue 2: 227 – 248. Dostupné na: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0261018303023002006>
- Green, Stephen. 1999. "A plague on the panopticon: surveillance and power in the global information economy." *Information, Communication & Society*, Vol. 2, Issue 1: 26 – 44. Dostupné na: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/136911899359745>
- Haggerty, Kevin. D., and Minas Samatas. 2010. "Introduction: Surveillance and democracy: an unsettled relationship." In *Surveillance and Democracy*, eds. Kevin D. Haggerty and Minas Samatas. Routledge-Cavendish.
- Hampton, Mark. 2010. "The Fourth Estate Ideal in Journalism History." In *The Routledge Companion to News and Journalism*, ed. Stuart Allan. Routledge.
- Howson, Joseph, Brandim. 2020. "The Visuality of Professionalised Sousveillance." *Surveillance & Society*, Vol. 18, Issue 2: 276 – 279. Dostupné na: <https://ojs.library.queensu.ca/index.php/surveillance-and-society/article/view/13919>
- Chalabi, Mona. 2020. „Which NYPD officers have most complaints against them?“. *The Guardian*, 4. August 2020, navštívené: 5.3.2021. Dostupné na: <https://www.theguardian.com/us-news/datablog/2020/aug/04/new-york-police-department-allegations-complaints>
- Introna, Lucas, and David Wood. 2002. "Picturing Algorithmic Surveillance: The Politics of Facial Recognition Systems." *Surveillance&Society*, Vol. 2, Issue 2/3: 177 – 198. Dostupné na: <https://ojs.library.queensu.ca/index.php/surveillance-and-society/article/view/3373>
- Kamenec, T., and Vladimír Pírošík. 2001. *Prístup k informáciám ako protikorupčný nástroj*. CPHR – Transparency International Slovensko, Róbert Vico – vydavateľstvo,
- Kendall, Lori. 2008. "The conduct of qualitative interview: Research questions, methodological issues, and researching online." In *Handbook of research on new literacies*, eds. Julie Coiro, Michele Knobel, Colin Lankshear, Donald J. Leu, 133 – 149. New York: Lawrence Erlbaum Associates.
- Lacko, Pavol. 2015. "Tajných obchodov môže byť veľa, úrady denne uzavrú vyše 700 zmlúv." *Denník N*, marec 2015, navštívené 1. 2. 2021. Dostupné na: <https://dennikn.sk/63160/stat-tvrdi-ze-ukazuje-zmluvy-naozaj/?fbclid=IwAR2QqxXNxJNUNpsvn3cSt7SfYE3coKRLIIsT28a8tO6hVe0zA6T9cixSpAs>
- Láštic, Erik. 2008. "Zákon o slobodnom prístupe k informáciám ako protikorupčný nástroj." In *Jedenást' statočných: Prípadové štúdie protikorupčných nástrojov na Slovensku*, eds. Emília Beblavá-Sinčáková, and Miroslav Beblavý. Transparency International Slovakia a Ústav verejnej politiky Univerzity Komenského, Bratislava.
- Lyon, David. 2003. *Surveillance after September 11*. Cambridge: Polity Press.
- Lyon, David. 2014. "Surveillance and the Eye of God." *Studies in Christian Ethics*, SAGE Journals, Vol. 27, Issue 1: 21 – 32. Dostupné na: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0953946813509334>

- Lyon, Valerie Steeves. 2014a. *Transparent Lives: Surveillance in Canada*. The New Transparency Project, Athabasca University Press.
- Lyon, David. 2015. "The Snowden Stakes: Challenges for Understanding Surveillance Today." *Surveillance & Society*, Vol. 13, Issue 2: 139 – 152.
- Lyons, Kim. 2021. „Baltimore spy plane program was invasion of citizens’ privacy, court rules“, *The Verge*, 24. jún 2021, navštívené: 7.7.2021. Dostupné na: <https://www.theverge.com/2021/6/24/22549230/baltimore-spy-plane-program-invasion-privacy-court-rules>
- Mann, Steve. 2002. "Sousveillance, not just surveillance, in response to terrorism." *Metal and Flesh*, Volume 6, Issue 1. Dostupné na: <http://wearcam.org/metalandflesh.htm>
- Mann, Steve, J. Nolan, and B. Wellman. 2003. "Sousveillance: Inventing and using wearable computing devices for data collection in surveillance environments." *Surveillance & Society* 1(3): 331 – 355.
- Mason, Jennifer. 2002. *Qualitative Researching*. London: Second Edition, SAGE Publications.
- McCombs, Maxwell, Lance Holbert, Spiro Kioussis, and Wayne Wanta. 2010. *The News and Public Opinion: Media Effects on Civic Life*. Cambridge: Polity Press.
- Ministerstvo vnútra SR. 2012. *Akčný plán iniciatívy pre otvorené vládnutie v Slovenskej republike, príloha k Uznesenie Vlády Slovenskej republiky č. 50 z 22. februára 2012 k návrhu Akčného plánu Iniciatívy pre otvorené vládnutie v Slovenskej republike*. Dostupné na: https://www.minv.sk/swift_data/source/rozvoj_obcianskej_spolocnosti/otvorene_vladnutie/akcne_plany/2012_2013/OGP_2012-13-Akcny-plan-uzn-vlady-c.50-2012.pdf
- Mitrou, Lilian. 2010. "The impact of communications data retention on fundamental rights and democracy – the case of the EU Data Retention Directive." In *Surveillance and Democracy*, eds. Kevin D. Haggerty, and Minas Samatas. Routledge-Cavendish.
- Monahan, Torin. 2010. "Surveillance as governance - Social inequality and the pursuit of democratic surveillance." In *Surveillance and Democracy*, eds. Kevin D. Haggerty, and Minas Samatas. Routledge-Cavendish.
- Mulgan, Richard. 2012. "Transparency and Public Sector Performance. Report prepared for the Australia and New Zealand School of Government." *Occasional Paper*, No. 1: 1 – 27,
- Najvyšší kontrolný úrad. 2017. *Záverečná správa: e-Government a informačné systémy obcí a miest*. Október 2017. Bratislava
- Najvyšší kontrolný úrad. 2019. *Záverečná správa Plnenie opatrení prijatých na odstránenie nedostatkov zistených kontrolami, ktoré vykonal NKÚ SR*. August 2019.
- Netky.sk, „Centrálny register nezverejňuje všetky zmeny v zmluvách“, 2013. Dostupné na: <http://www.netky.sk/clanok/centralny-register-nezverejnuje-vsetky-zmeny-v-zmluvach>
- Newell, Bryce Clayton. 2015. "Mass Surveillance, Privacy and Freedom." In *Privacy, Security and Accountability: Ethics, Law, and Policy*, ed. Adam D. Moore. London: Rowman & Littlefield International.
- Norris, Clive, and Gary Armstrong. 1999. *The Maximum Surveillance Society: The Rise of CCTV*. Oxford: Berg Publishers.
- Nový Čas, „Palko: Polícia protiprávne sledovala desiatky mobilov“, 14. mája 2008, navštívené 1.3.2021. Dostupné na: <https://www.cas.sk/clanok/76486/palko-policia-protipravne-sledovala-desiatky-mobilov/>
- Oberoi, Roopinder. 2013. "Institutionalizing Transparency and Accountability in Indian Governance: Understanding the Impact of Right to Information." *IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS)*, Vol. 11, Issue 4: 41 – 53.
- Pilát, Jaroslav. 2002. „Zákon o slobodnom prístupe k informáciám a čo s ním -- I. Časť“, *HNOnline*, Praktické HN, december 2002, navštívené 2.11.2021. Dostupné na: <https://hnonline.sk/prakticke-hn/34713-zakon-o-slobodnom-pristupe-k-informaciam-a-co-s-nim-i-cast>
- Felšöci Rusnáková, Vanda. 2020. „Odhalenie tajnej kamery: Vysokopostavení policajti z východu čelia vážnemu obvineniu“, *Plus 7 dní*, 14. októbra 2020, navštívené 1. 3. 2021. Dostupné na: <https://plus7dni.pluska.sk/domov/odhalenie-tajnej-kamery-vysokopostaveni-policajti-vychodu-celia-vaznemu-obvineniu>
- Prachárová, Veronika. 2015. "Dobrá rada nad zlato? (časť II.)." *Trend*. Dostupné na: <https://www.trend.sk/blogy/dobra-rada-zlato-cast-ii>
- Prachárová, Veronika, and Juraj Kačur. 2020. *Analýza prístupu k informáciám na úrovni samospráv: Druhoradá agenda, ktorá sa musí spraviť?* Inštitút pre dobre spravovanú spoločnosť.

4. Druhá strana mince: Digitálne technológie a sledovanie štátu pod taktovkou watchdogových organizácií

- Provost, Claire. 2013. „How open is your government? Get the data.“ *The Guardian*, 31. Október 2013, navštívené: 5. 3. 2021. Dostupné na: <https://www.theguardian.com/global-development/datablog/2013/oct/31/how-open-your-government-data>
- Richards, Neil, M. 2013. “The Dangers of Surveillance.” *Harvard Law Review*, Vol. 126: 1934 – 1965.
- Szabó, Mate, D., Ivan Székely. 2005. „Privacy and data protection at the workplace in Hungary.” In *Reasonable Expectations of Privacy? Eleven country reports on camera surveillance and workplace privacy*, eds. Nouwt, Sjaak, de Vries, Berend R., Prins, Corien. T.M.C. Asser Press.
- Shirky, Clay. 2008. *Here comes everybody: The power of organizing without organizations*, New York, NY: Penguin.
- Schulhofer, Stephen J. 2016. “An international right to privacy? Be careful what you wish for.” *I•CON*, Vol. 14 No. 1: 238 – 261, Oxford University Press and New York University School of Law.
- Schwartz, Paul M. 1999. “Privacy and Democracy in Cyberspace.” *Vanderbilt Law Review*, UC Berkeley, Vol. 52: 1610 – 1701.
- Šípoš, Gabriel. 2015. “Once Riddled with Corruption, Slovakia Sets a New Standard for Transparency.” *Open Society Foundations*. Dostupné na: <https://www.opensocietyfoundations.org/voices/once-riddled-corruption-slovakia-sets-new-standard-transparency>
- SME. 2011. „Nový web si posvieti na dotácie v športe a kultúre“, 31. august 2011, navštívené: 1.1.2021. Dostupné na: <https://domov.sme.sk/c/6036214/novy-web-si-posvieti-na-dotacie-v-sporte-a-kulture.html>
- Szekely, Ivan. 2007. “Chapter Four Central and Eastern Europe: Starting from Scratch.” In *The Right to Know: Transparency for an Open World*, ed. Ann Florini. Columbia University Press. Dostupné na: <https://www.jstor.org/stable/10.7312/flor14158>
- Transparency International Slovensko. 2013. „Kto je s kým rodina na našich súdoch“, *SME*, 20. november 2013, navštívené 5.1.2021. Dostupné na: <https://transparency.blog.sme.sk/c/342665/Kto-je-s-kym-rodina-na-nasich-sudoch.html>
- Transparency International Slovensko. 2021. „INFOZÁKON MANUÁL INFOZÁKON – NAJLEPŠÍ PROSTREDNÍK NA CESTE K INFORMÁCIÁM.“ Navštívené: 2. 11. 2021. Dostupné na: <https://transparency.sk/sk/akademia/temy/justicia/infozakon-manual/>
- Trško, Michal. 2011. „Súd prikázal cenzurovať protikorupčnú webovú aplikáciu“, *SME*, 27. jún 2011, navštívené 1.1.2021. Dostupné na: <https://domov.sme.sk/c/5955174/sud-prikazal-cenzurovat-protikorupcnu-webovu-aplikaciju.html>
- Valček, Adam. 2015 „Policajti v utajení sledovali demonštrantov, prezradili sa falošným povolením“, *SME*, 10. jún 2015, navštívené 2.3.2021. Dostupné na: <https://domov.sme.sk/c/7852484/policajti-v-utajeni-sledovali-demonstrantov-prezradili-sa-falosnym-povolenim.html>
- Walker, Geraldene D. 1986. “Information as Power.” *CIS Policy Forum* (Centre for Independent Studies), 22.01.1986.
- Whitaker, Robert. 1999. “Introduction.” In *The End of Privacy*, Robert Whitaker. New York: The New York Press.
- Wilfling, Peter. 2012. *Zákon o slobodnom prístupe k informáciám, Komentár, Problémy z Praxe, Rozhodnutia súdov*. VIA IURIS – Centrum pre práva občana.
- Wood, David Murakami. 2013. “What is global surveillance? Towards a relational political economy of the global surveillant assemblage?” *Geoforum*, Vol. 49: 317 – 326. Dostupné na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0016718513001449>
- Zastavme korupciu. 2020. „Štát sa už pri infožiadostiach nebude môcť vyhovárať na autorský zákon (a my snád konečne uvidíme, za čo dal vyše milióna eur)“, *Denník N*, Blog – Zastavme korupciu, marec 2020, navštívené 8.3.2021. Dostupné na: <https://dennikn.sk/blog/1825028/stat-sa-uz-pri-infoziadostiach-nebude-moct-vyhovarat-na-autorsky-zakon-a-my-snad-konecne-uvidime-za-co-dal-vyse-miliona-eur/>
- Zyl, Albert Van. 2014. “How Civil Society Organizations Close the Gap between Transparency and Accountability.” *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, Vol. 27, No. 2, April 2014: 347 – 356. Wiley Periodicals, Inc.

5. Krajne pravicové vigilantné skupiny ako forma horizontálneho sledovania v Slovenskej republike

Radka Vicenová

Úvod

V roku 2016 sa v slovenskom mediálnom diskurze začali čoraz častejšie objavovať správy o hliadkovačích a monitorovacích aktivitách krajne pravicových skupín. Politická strana Kotlebovci – Ľudová strana Naše Slovensko (LSNS), okrem iných aktivít, ktoré takisto reflektujú ich antisystémový postoj a dlhodobú kritiku štátnych autorít najmä v oblasti bezpečnosti, iniciovala sériu vlakových hliadok, teda neformálnych hliadkovačích aktivít, ktorých deklarovaným cieľom bolo pôsobiť preventívne tam, kde sú policajné zložky vnímané ako neschopné zaistiť bezpečnosť občanov: „Bezpečnostná situácia na Slovensku a prístup vlády k nej pritom hovorí jasnou rečou. Je najvyšší čas, aby sme založili Domobranu, ktorá bude chrániť slušných ľudí všade tam, kde zlyhala polícia.“ (Kotlebovci – Ľudová strana Naše Slovensko 2016) Séria vlakových a tiež komunitných hliadok, namierená najmä proti príslušníkom menšín, sa stala dôležitou súčasťou volebnej kampane LSNS, ale aj ich mediálneho obrazu. Nešlo pritom o jediný prípad krajne pravicového zoskupenia, ktoré sa orientovalo na hliadkovanie a monitorovanie verejného priestoru formou, ktorá pripomínala aktivity bezpečnostných zložiek. Od roku 2015 sa v kontexte utečeneckej krízy začali aktivizovať aj iné krajne pravicové zoskupenia a podobné hliadkovačie aktivity na lokálnej úrovni začali vyvíjať aj ďalšie krajne pravicové skupiny, akými sú napríklad paramilitantné zoskupenia Slovenskí Branci (SB), či Vzдор Kysuce.

Voľby do NRSR v roku 2016 znamenali okrem iného zásadný volebný úspech slovenskej krajnej pravice. V podobe politickej strany LSNS sa po prvý raz v histórii samostatnej Slovenskej republiky do zákonodarného orgánu dostala strana, ktorá je po ideologickej stránke označovaná za exemplárny prípad krajnej pravice, resp. pravicového extrémizmu (Ministerstvo vnútra Slovenskej Republiky 2015) a zároveň má korene v neonacistickej subkultúre (Mudde 2007; Struhár 2016). Hodnoty a názory charakteristické pre krajne pravicové politické subjekty tak dostali zásadne väčší priestor nielen v pléne Národnej Rady Slovenskej republiky, ale aj všeobecne vo verejnom diskurze prostredníctvom popredných predstaviteľov LSNS v médiách.

Táto kapitola sa zameriava na špecifické aktivity krajnej pravice, ktoré sú na verejnosti krajne pravicovými aktérmi komunikované ako forma neformálneho dohľadu či preventívneho bezpečnostného opatrenia, spájaného najmä s údajne zlyhávajúcou funkciou štátnych bezpečnostných štruktúr v oblasti zaisťovania bezpečnosti občanov krajiny a ich majetku. Či už ide o spomínané hliadkovačie aktivity politickej strany LSNS vo vlakoch alebo o bojové výcviky neregistrovaného paramilitantného združenia Slovenskí Branci, hovoríme o aktivitách, ktoré na prvý pohľad evokujú pôsobenie oficiálnych štátnych bezpečnostných zložiek (čiže polície a armády), ale bez akejkoľvek autority či legitimacy vyplývajúcej zo zákonov či iných právnych noriem platných v Slovenskej republike. Takéto aktivity pritom nie sú iba slovenským špecifikom. Hliadkovačie aktivity krajne pravicových zoskupení sú pozorovateľné vo viacerých krajinách v Európe, v USA či v Kanade (pozri napr. Bjørgo a Mareš 2019b; Tanner a Campana 2019; Castle a Parsons 2017).

Cieľom tejto kapitoly je využiť teoretický rámec vychádzajúci zo štúdií sledovania a teoretický koncept *vigilantizmu* a analyzovať mediálny obraz hliadkovačích aktivít krajnej pravice na Slovensku. Teoretický rámec vychádzajúci zo štúdií sledovania môže byť v kontexte krajne pravicových skupín užitočný z viacerých dôvodov. V prvom rade umožňuje obrátiť pozornosť zo strán či zoskupení samotných, a teda prekročiť limity súvisiace s jednorozmerným zameraním na ich agendu či ideológiu bez zasadenia do širšieho kontextu spoločenskej reality; zároveň ponúka teoretický rámec, ktorý dokáže poskytnúť hlbšie vysvetlenie vzťahu týchto skupín k potenciálnym sympatizantom a podporovateľom, na ktorých hliadkovačiami aktivitami cieľia prostredníctvom spochybňovania funkčnosti a efektivity štátneho bezpečnostného aparátu. Úloha médií je pritom

v tomto kľúčová; najmä vzhľadom na to, že činnosť týchto skupín nemusí na prvý pohľad vyvolávať otázky týkajúce sa zákonnosti (najmä preto, lebo sa často vyhýbajú využívaniu otvoreného násillia), ale ako naznačuje existujúca literatúra, hrozba použitia násillia a zastrasovanie môžu mať porovnateľný efekt (Johnston 1996).

Prvá časť kapitoly ponúka prehľad teoretických východísk prameniáci z štúdií sledovania a ponúka konceptualizáciu kľúčového pojmu *vigilantizmus*; druhá časť predstaví metodologické východiská a zdroje dát štúdie, tretia časť ponúka analýzu mediálneho obrazu krajne pravicových vigilaných aktivít vo vybraných internetových denníkoch, zatiaľ čo posledná kapitola ponúka zasadenie výsledkov mediálnej analýzy do širšieho kontextu spolu s diskusiou.

Vigilantizmus: forma horizontálneho sledovania

Sledovanie (angl. *surveillance*) je v literatúre definované ako proces zahŕňajúci sústredené a účelové sledovanie objektov, dát alebo osôb (Lyon 2010), prípadne systematické pozorovanie, zaznamenávanie či kategorizovanie informácií o osobách, inštitúciách alebo procesoch (Ball a Webster 2003). Proces sledovania je zároveň vnímaný ako forma inštitucionalizovanej odpovede na spoločenské problémy (potenciálne, ale nie nevyhnutne súvisiace s bezpečnosťou či kriminalitou) (Ball a Webster 2003; Haggerty 2012), ale zároveň aj ako (potenciálny) mocenský nástroj, ľahko zneužitelný na kontrolu či dokonca zastrasovanie a trestanie jednotlivcov či skupín obyvateľstva, ktorí sú komunitou vnímaní ako podozriví alebo len odlišní od majority (Ball a Webster 2003; Zurawski 2005).

Najmä v témach súvisiacich s otázkami bezpečnosti je teda identita jedným z kľúčových konceptov súvisiacich s procesmi sledovania. Ak totiž hovoríme o sledovaní v kontexte zaštravovania bezpečia exkluzívne definovanej skupiny obyvateľstva (z angl. *in-group*), z podstaty veci sa či už priamo, alebo nepriamo táto skupina vymedzuje voči tým ostatným mimo nej (z angl. *out-group*) (Glover 2008; Webster 2003). To však má zásadné dôsledky najmä pre príslušníkov menších, ktorí sa z dôvodu kategorizácie na základe napr. rasy, etnicity či národnosti stávajú ešte intenzívnejším subjektom sledovania, a teda pre väčšinovú spoločnosť symbolom bezpečnostnej hrozby (Bennett, Haggerty, Lyon a Steeves 2014; Glover 2008). Dôsledkom je postupný nárast pocitu strachu, ktorý je sám osebe vnímaný ako hnací motor zintenzívňovania (vládných) sledovacích praktík, napríklad po udalostiach z 11. septembra (Lyon, 2003), a tiež podozrievavosti v spoločnosti, čo má devastujúci vplyv na vnútro-spoločenské vzťahy a najmä na dôveru v rámci komunit (Chan 2008; Reeves 2012). Výsledkom je vznik *rizikovej spoločnosti*, v ktorej v dôsledku silnejúceho pocitu nebezpečenstva dochádza k zintenzívňovaniu sledovacích praktík ako odpovede na bezpečnostnú situáciu (Beck 2002; Aradau a Van Munster 2007), k hľadaniu vnútorných nepriateľov (Lyon 2003) a k neustálemu zvyšovaniu pocitu nebezpečenstva, ktorý je v konečnom dôsledku verejnosťou vnímaný silnejšie, ako je reálna hrozba (Lyon a Murakami Wood 2012).

Vzťah medzi sledovaním a nebezpečenstvom, resp. tým, ako je vnímané, je však komplikovanejší. Ako som už naznačila, kľúčovú úlohu v procese má identita. Sledovacie praktiky totiž členom komunity poskytujú pocit bezpečia, a tým aj záruku spoločenskej inklúzie. Na jednej strane teda zintenzívňovanie sledovacích praktík v mene posilnenia bezpečnosti pre členov komunity prispieva k zvyšovaniu pocitu ich (subjektívneho) bezpečia, zároveň však nevyhnutne prispieva k zvyšovaniu podozrievavosti a nedôvery k jednotlivcom a skupinám mimo komunity, čím ale paradoxne ďalej prispieva k zvyšovaniu podozrievavosti a strachu a následne aj k zvyšovaniu kontroly a sledovania v komunite samotnej, keďže potenciálne podozrivým sa postupne stáva každý. Komunita, v ktorej prevláda strach a podozrievavosť, je zároveň náchylnejšia akceptovať a legitimizovať nové a intenzívnejšie formy sledovania v rámci nej samotnej (Zurawski 2005).

Ide o jednu z mnohých podôb dilemy bezpečnosť verzus súkromie a sloboda, keďže obava zo straty súkromia a bezpečia je hnacím motorom zintenzívňovania sledovacích praktík, ktoré sú pre súkromie a bezpečie zároveň najväčším ohrozením (Lyon 2002). Napriek tomu, že isté formy sledovania (pod kontrolou bezpečnostných zložiek štátu) sú v rámci spoločnosti nevyhnutné na zachovanie bezpečnosti, zároveň môžu predstavovať novú formu nebezpečenstva pre občanov z dôvodu zvyšujúcich sa nárokov na obmedzovanie súkromia a slobody, a to práve v mene bezpečnosti (Bigo 2012; Ball a Webster 2003). Zároveň je nutné zdôrazniť, že spomínané procesy nemusia súvisieť výlučne s opatreniami týkajúcimi sa sledovania, prijímanými zo strany vlád na ochranu vlastných občanov (tzv. sledovanie *zhora nadol*, keď málo sledujúcich vidí veľa sledovaných). Môže to odkazovať aj na aktivizáciu vnútri komunit, ktorých členovia sa ako samozva-

ní ochrancovia bezpečnosti rozhodnú v menej ochrany svojich spoluobčanov prijať vlastné opatrenia, smerujúce k sledovaniu, kontrolovaniu či dokonca k trestaniu jednotlivcov, ktorí sú pre komunitu vnímaní ako hrozba. Pre ciele a ambície tejto kapitoly je navyše potrebné zdôrazniť aj to, že v tomto prípade je to nielen dôvera občanov v bezpečnostné zložky krajiny, čo má potenciálny vplyv na toleranciu či podporu samozvaných ochrancov spravodlivosti v komunitách (Reeves 2012; Haas, de Keijser a Bruinsma 2014a); dôležitú úlohu zohrávajú aj médiá a spôsob zobrazovania kriminality či rôznych foriem dohľadu vo verejnom diskurze (Goldsmith 2010; Rose a Fox 2014).

Zatiaľ čo proces sledovania sa spája predovšetkým s rozvojom moderných technológií či digitálnych médií, ktoré nepochybne uľahčili a sprístupnili možnosti sledovania pre bežných občanov, je dôležité zdôrazniť aj to, že technológie nie sú nevyhnutným predpokladom na sledovanie, ktoré môže prebiehať aj vo fyzickej rovine. Na rozdiel od foriem sledovania, v ktorých *málo sledujúcich vidí veľa sledovaných* (napríklad keď štátne bezpečnostné orgány sledujú a monitorujú bežných občanov), je práve tento postup bežný pri *horizontálnom* (laterálnom) sledovaní, teda v prípade, keď sledovanie občanov vykonávajú iní občania. Podobne ako sledovanie vo všeobecnosti, ani horizontálne sledovanie nemusí byť vždy nevyhnutne otázkou bezpečnosti (ako napr. sledovanie na sociálnych sieťach, kde sú informácie poskytované dobrovoľne ako súčasť budovania vlastnej identity jednotlivca v spoločnosti (Albrechtslund 2008)), ale aj v tomto prípade ide predovšetkým o otázku mocenských vzťahov a ich usporiadania v spoločnosti (Bennett, Haggerty, Lyon a Steeves 2014b).

Táto kapitola sa zaoberá špecifickou formou horizontálneho sledovania v bezpečnostnom kontexte. *Vigilantizmus* (angl. *vigilantism*¹) je v tejto kapitole konceptualizovaný ako forma súkromného alebo neformálneho dohľadu (Kučera a Mareš 2015; Johnston 1996), pri ktorej dochádza k sledovaniu občanov inými občanmi, čiže neštátnymi aktérmi, a to bez toho, aby takéto konanie malo legitimitu či autoritu vyplývajúcu zo zákona, prípadne zo súčinnosti s ozbrojenými zložkami krajiny (Bjørge a Mareš 2019a), ako je to v prípade susedských hliadok². V tejto súvislosti je potrebné podčiarknuť niekoľko aspektov, ktoré sú pri definovaní vigilantizmu dôležité, a to najmä s ohľadom na ciele tejto kapitoly. V prvom rade ide o úlohu násillia, keďže v právnom štáte majú právo na používanie legitímneho násillia výlučne štátne autority a používanie násillia akýmkoľvek inými aktérmi je považované za akt proti princípom právneho štátu (pozri definíciu podľa Rosenbauma a Sederberga (1976)). V druhom bode ide o úlohu spravodlivosti, keďže spochybňovanie štátnych autorít nemusí byť nutne v podobe nelegitímneho používania násillia, ale aj presadzovania vlastného vnímania spravodlivosti mimo rámcov štátneho bezpečnostného aparátu, a tým budovanie paralelného systému spravodlivosti v rámci komunity (pozri definíciu podľa Bjørge a Mareša (2019a)). Po tretie, kľúčovým je aj vzťah medzi štátom a jeho občanmi, keďže vigilantné skupiny vstupujú do tohto vzťahu práve spochybňovaním schopnosti štátu zaistiť bezpečnosť a spravodlivosť, a teda aj narušením dôvery v štátne bezpečnostné zložky (Kučera a Mareš 2015; Abrahams 1998).

Napriek tomu, že násillie je dôležitou súčasťou definície vigilantizmu, je tiež nutné zdôrazniť, že prítomnosť fyzického násillia ako nástroja na presadzovanie cieľov nie je pre aktivity týchto skupín nevyhnutná. Po prvé, vigilantné skupiny často intenzívne pracujú práve s konceptom identity a profilujú sa ako ochrancovia exkluzívne definovaných komunit (Kučera a Mareš 2015), a to najmä v priamej súvislosti s jasne vymedzeným teritóriom a príslušnosťou k nemu (pozri definíčné znaky podľa Johnstona (1996)). To zároveň podčiarkuje dôležitú úlohu ideológie pri ich vzniku a fungovaní, napríklad aj v prípade vigilantných skupín v regióne strednej a východnej Európy, kde je ich previazanie s (krajne pravicovou) ideológiou pomerne častým javom (Kučera a Mareš 2015). Johnston v tomto prípade rozlišuje dva druhy vigilantných skupín – tie, ktoré sú orientované na reguláciu kriminálnej aktivity, a tie, ktoré sú orientované skôr na politickú či morálnu kontrolu, operujúc na základe ideologických východísk a zároveň využívajúc to, že vnímanie kriminálnej aktivity je oveľa intenzívnejšie a rozsiahlejšie, než jej reálny výskyt. V takom prípade zároveň nie je reálne využívanie fyzického násillia nevyhnutné, pretože vyhrážanie sa jeho použitím má v konečnom dôsledku rovnaký

¹ Z angl. „vigil“, t. j. v preklade bdely, ostrážitý.

² Susedské hliadky (angl. neighborhood watch) sú taktiež príkladom horizontálneho sledovania vnútri komunit, keď sa členovia komunity sami zapájajú do procesu zaisťovania bezpečnosti svojho okolia, participovaním na sledovaní a hliadkovaní svojho okolia. Na účely tejto analýzy je rozdiel medzi vigilantnými skupinami a susedskými hliadkami vnímaný primárne cez vzťahy s oficiálnymi štátnymi bezpečnostnými inštitúciami. Zatiaľ čo v prípade susedských hliadok existuje predpoklad spolupráce s bezpečnostnými zložkami s cieľom poskytnúť podporu pri zaisťovaní bezpečnosti (Ball a kol. 2014), v prípade vigilantných skupín hovoríme o úplnom oddelení od štátneho bezpečnostného aparátu a v niektorých prípadoch (ale nie nevyhnutne) dokonca o snahách ho úplne nahradiť (Bjørge a Mareš 2019a). Je však potrebné zdôrazniť, že rozdiel medzi týmito dvomi typmi horizontálneho sledovania je veľmi tenký; napríklad podľa Johnstona sú susedské hliadky aj vigilantné skupiny iba dve samostatné podskupiny neformálneho dohľadu vo verejnom priestore (Johnston 1992).

efekt (Johnston 1996). Nakoniec, ako som už uviedla, práve pri zintenzívnenom pocite narastajúceho nebezpečia má spoločnosť tendenciu akceptovať aj zintenzívňujúce sa sledovacie praktiky, ktoré však nevyhnutne nemusia prichádzať iba zo strany štátu, ale aj zvnútra komunity.

Po druhé, je tiež dôležité zdôrazniť úlohu technológií a digitálnych médií pri fungovaní týchto skupín, ktoré sú v online prostredí definované prostredníctvom konceptu *digitálny vigilantizmus*, ktorý takisto naznačuje, že (fyzické) násilie nie je pre fungovanie takýchto iniciatív nevyhnutné. V online prostredí je nevyžiadané a pretrvávajúce zviditeľňovanie to, čo je možné považovať za hlavný nástroj zastrašovania, či dokonca trestania (Trottier 2017). Ide zároveň o podporenie argumentu, že aj hrozba násilia môže mať podobný, ak nie rovnaký efekt ako jeho samotné použitie, čo je kľúčové pri analýze aktivít vigilantných skupín, ktoré sú v centre pozornosti tejto štúdie.

Vigilantizmus v kontexte (právneho poriadku) Slovenskej republiky

Existujúci výskum v poslednom období naznačuje zintenzívnenú aktivitu krajne pravicových združení v oblastiach, ktoré by mali byť vo výlučnej pôsobnosti štátu a štátnych bezpečnostných orgánov, aj v širšom regionálnom kontexte, čiže v regióne strednej a východnej Európy (Bjørge a Mareš 2019b). Napriek tomu, že nejde o ojedinelý jav, z hľadiska akademického výskumu ide o pomerne málo prebádanú oblasť. Aktivity týchto skupín sú často analyzované buď ako krajne pravicové, alebo paramilitantné skupiny, čo je dôležitá najmä z hľadiska ich politickej agendy či voličskej podpory a umožňuje to bližšie analyzovať ich (militantnú) identitu, neumožňuje to však skúmať ich aktivity v širšom spoločenskom kontexte, či už vo vzťahu k verejnosti, ale aj štátnym autoritám, ktoré sa svojou aktivitou snažia nahradiť.

Vychádzajúc z už uvedenej definície *vigilantizmu*, na Slovensku získali značnú (mediálnu) pozornosť najmä také aktivity, ktoré sú priamo naviazané na činnosť krajne pravicových skupín, akými sú už spomínané skupiny Kotlebovci – Ľudová strana Naše Slovensko či Slovenskí Branci. Tie sa v posledných rokoch na verejnosti prezentovali okrem iného aj aktivitami vo forme hliadkovania a dozerania vo verejnom priestore, jasne vymedzenými voči menšinovému obyvateľstvu.

Kotlebovci – Ľudová strana Naše Slovensko, založená v roku 2010 a od roku 2016 parlamentná krajne pravicová politická strana, naštartovala svoje vlakové a komunitné hliadky v roku 2016. Predstavitelia strany ich prezentovali ako iniciatívu zameranú na prevenciu kriminality a vymedzenú prevažne voči rómskej menšine. V rokoch 2016 až 2017 členovia ESNS, oblečení v zelených straníckych tričkách, pravidelne participovali na hliadkovaní vo vybraných vlakových spojeniach prevažne na strednom a východnom Slovensku, v oblastiach, v ktorých žijú rómske komunity. Iniciatíva vlakových hliadok bola síce na konci roku 2017 predstaviteľmi strany označená za ukončenú, ojedinele sa však hliadkovacie iniciatívy objavovali aj neskôr, a to najmä v reakcii na špecifické udalosti³.

Slovenskí Branci sa do povedomia verejnosti dostali už v roku 2011, keď sa táto neformálna a neregistrovaná paramilitantná skupina sformovala. Okrem pravidelných bojových a vojenských tréningov pre svojich členov, imitujúc výcvik ozbrojených zločiek, skupina sa na verejnosti prezentuje aj formou hliadkovania vo verejnom priestore, čo bolo najviditeľnejšie najmä v období od roku 2015 v reakcii na utečeneckú krízu, v súvislosti s ktorou Branci organizovali hliadky napríklad v okolí utečeneckých táborov.

V súvislosti s hliadkovacími aktivitami krajnej pravice ako formy vymedzenia sa voči menšinám je tak tiež potrebné stručne spomenúť aj projekt Rómskych občianskych hliadok ako jednu z foriem horizontálneho sledovania, ale na rozdiel od príkladov spomínaných v predchádzajúcich odsekoch organizovanú pod záštitou oficiálnych bezpečnostných zložiek krajiny. Rómske občianske hliadky vznikli ako iniciatíva Ministerstva vnútra SR ako spôsob udržiavania poriadku a bezpečnosti v rómskych komunitách (Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky 2013), pričom na hliadkach participujú členovia rómskych komunít, ktorí síce nie sú príslušníkmi bezpečnostných zložiek, ale s nimi úzko spolupracujú. Práve z tohto dôvodu nie je možné na rozdiel od hliadkovacích aktivít krajne pravicových hliadkovacích skupín hovoriť o vigilantizme, ale skôr o formách susedskej hliadky. Na účely mediálnej analýzy, ktorej sa venuje táto kapitola, je však práve tento rozdiel vo vzťahu k štátnym autoritám potrebné zdôrazniť a bude predmetom aj ďalšej analýzy.

³ Príkladom je hliadkovanie členov ESNS po tragickej udalosti v Dobšinej v roku 2019, pri ktorej po potýčke medzi miestnymi prišiel o život mladý muž. V reakcii na incident, ktorého páchatelom bol občan rómskej národnosti, členovia ESNS organizovali pravidelné bezpečnostné hliadky v obci.

Z pohľadu vnútornej bezpečnosti je práve vzťah vigilantných skupín k štátnym autoritám dôležitý, ale často opomínaný a v konečnom dôsledku aj ťažko uchopiteľný aspekt. Z hľadiska legislatívnej úpravy je totiž jasne zakázaná aktivita ozbrojených skupín (podľa zákona o združovaní občanov, č. 83/1990 Zb.); s odkazom na krajne pravicové ideologické pozadie nie je možné v tejto súvislosti opomenúť ani trestný poriadok, ktorý rozoznáva trestné činy extrémizmu (podľa zákona č. 301/2005 Z. z.). V oboch prípadoch ide o zákonné úpravy, ktoré hliadkovacie a monitorovacie aktivity krajnej pravice nedokážu zachytiť primárne z toho dôvodu, že nedochádza k otvorenému využívaniu násilia. Hlbšia analýza krajne pravicových vigilantných aktivít na Slovensku pritom naznačuje to, že kombináciou fyzickej prítomnosti vo verejnom priestore a využívania digitálnych médií na rozšírenie povedomia o aktivitách a tiež stigmatizáciu oponentov (najmä z radov menších) dochádza k zastrašovaniu a ohrozovaniu aj bez explicitného použitia násilia (Vicenová 2019). Otázkou teda ostáva, do akej miery sa práve tieto aspekty aktivity krajnej pravice, teda hrozba použitia násilia ako vynucovací prostriedok a zároveň snaha nahradiť činnosť štátnych bezpečnostných zložiek, vôbec vyskytujú vo verejnom diskurze, v diskusii o formách a aktivitách krajne pravicových zoskupení.

Výskumné otázky, metódy a zdroje dát

Táto kapitola vychádza z mediálnej analýzy článkov vo vybraných internetových denníkoch, informujúcich o činnosti a aktivitách skupín, ktoré spadajú do definície vigilantizmu a operujú na území Slovenskej republiky. V sledovanom období medzi októbrom 2015 a decembrom 2017⁴ bolo na základe vopred stanovených kľúčových slov⁵ z archívov piatich sledovaných médií⁶ exportovaných 647 článkov, z ktorých 363 bolo vyradených ako nerelevantných vzhľadom na to, že sa týkali zahraničného kontextu. Zvyšných 284 článkov bolo ďalej analyzovaných s cieľom zistiť, *akým spôsobom sa v slovenskom mediálnom prostredí informuje o aktivitách skupín, ktoré označujeme na základe už uvedených definícií a teoretických východísk ako vigilantné*. Ako som spomínala v teoretickej časti štúdie, predchádzajúci výskum naznačuje nielen prevládajúce vnímanie týchto skupín cez optiku ideologického pozadia (najmä pokiaľ ide o vigilantné aktivity asociované s krajne pravicovými skupinami či politickými stranami), ale zároveň ukazuje na oslabenie alebo úplne absentujúce akcentovanie vzťahu medzi týmito skupinami a štátnymi inštitúciami, ktoré sa snažia (či už otvorene, alebo neprimárne) doplniť či nahradiť. Práve snahou o dopĺňanie, či dokonca supľovanie aktivít bezpečnostných zložiek v štáte však ide v rôznej miere o neprimárne, v niektorých prípadoch dokonca aj o explicitné spochybňovanie ich schopnosti efektívne konať, čím zároveň dochádza k spochybňovaniu vnútornej suverenity (vrátane zaisťovania vnútornej bezpečnosti štátu a krízového manažmentu), ktorá predpokladá, že monopol na legitímne používanie násilia (vrátane vyzbrojovania a bojového výcviku) na zabezpečenie poriadku a bezpečnosti v spoločnosti a ochrany občanov a ich majetkov majú bezvýhradne štátne bezpečnostné orgány, čiže polícia a armáda. V prípade krajne pravicového vigilantizmu zároveň ide o aktivitu, pri ktorej badať skôr snahu o dosiahnutie politickej či spoločenskej kontroly než o kontrolu kriminality, čo reflektuje aj dôležitú úlohu ideológie, súvisiacu aj s paralelným výkonom spravodlivosti a jej vymáhania, vrátane zastrašovania či dokonca trestania oponentov.

⁴ Časové obdobie bolo zvolené tak, aby pokrylo čas, v ktorom boli krajne pravicové vigilantné skupiny a ich aktivity najviac prítomné vo verejnom diskurze, aj s ohľadom na udalosti, na ktoré do značnej miery reagovali. Ohraničenie sledovaného obdobia bolo zároveň stanovené tak, aby bralo do úvahy pôsobenie vlakových hliadok Kotlebovcov – Ludovej strany Naše Slovensko, ale aj komunitných hliadok Slovenských Brancov, reagujúcich na utečeneckú krízu (pozri predchádzajúcu kapitolu).

⁵ Vzhľadom na to, že teoretický koncept, ktorý je v tejto štúdii používaný a prebraný z anglického jazyka, nie je zaužívaný v slovenskom verejnom diskurze, bolo nevyhnutné zostaviť súbor kľúčových slov, ktorý po konceptuálnej strane nie je jednoznačný, ale vzhľadom na zaužívané pojmy dokáže obsiahnuť všetky aktivity vo verejnom priestore, ktoré do konceptu zapadajú. Sledované kľúčové slová boli stanovené nasledujúco „Slovenskí Branci“, „Branci“, „hliadky LSNS“, „kotlebove hliadky“, „vlakové hliadky“, „hliadky vo vlakoch“, „občianske hliadky“, „domobrana“, „polovojenské skupiny“, „paramilitantné skupiny“.

⁶ Sledované médiá boli vybrané na základe kombinácie faktoru čítanosti a zároveň snahy o pokrytie rôznorodosti z hľadiska profilu čitateľov (a to vrátane zahrnutia denníka spomedzi skupiny alternatívnych médií). Päť internetových denníkov zahrnutých v tejto analýze teda predstavuje zoznam nasledujúcich médií: Aktuality.sk, Sme.sk (vrátane regionálneho spravodajstva MY), Cas.sk, Pravda.sk, Hlavnespravy.sk. Medzi sledované médiá bol zahrnutý aj denník Hlavnespravy.sk, ktorý je považovaný za alternatívne (dezinformačné) médium. V kontexte tejto analýzy je za alternatívne médium považované také, ktoré sa samo profiluje ako protiváha mainstreamových médií, poskytujúc priestor pre názory považované za okrajové a vytláčané z mainstreamového politického diskurzu (Holt, Ustad Figenschou a Frischlich 2019), pričom v súčasnom kontexte sa za také považujú predovšetkým médiá šíriace hoaxy a dezinformácie.

Obsah mediálnych výstupov som analyzovala s cieľom identifikovať, či a akým spôsobom sa internetové spravodajské portály vyjadrujú k dvom zásadným aspektom, ktoré vyplývajú z definovaných teoretických východísk:

1. snaha o zastupovanie/nahradzovanie štátnych bezpečnostných inštitúcií;
2. dohľad, sledovanie a budovanie paralelných foriem spravodlivosti na základe subjektívneho chápania spravodlivosti.

Výskumná otázka je zodpovedaná v štyroch častiach, ktoré zároveň tvoria štyri nasledujúce podkapitoly. Prvá, deskriptívna, má za cieľ opísať spôsob a rozsah informovania o aktivitách, ktoré na základe definovaných teoretických východísk možno označiť za vigilančné. Druhá má ambíciu identifikovať, či o aktivitách týchto zoskupení prevláda informovanie v pozitívnom, prípadne v negatívnom svetle. Tretia časť obsahuje analýzu prítomnosti základných definičných prvkov vigilančných aktivít ako súčasť tvorby ich mediálneho obrazu, zatiaľ čo štvrtá má ambíciu sa pozrieť špecificky na to, akým spôsobom je vymedzený (ak vôbec) ich vzťah, resp. vymedzenie voči štátnym inštitúciám, ktoré majú ambíciu nahradiť, resp. suplovať. Ambíciou štúdie je teda priblížiť mediálny obraz vigilančných skupín vo verejnom diskurze a zhodnotiť spôsob informovania o kľúčových aspektoch problematiky.

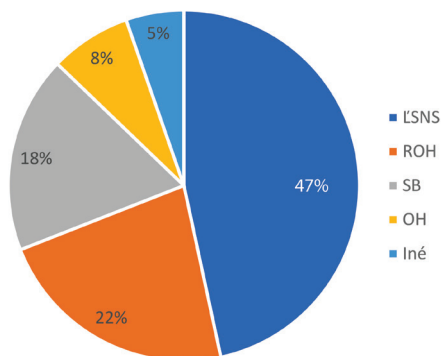
Analýza a diskusia

Vigilantné skupiny v slovenských médiách

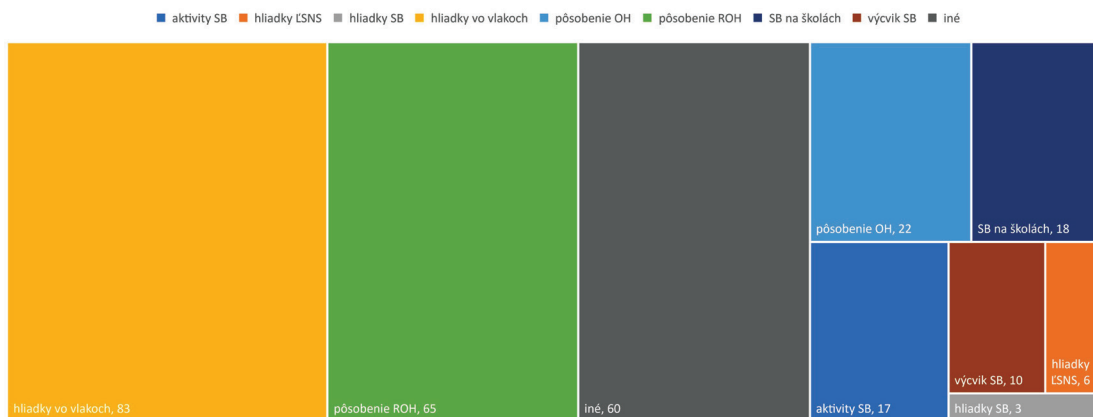
„Militanti“, „extrémisti“, „fašisti“ či „paramilitantné skupiny“ – už prvý pohľad na terminológiu, ktorú slovenské médiá bežne používajú pri informovaní o krajne pravicových hliadkovacích iniciatívach, naznačuje, že informovanie o týchto aktivitách prebieha primárne cez prizmu krajne pravicovej ideológie. Nejde pritom vzhľadom na povahu skupín o prevapivé zistenie, a zároveň nemožno ani spochybniť dôležitosť zdôrazňovania ideologického pozadia skupín, najmä s ohľadom na aspekty ohrozujúce základné demokratické princípy. Ako som však už naznačila v teoretickej časti, zameranie výlučne na ideológiu môže zároveň spôsobiť, že iné dôležité aspekty činnosti týchto skupín a ich vplyvy ostanú v dôsledku tejto limitujúcej perspektívy nepovšimnuté. Cieľom tejto podkapitoly je teda v prvom rade analyzovať obsah mediálneho záujmu o aktivity, ktoré som už definovala cez koncept vigilantizmu. Na základe analýzy mediálnych výstupov treba v prvom rade zdôrazniť, že v skúmanej vzorke prevažuje informovanie o vigilančných aktivitách krajne pravicových subjektov. Pri zameraní na aktérov v centre pozornosti mediálnych výstupov (pozri graf 1) ide primárne o krajne pravicovú stranu Kotlebovci – Ľudová strana Naše Slovensko (ĽSNS, 47 %) a Slovenských Brancov (SB, 18 %), spoločne tvoria takmer dve tretiny všetkých analyzovaných mediálnych výstupov. Približne 18 % výstupov sa venovalo prípadom občianskych hliadok (OH) rôznorodého charakteru, väčšinou súvisiacich s ojedinelými prípadmi dobrovoľného organizovania hliadok a hliadkovacích aktivít občanmi na lokálnej úrovni miest a obcí bez politickej alebo inej ideologickej príslušnosti. Predposledná kategória, iné (5 %), odkazuje na ojedinelé aktivity rôznorodého charakteru, akými sú napríklad dobrovoľní hasiči, ale aj internetové občianske vigilančné iniciatívy.

Zaujímavým údajom je zároveň 22 % mediálnych výstupov týkajúcich sa projektu Rómskych občianskych hliadok (ROH), t. j. projektu založenom na regrutovanie a zaúčanie príslušníkov rómskych komunít, ktorí následne asistujú mestskej či obecnej polícii pri zaisťovaní poriadku a bezpečnosti v samotných rómskych osadách (Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky 2013). Napriek tomu, že nejde o zanedbateľný podiel z celkového počtu analyzovaných mediálnych výstupov, je nutné zdôrazniť, že vzhľadom na oficiálnu spoluprácu Rómskych občianskych hliadok s mestskou a obecnou políciou, či dokonca priamo s orgánmi ministerstva vnútra, z definičného hľadiska tieto hliadky spĺňajú skôr definíciu susedských hliadok než vigilančných hliadok. Ale práve vzhľadom na to, že vzťah k štátnym inštitúciám je jedným zo sledovaných aspektov v tejto štúdií, Rómske občianske hliadky neboli zo skúmanej vzorky vyradené.

V súlade s prevažujúcim informovaním o politickej strane ĽSNS, hliadkovacie aktivity ĽSNS vo vlakoch boli v danom období najčastejším predmetom mediálneho záujmu v skúmanej vzorke (graf 2); spravodajské články sledovaných médií sa tiež venovali aj aktivitám Rómskych občianskych hliadok a Slovenských Brancov, pri ktorých bola pozornosť pomerne rovnomerne rozložená medzi ich výcvikové aktivity, hliadkovacie aktivity či dokonca vzdelávacie aktivity na základných a stredných školách.

Graf 1 Vigilantné skupiny v slovenských médiách (Zdroj: autorka)

Graf 2 Tematické zameranie analyzovaných príspevkov (Zdroj: autorka)

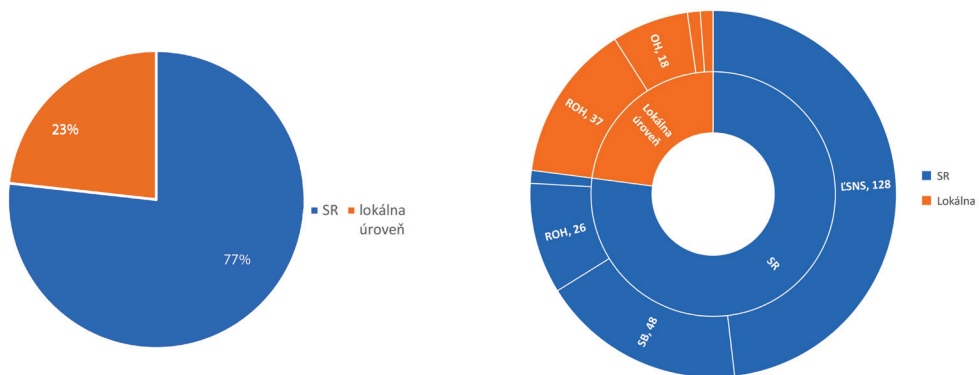
Zaujímavým ukazovateľom pri analýze spôsobu a obsahu informovania o vigilantných aktivitách je aj geografické zameranie mediálnych výstupov. V súlade s prevažujúcim zameraním spravodajských výstupov na celoslovensky pôsobiace krajne pravicové skupiny, akými sú LSNS a SB, prevažovali mediálne výstupy so zameraním na aktivity, ktoré sa nevzťahujú na konkrétny región či miesto, ale na celé územie krajiny (graf 3 a graf 4). Naopak, regionálne zameranie je podľa očakávania viditeľné v súvislosti s aktivitami občianskych hliadok a Rómskych občianskych hliadok. To je však len čiastočne v súlade s teoretickými predpokladmi tejto štúdie a s konceptom vigilantizmu, ktorý na jednej strane zdôrazňuje dôležitosť fyzickej prítomnosti hliadok na lokálnej úrovni, ale zároveň berie do úvahy aj dôležitú úlohu ideológie pred reálnou kriminalitou pri skúmaní deklarovaných motívov vigilantných skupín či digitálnej formy vigilantizmu a zosilňujúci účinok obsahu sociálnych médií týchto skupín smerom k ich podporovateľom⁷.

Pozitívny vs. negatívny mediálny obraz

V tejto podkapitole sa chcem posunúť bližšie k zodpovedaniu výskumnej otázky prostredníctvom zodpovedania podotázky o pozitívne vs. negatívne ladenom spôsobe informovania o vigilantných aktivitách, ktoré tvoria obsah mediálnych výstupov. Cieľom tejto časti pritom nie je analýza emočného náboja mediálnych výstupov, ale analýza toho, či sú vigilantné aktivity prezentované prevažne v pozitívnom, negatívnom, resp. neutrálnom svetle.

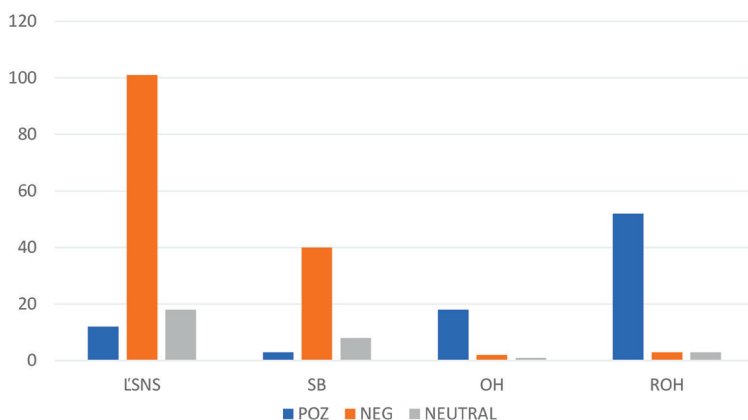
Na prvý pohľad je evidentné, že práve krajne pravicové vigilantné skupiny sú v sledovaných médiách zobrazované skôr negatívne, napríklad ako bezpečnostná hrozba (graf 5), čo je v konečnom dôsledku v súlade

⁷ Príkladom je šírenie fotiek z hliadkovacích aktivít (alebo aj vojenských výcvikov) členov krajne pravicových vigilantných skupín. Napriek tomu, že samotné pôsobenie hliadky je geograficky obmedzené, sociálne médiá umožňujú sprostredkovanie ich viditeľnosti a zdôrazňovanie odhodlania chrániť obyvateľov na celonárodnej úrovni, čo je neoddeliteľnou súčasťou politickej stratégie krajne pravicových skupín (Vicénová 2019).

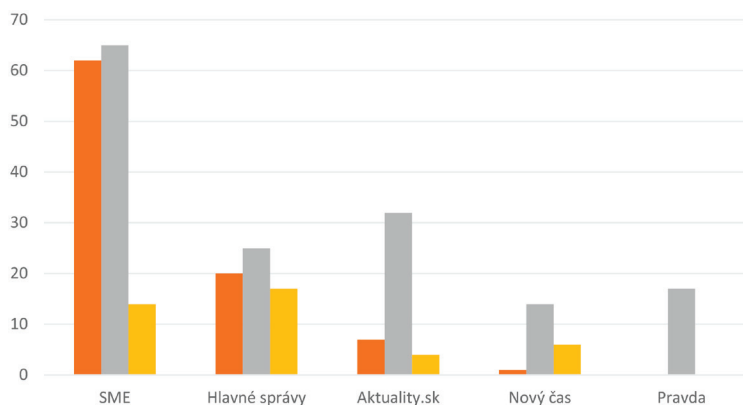
Graf 3 a 4 Geografická pôsobnosť vigilančných aktérov vo verejnom diskurze (Zdroj: autorka)

s prevažne negatívnym obrazom krajnej pravice v mainstreamových médiách vo všeobecnosti. Aj v prípade LSNS, ako aj v prípade SB negatívne ladené príspevky zásadne prevyšujú tie pozitívne. Naopak, prevažne pozitívne sú v médiách zobrazované Rómske občianske hliadky, pri ktorých sa dá predpokladať, že práve z dôvodu aktívnej spolupráce so štátnymi inštitúciami či priameho zastrešenia zo strany Ministerstva vnútra SR nedochádza k potrebe zdôrazňovať ich ako bezpečnostnú hrozbu. Zaujímavosťou ostáva prevažne pozitívne vnímanie aktivít, ktoré možno zarámcovať do kategórie občianskych hliadok, ale ktoré nefungujú v oficiálnom partnerstve so štátnymi orgánmi či samosprávou. V tomto prípade možno predpokladať, že práve absencia ideologického či politického zastrešenia môže byť dôležitým faktorom pri negatívnom alebo pozitívnom rámcovaní, a to aj v prípade, že aj bez ideologického faktora dochádza k (nepriamemu) ohrozovaniu jedinečnosti postavenia bezpečnostných inštitúcií pri zaisťovaní bezpečnosti a poriadku vo verejnom priestore.

Graf 5 Pozitívny vs. negatívny mediálny obraz: podľa aktérov (Zdroj: autorka)

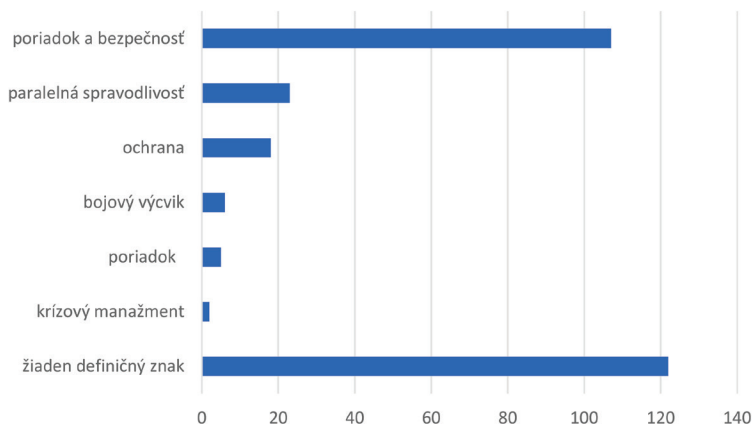
Pozitívne a negatívne zobrazovanie sa líši aj v závislosti od médií (graf 6), a to najmä z dôvodu prítomnosti alternatívneho (čiže šíriaceho dezinformácie a hoaxy) internetového denníka vo vzorke. Najväčší počet skôr pozitívne rámcovaných príspevkov však nie je prítomný iba v prípade spravodajského portálu Hlavné správy („*Verme, že železnice a polícia urobia pre bezpečnosť ešte viac a dobrovoľnícke hliadky stratia svoje opodstatnenie.*“ (Hlavnespravy.sk 7. 2. 2017)), ale aj v prípade denníka SME, pri ktorom však možno vysoký podiel pozitívne ladených správ vysvetliť aktívnou regionálnou sekciou, a teda aj potenciálne intenzívnejším pokrytím aktivít Rómskych občianskych hliadok, ktoré sú vnímané zväčša pozitívne („*Často sú to práve členovia poriadkových služieb, ktorí odprevádzajú deti do školy, dohliadajú na problémové úseky ciest, pomáhajú pri organizovaní spoločenských podujatí a podobne. Ministerstvo považuje občianske hliadky za jeden z mostov medzi majoritou a minoritou.*“ (Sme.sk 25. 8. 2017)). Graf zároveň ukazuje aj to, že práve portál Sme.sk poskytoval najviac mediálnych výstupov k tejto téme, čo možno pripísať aj posilnenému regionálnemu zameraniu spravodajstva.

Graf 6 Pozitívny a negatívny mediálny obraz: podľa médií (Zdroj: autorka)

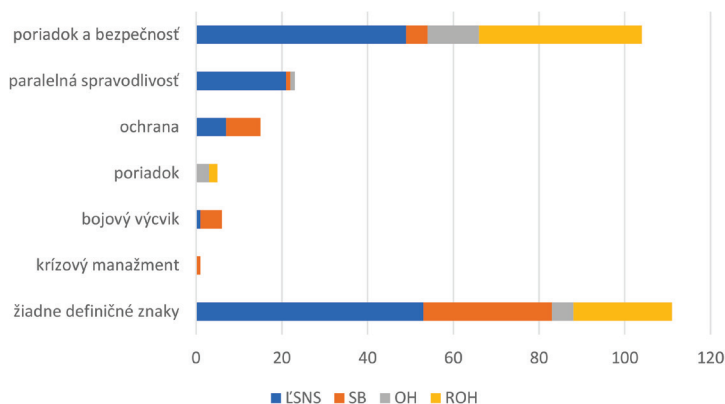
Definičné znaky

Pozitívne alebo negatívne prezentovanie vigilančných aktivít však poskytuje iba limitovaný pohľad na to, či a ako médiá prispievajú k informovanosti o povahe a charaktere vigilančných aktivít z hľadiska ich snáh suplovať aktivity štátnych autorít či podrývať ich autoritu či dôveru. V ďalšom kroku preto pozornosť venujem tomu, či a do akej miery analyzované médiá zdôrazňujú niektorý z definičných znakov vigilančných aktivít tak, ako boli zadefinované v teoretickej časti.

Graf 7 Informovanie o vigilančných skupinách podľa definičných znakov (Zdroj: autorka)

Vzhľadom na východiskový predpoklad o pomerne jednorozmernom vnímaní aktivít vigilančných skupín a ich prezentáciu primárne cez ideologické východiská či politické postoje, nie je prekvapivé, že v prevažnej väčšine analyzovaných mediálnych výstupov nie je identifikovateľná významná zmienka kľúčových definičných aspektov vigilanzizmu tak, ako je zadefinovaný na účely tejto štúdie (graf 7). Zároveň však možno konštatovať, že najčastejšie sú tieto aktivity rámcované cez zaisťovanie a kontrolu poriadku a bezpečnosti vo verejnom priestore, čo je taktiež pochopiteľné vzhľadom na to, že väčšina iniciatív, ktorých sa to týka, sú hliadkové aktivity, ktoré síce monitorujú, ale aktívne nezasahujú v prípade narušenia verejného poriadku práve z dôvodu, že to slovenský právny poriadok nedovoľuje. Poriadok a bezpečnosť je zároveň najviac akcentovaný v prípade ĽSNS („Predseda ĽSNS Marian Kotleba oznámil nasadenie hliadok 11. apríla 2016 pred Železničnou stanicou vo Zvolene. Strana podľa jeho slov reagovala na útok na dievča, ktorý sa odohral vo vlaku smerujúcom z Nových Zámkov do Zvolena 7. apríla 2016.“ (Hlavnospavy.sk 11. 1. 2017)) a tiež v prípade Rómskych občianskych hliadok („Hlavnou podstatou bolo zaisťiť bezpečnosť v meste a preventívne predchádzať kriminalite či vandalizmu na mestskom majetku, ktorý sa občas objaví.“ (Sme.sk 8. 11. 2015))

Graf 8 Informovanie o vigilantných skupinách podľa definičných znakov (Zdroj: autorka)

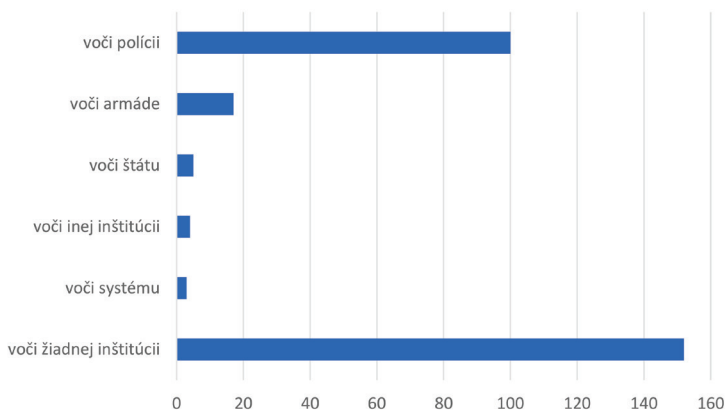
(graf 8). Na základe uvedených grafov zároveň možno skonštatovať niekoľko zaujímavých záverov. V prvom rade, na rozdiel od kategórie *poriadok a bezpečnosť*, kategória *poriadok* taktiež odkazuje na poriadok vo verejnom priestore, ale bez zdôrazňovania aspektu bezpečnosti; zároveň je to kategória, ktorá bola identifikovaná v malom množstve a len v prípade skupín, ktoré nemajú ideologické pozadie (čiže občianske hliadky a Rómske občianske hliadky).

Naopak, kategória *ochrana* ako kľúčový aspekt bola identifikovaná iba v prípade aktivít súvisiacich s krajne pravicovými skupinami LSNS a SB, čo opätovne podporuje dôležitú úlohu ideológie v prípade týchto skupín. Ideológia totiž zároveň determinuje, kto je vnímaný ako hrozba pre komunitu, v ktorej sa hliadkovanie týmito skupinami uskutočňuje. V prípade Slovenských Brancov išlo napríklad o hliadkovacie aktivity namierené voči utečencom („*Domobrana chce chrániť pred utečencami aj v Česku a na Slovensku.*“ (Sme.sk 16. 2. 2016)), v prípade hliadok LSNS zase voči rómskej menšine („*LSNS rada používa tvrdenie, že Rómovia nemajú rešpekt pred políciou a Kotleba je jediný, koho sa boja. Hliadky vo vozňoch majú byť len začiatok budovania domobrany, ktorá má chrániť občanov všade tam, kde zlyhá polícia.*“ (Sme.sk 12. 4. 2016)). Zaujímavá je tiež početnosť článkov, ktoré zdôrazňujú vigilantné aktivity cez prizmu paralelnej spravodlivosti, a to najmä v prípade hliadkových aktivít LSNS vo vlaku („*Hoci viacerým cestujúcim naháňali strach, oni tvrdili, že kontrolujú vozne, prípadne hodnotia, kto je vhodný a kto je nevhodný pasažier.*“ (Cas.sk 2.8.2016)), ale aj v prípade hliadkových aktivít Slovenských Brancov („*Nebezpečné je aj ich prepájanie s niektorými aktívnymi členmi ozbrojených a bezpečnostných zložiek. Zároveň sa vytvárajú rôzne občianske hliadky napojené na politické strany alebo extrémistické hnutia, ktoré chcú brať zodpovednosť do vlastných rúk.*“ (Pravda.sk 12.6.2016)).

Vymedzenie voči štátnym (bezpečnostným) inštitúciám

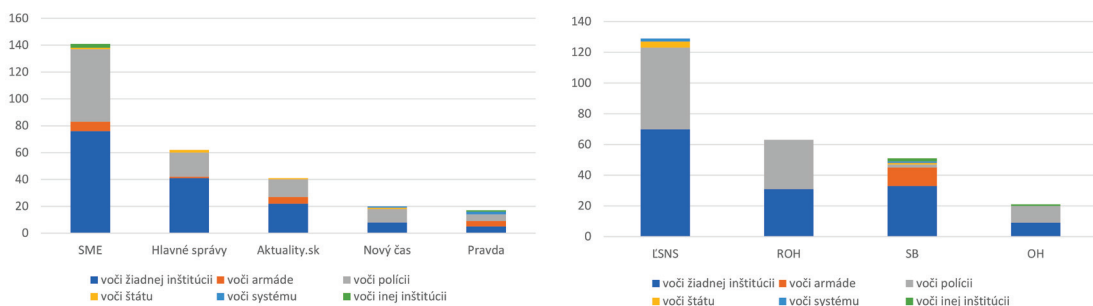
Oveľa podstatnejšie v súvislosti s plnohodnotným informovaním o vigilantných aktivitách, najmä z hľadiska potenciálnych vnútro-bezpečnostných rizík súvisiacich s narúšaním vnútornej suverenity, sa však nejaví len to, či a do akej miery médiá pomenovávajú základné definičné aspekty vigilantizmu, ale tiež to, ako a do akej miery sú tieto aktivity vymedzované voči štátnym inštitúciám, najmä tým bezpečnostným. Vzhľadom na to, že zo strany vigilantných skupín ide nie vždy o priamočiare spochybňovanie, môže byť dôležitým ukazovateľom práve to, ako tento aspekt pomenovávajú médiá vo verejnom diskurze a do akej miery sa o nebezpečenstvách hovorí.

Napriec grafmi 9, 10 a 11 je vidieť, že zdôrazňovanie (potenciálneho) konfliktu právomocí medzi (samozvanými) občianskymi ochrancami verejného poriadku na jednej strane a štátnymi bezpečnostnými orgánmi na strane druhej nie je pri informovaní o aktivitách vigilantných skupín bežné. Výnimku tvorí vymedzenie voči policii, čo je pomerne výrazne identifikovateľné pri troch zo štyroch sledovaných skupín, a to vrátane Rómskych občianskych hliadok, ktoré, ako som už zdôraznila, fungujú pod záštitou Ministerstva vnútra SR či v oficiálnej spolupráci s policajnými zložkami („*Ministerstvo vnútra upozorňuje, že občianske hliadky nebudú suplovať činnosť polície, ale v niektorých prípadoch im budú nápomocné. Ich význam by podľa rezortu mal spočívať aj v efektívnom riešení náročných a konfliktných situácií v rámci komunity a pri komunikácii so sociálne vylúčenými osobami.*“ (Sme.sk 22. 2. 2017)). Pri štvrtjej skupine, Slovenských Bran-

Graf 9 Vymedzenie voči štátnym inštitúciam (Zdroj: autorka)

och, je výraznejšie vymedzovanie voči armáde, čo je v súlade s prevažným zameraním ich činnosti („Ak sa má v školách učiť napríklad branné cvičenie, tak by sa k deťom mali podľa neho púšťať len profesionálni vojaci, policajti či hasiči.“ (Sme.sk 15. 6. 2017)).

Graf 10 a 11 Vymedzenie sa voči štátnym inštitúciam: podľa médií a podľa aktérov (Zdroj: autorka)

Médium, ktoré najviac zdôrazňovalo vymedzenie vigilantných aktivít voči štátnym inštitúciam, je Sme.sk, ale zásadná časť týchto mediálnych výstupov sa venovala práve vymedzeniu pozícií Rómskych občianskych hliadok a ich zadefinovaniu ako aktivity prebiehajúcej pod záštitou bezpečnostných orgánov („Budú teda akousi predĺženou rukou mestskej polície (...) Členovia hliadok budú začlenení do organizačnej štruktúry mestskej polície, momentálne prebieha príprava zázemia pre ich činnosť a tiež určenie konkrétnej pracovnej náplne. ‚Budeme od nich očakávať predovšetkým hliadkovú a oznamovaciu činnosť. Ich úlohou bude predchádzať konfliktom či páchaniu protispoločenskej činnosti, v hraničných situáciách, samozrejme, budú kontaktovať priamo príslušníkov mestskej polície,‘ uvádza náčelník zvolenských mestských policajtov.“ (Sme.sk 10. 10. 2017)). Vymedzovanie voči Policajnému zboru SR je čiastočne prítomné aj v alternatívnom internetovom médiu Hlavnospavy.sk, aj keď v niektorých prípadoch ide čiastočne o súčasť obhajoby aktivít krajne pravicových vigilantných skupín („LSNS pripomína, že bezpečnosť obyvateľov by mal zabezpečovať Policajný zbor SR a v obciach a mestách aj obecná, resp. mestská polícia. ‚Prax však ukazuje, že tieto zložky často zlyhávajú najmä pri plnení úloh na úseku prevencie, a to najčastejšie z dôvodov obmedzených personálnych kapacít a finančných zdrojov,‘ tvrdia poslanci v dôvodovej správe.“ (Hlavnospavy.sk 26. 9. 2017)).

Záver a diskusia

Cieľom tejto kapitoly bolo poskytnúť odpoveď na otázku, akým spôsobom sa v slovenskom mediálnom prostredí informuje o aktivitách skupín, ktoré označujeme na základe uvedených definícií a teoretických vý-

chodisk ako vigilančné. Dôležitosť analýzy mediálneho obrazu vigilančných skupín vyplynula najmä z toho, že ide o pomerne špecifické aktivity na hrane zákona. Nejednoznačnosť ich zadefinovania, ktorá je čiastočne viditeľná aj pri pohľade na existujúci výskum v tejto oblasti, totiž potenciálne vplýva na opomínanie dôležitých aspektov ich činnosti. Takýmto aspektom je najmä vzťah voči štátnym autoritám, ktorých pozíciu v spoločnosti aktivity takýchto skupín potenciálne podryvajú. S predpokladom, že prevažná väčšina pozornosti je aj v mediálnom priestore venovaná ideologickým aspektom krajnej pravice, táto kapitola mala za cieľ pozrieť sa na to, či pri informovaní o vigilančných aktivitách (nielen) krajne pravicových skupín dochádza k informovaniu o tých aspektoch, ktoré sú z vnútro-bezpečnostného hľadiska kľúčové, čiže budovanie paralelných foriem spravodlivosti a spochybňovanie činnosti štátnych orgánov.

Analýza okrem iného ukázala jednoznačnú prevahu krajne pravicových vigilančných skupín v mediálnom priestore v porovnaní s ostatnými formami občianskeho hliadkowania, a zároveň ich prevažné rámcovanie ako bezpečnostnú tému. Prezentované dáta však upozornili na niekoľko zaujímavých javov. V prvom rade, s výnimkou pozitívneho verzus negatívneho zobrazovania, nie je pozorovateľný zásadný rozdiel medzi tým, ako sú v médiách zobrazované krajne pravicové vigilančné subjekty na jednej strane a Rómske občianske hliadky na strane druhej, a to aj napriek tomu, že v tomto prípade ide o zásadný rozdiel v súvislosti s nastavenými vzťahmi s lokálnou políciou či samosprávou. Tak v prípade Rómskych občianskych hliadok, ako aj v prípade obidvoch skúmaných krajne pravicových zoskupení zásadná časť mediálnych výstupov vzťah medzi hliadkami a štátnymi bezpečnostnými orgánmi nevysvetľuje. Na druhej strane, tak v prípade krajne pravicových vigilančných skupín, ako aj v prípade Rómskych občianskych hliadok prevažuje bezpečnostný aspekt (kategória poriadok a bezpečnosť), a to opäť aj napriek rozdielnej pozícii z pohľadu právomocí a postavenia týchto dvoch typov hliadok. Zároveň to otvára otázku, či informovanie o hliadkovaní v rómskych komunitách, či už v súvislosti s Rómskymi občianskymi hliadkami, alebo krajne pravicovými skupinami, a rámcovanie tohto informovania cez dodržiavanie bezpečnosti a poriadku ďalej neprispieva k sekuritizácii rómskej komunity. V tomto kontexte sa totiž zdá, že pri informovaní o hliadkovacích aktivitách rozdiel medzi aktérmi hliadkowania ustupuje do úzadia, zatiaľ čo dôraz zostáva na celi hliadkowania, ktorým je rómska menšina.

Výsledky zároveň potvrdzujú predpoklad, že mediálne informovanie o krajne pravicových aktivitách sa síce zameriava na skupiny ako vnútro-bezpečnostnú hrozbu, zároveň ale dochádza len k obmedzenej verejnej diskusii o tom, v čom takáto hrozba spočíva. Dokazuje to v konečnom dôsledku aj reakcia štátu na aktivity krajne pravicových vigilančných skupín, ktoré sa síce pohybujú na hrane zákona, ale nie je možné ich výrazne obmedziť bez toho, aby sa nezasiahlo do základných práv a slobôd občanov (Vicenová 2020). Napriek tomu, že sa prijali kroky, ktoré mali ambíciu aktivity týchto skupín obmedziť či eliminovať (napr. zmena prepravného poriadku Železničnej spoločnosti Slovensko, ktorá v reakcii na činnosť vlakových hliadok zakázala aktivity, ktoré propagujú politické strany vo vlakoch ZSSK, prípadne zmena zákona, ktorý zakázal používanie vojenských uniforiem Ozbrojených síl SR organizáciami, ktoré nespádajú do oficiálnych bezpečnostných štruktúr štátu), činnosť vigilančných skupín sa štátnym orgánom v konečnom dôsledku obmedziť nepodarilo a vo svojich hliadkovacích aktivitách buď pokračovali naďalej, prípadne ich obmedzili, či prerušili až z vlastného rozhodnutia. Navyše v kontexte pomerne nízkej dôvery vo vybrané bezpečnostné inštitúcie na Slovensku, ako napríklad polícia či súdnictvo, tak môže ísť o kombináciu nebezpečnú nielen pre princípy právneho štátu, ale princípy liberálnej demokracie vo všeobecnosti.

Literatúra

- Abrahams, R. 1998. *Vigilant Citizens: Vigilantism and the state*. Cambridge: Polity Press.
- Albrechtslund, A. 2008. "Online Social Networking as Participatory Surveillance." *First Monday*, 13(3).
- Aradau, C. and R. van Munster. 2007. "Governing Terrorism Through Risk: Taking Precautions, (un)Knowing the Future." *European Journal of International Relations*, 13(1): 89 – 115.
- Ball, K., and F. Webster, 2003. "The Intensification of Surveillance." *The Intensification of Surveillance: Crime, Terrorism and Warfare in the Information Age*, eds. In K. Ball a F. Webster, 1 – 15. London: Pluto Press.
- Ball, K., W. Bonß, D. Fischer, G. Galdon Clavell, R. Kreissl, A. Neumann a N. Zurawski. 2014. "Chapter Four: Neighbourhood Watch." Open University. Dostupné na: <http://irissproject.eu/wp-content/uploads/2014/06/D3.2-Surveillance-Impact-report1.pdf>.pdf

- Beck, U. 2002. "The Terrorist Threat : World Risk Society Revisited." *Theory Culture Society*, 19(4): 39 – 55.
- Bennett, C. J., K. D. Haggerty, D. Lyon a V. Steeves. 2014a. "Securitization and Surveillance: From Privacy Rights to Security Risks." In *Transparent Lives: Surveillance in Canada*, eds. C. J. Bennett, K. D. Haggerty, D. Lyon, a V. Steeves, Edmonton: AU Press.
- Bennett, C. J., K. D. Haggerty, D. Lyon a V. Steeves. 2014b. "Watching by the People: From Them to Us." In *Transparent Lives: Surveillance in Canada*, eds. C. J. Bennett, K. D. Haggerty, D. Lyon, a V. Steeves, Edmonton: AU Press.
- Bigo, D. 2012. "Security, surveillance and democracy." In *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, eds. K. Ball, K. Haggerty, a D. Lyon, Routledge, New York.
- Bjørger, T. and M. Mareš. 2019a. "Vigilantism against migrants and minorities: Concepts and goals of current research." In *Vigilantism against migrants and minorities*, eds T. Bjørger a M. Mareš, 1 – 30. New York: Routledge.
- Bjørger, T. and Mareš, M. (eds.). 2019b. *Vigilantism against Migrants and Minorities*. New York: Routledge.
- Castle, T. and T. Parsons. 2019. "Vigilante or Viking? Contesting the mediated constructions of Soldiers of Odin Norge." *Crime, Media, Culture: An International Journal*, 15(1): 47 – 66.
- Chan, J. 2008. "The new lateral surveillance and a culture of suspicion." *Surveillance and Governance: Crime Control and Beyond*, 10: 223 – 239.
- Glover, K. S. 2008. "Citizenship, Hyper-Surveillance, and Double-Consciousness: Racial Profiling as Panoptic Governance." *Surveillance and Governance: Crime Control and Beyond*, 10: 241 – 256.
- Goldsmith, J. 2010. "Policing's new visibility." *The British Journal of Criminology*, 50(1): 914 – 934.
- Haas, N. E., J. W. de Keijser and G. J. Bruinsma. 2014. "Public support for vigilantism, confidence in police and police responsiveness." *Policing & Society*, 24(2): 224 – 241.
- Haggerty, K. D. 2012. "Surveillance, crime and the police." In *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, eds. K. Bell, K. Haggerty, a D. Lyon, New York: Routledge.
- Holt, K., T. Ustad Figenschou and L. Frischlich. 2019. "Key Dimensions of Alternative News Media." *Digital Journalism*, 7(7): 1 – 10.
- Johnston, L. 1992. *The rebirth of private policing*. London: Routledge.
- Johnston, L. 1996. "What is vigilantism?" *The British Journal of Criminology*, 36(2): 220 – 236.
- Kučera, M. and M. Mareš. 2015. "Vigilantism during democratic transition." *Policing and Society: An International Journal of Research and Policy*, 25(2): 170 – 187.
- Kotlebovci – Ludová strana Naše Slovensko. 2016. *Hliadky Ludovej strany Naše Slovensko vo vlakoch prinášajú prvé výsledky*. Dostupné na: <http://www.naseslovensko.net/nasa-praca/hliadky-ls-nase-slovensko-vo-vlakoch-prinasaju-prve-vysledky/>
- Lyon, D. 2002. "Everyday surveillance: Personal data and social classifications." *Information, Communication and Society*, 5(2): 242 – 257.
- Lyon, D. 2003. "Fear, Surveillance, and Consumption." *The Hedgehog Review*, 5(3): 81 – 95.
- Lyon, D. 2010. "Surveillance, Power and Everyday Life." In *Emerging Digital Spaces in Contemporary Society*, eds. P. Kalantzis-Cope, and K. Gherab-Martin, 107 – 120. London: Palgrave Macmillan.
- Lyon, D. a D. Murakami Wood. 2012. "Security, Surveillance, and Sociological Analysis." *Canadian Review of Sociology*, 49(4): 317 – 327.
- Ministerstvo vnútra Slovenskej Republiky. 2015. *Koncepcia boja proti extrémizmu na roky 2015 – 2019*. Dostupné na: <http://www.minv.sk/?extremizmus>
- Ministerstvo vnútra Slovenskej Republiky. 2013. *Rómske občianske hliadky v marginalizovaných rómskych komunitách*. Dostupné na: https://www.minv.sk/?hliadky_ROH
- Mudde, C. 2007. *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reeves, J. 2012. "If You See Something, Say Something: Lateral Surveillance and the Uses of Responsibility." *Surveillance & Society*, 10(3/4): 235 – 248.
- Rose, M., and R. Fox. 2014. "Public Engagement with the Criminal Justice System in the Age of Social Media." *Oñati Socio-legal Series*, 4(4): 771 – 798.

- Rosenbaum, H., and P. C. Sederberg. 1976. "Vigilantism: An Analysis of Established Violence." *Vigilante Politics*, eds. H. Rosenbaum, and P. C. Sederberg, 3 – 29. New York: University of Pennsylvania Press.
- Struhár, P. 2016. "Vývoj neoficiálnej pravicovo-extrémistickej scény na Slovensku od roku 1989." *Rexter - Časopis pro výzkum radikalismu, extremismu a terorismu*, 14(1): 1 – 43.
- Tanner, S. and A. Campana. 2019. "'Watchful citizens' and digital vigilantism: a case study of the far right in Quebec." *Global Crime*, 21(3 – 4): 262 – 282.
- Trottier, D. 2017. "Digital Vigilantism as Weaponisation of Visibility." *Philosophy & Technology*, 30(1): 55 – 72.
- Vicenová, R. 2020. *The politics of surveillance: Far-right vigilante groups in the Slovak Republic* [dizertačná práca]. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- Vicenová, R. 2019. "The role of digital media in the strategies of far-right vigilante groups in Slovakia." *Global Crime*, 21(3 – 4): 242 – 261.
- Webster, F. 2003. "Information warfare, surveillance and human rights." In *The intensification of surveillance: Crime, terrorism and warfare in the information age*, eds. K. Ball, a F. Webster. London: Pluto Press.
- Zákon č. 83/1990 Zb. o združovaní občanov v znení neskorších predpisov.
- Zákon č. 301/2005 Z. z. Trestný poriadok v znení neskorších predpisov.
- Zurawski, N. 2005. "'I know where you live!' – Aspects of watching, surveillance and social control in a conflict zone (Northern Ireland)." *Surveillance & Society: "People watching people"*, 2(4): 498 – 512.

Vnímanie sledovania a jeho vplyvov zo strany obyvateľstva

6. Vnímanie kamerového sledovania ako nástroja sociálnej kontroly

Martin Kovanič

Rozširovanie kamerových systémov¹, ktoré sa v posledných rokoch dotklo aj Slovenska (Kovanič 2017), so sebou prinieslo aj limitované verejné diskusie o tom, kedy je takéto sledovanie opodstatnené a v akých medziach by malo prebiehať. Do tejto diskusie vstúpil aj Úrad na ochranu verejných údajov, ktorý vo svojom metodickom usmernení konštatoval, že takéto monitorovanie so sebou prináša aj určitý zásah do súkromia, a preto pri inštalácii kamerových systémov má prevádzkovateľ „brať ohľad aj na okolnosti a mieru zásahov do práv na ochranu osobných údajov a súkromia dotknutých osôb, či sledovaný cieľ nemožno dosiahnuť inými vhodnými a menej invazívnymi prostriedkami“ (ÚOOÚ 2016).

Len v poslednej dekáde došlo na Slovensku k systematickému nárastu kamerových systémov na verejných priestranstvách miest a obcí, financovaných okrem iného aj grantmi Ministerstva vnútra SR.² Pohyb osôb v uliciach, na námestiach, ako aj v rôznych komerčných priestoroch, alebo v inštitúciách sa neustále monitoruje a zaznamenáva. Hlavným dôvodom tohto vývoja je finančná dostupnosť tejto technológie, ako aj presvedčenie jej prevádzkovateľov, že jej použitie pomáha predchádzať kriminalite. Norris identifikuje ako primárne dôvody rozširovania kamier klesajúcu dôveru v schopnosti polície riešiť kriminalitu kombinovanú s dostupnosťou financií na ich inštaláciu (Norris 2012).

Zavádzanie kamerových systémov v rôznych priestoroch so sebou avšak prináša aj ďalšie, často nezamýšľané efekty, napríklad v podobe priestoru pre dodatočné formy sociálnej kontroly obyvateľov, zamestnancov, susedov alebo rodinných príslušníkov. Navyše, využívanie kamerových systémov prináša aj riziká v súvislosti s individuálnym právom na súkromie, personálnu integritu a verejnú anonymitu jednotlivcov, ktorí sú subjektmi monitorovania (Goold 2002). Napriek tomu prichádza k neustálemu rozširovaniu existujúcich kamerových systémov a takéto monitorovanie sa stalo banálnym, spoločensky neviditeľným, všedným a všeobecne akceptovaným (Goold, Loader a Thumala 2013, 985 – 986).

Podrobenie sa nejakej forme sledovania, vrátane monitorovania kamerou, je osobitnou skúsenosťou jednotlivca. Napriek tomu, že skúsenosti so sledovaním sa často javia ako neškodné a nenápadné, a preto sa stávajú čoraz viac normalizované (Murakami Wood a Webster 2009), postoje a skúsenosti jednotlivcov sa líšia. Tieto individuálne skúsenosti sú ovplyvnené jednak jeho intenzitou (Gilliom 2006), ale aj subjektivitou a vnútorným prežívaním každého jednotlivca (Ball 2009).

V tejto kapitole skúmam, akým spôsobom obyvatelia Slovenskej republiky uvažujú nad existenciou kamerových technológií sledovania a jej využitím na sociálnu kontrolu, ako vnímajú kamery v rôznych kontextoch a čo ich postoje ovplyvňuje. Vyjadrenie explicitného alebo implicitného súhlasu s existujúcim mechanizmom sledovania je jedným z elementov, ktorý ovplyvňuje jeho legitimitu. Preskúmanie postojov obyvateľstva je preto dôležitou súčasťou uvažovania nad legitimitou aktuálne využívaných mechanizmov masového sledovania.

V prvej časti kapitoly predstavím existujúcu literatúru o kamerovom sledovaní vo verejných a súkromných priestoroch a existujúce uvažovanie o skúsenostiach sledovaných subjektov (angl. surveilled subject). V empirickej časti budem prezentovať rámec pre analýzu empirických dát zozbieraných v rámci fokusových skupín. Následne analyzujem postoje obyvateľov ku kamerovému sledovaniu v troch odlišných kontextoch – vo verejnom priestore, na pracovisku a v rámci súkromného domova.

¹ V tejto kapitole používam pojmy ako kamerový systém, priemyselné kamery alebo CCTV (Closed-Circuit Television – Uzavretý televízny okruh) ako synonymá. Odkazujú na systém monitorovania, v rámci ktorého je signál z kamery (prípadne kamier) prenášaný na uzavretý okruh, ku ktorému má prístup len obmedzený počet používateľov. Prístup k signálu, prípadne kamerovému záznamu má teda len ten, kto na to má oprávnenie.

² K rozširovaniu verejných kamerových systémov na Slovensku pozri bližšie Kovanič 2015; 2017.

Verejné kamerové systémy v boji proti kriminalite

Zavádzanie kamerových systémov vo verejnom priestore je v súlade so snahou o zníženie kriminality cez *situáciu zameranú prevenciu* (angl. situational crime prevention), ktorej cieľom je zníženie možností páchania špecifických kategórií trestných činov a priestupkov pomocou zvýšenia rizika a náročnosti ich páchania a zníženia možných výnosov (Clarke 1995, 91). Tento prístup sa teda nezameriava na konkrétnych páchatel'ov, ale skôr na miesta a situácie, ktoré predstavujú zvýšené riziko kriminality.

Situácie zameraná prevencia sa sústreď predovšetkým na zmenu fyzických parametrov priestorov, prípadne na zvyšovanie ochrany inštaláciou monitorovacích zariadení (Shariati a Guerette 2017). S týmto cieľom disponuje štát, ale aj privátny sektor rôznymi nástrojmi, medzi ktoré patrí prítomnosť priemyselných kamier a iných nahrávacích zariadení v uliciach, budovách a prostriedkoch verejnej dopravy alebo v súkromných domoch. Základným odôvodnením inštalácie priemyselných kamier je teda ich deklarovaná efektívnosť v boji proti kriminalite, vo forme znižovania kriminality, odrádzania od kriminálneho správania alebo zvýšenia šance na odhalenie a stíhanie páchatel'ov.

Najnovší výskum v tejto oblasti však ich efektívnosť jednoznačne nepotvrďuje. Systematický prehľad štúdií, ktoré sa venovali problematike efektívnosti kamerového sledovania za posledných štyridsať rokov, ukazuje, že kamerové systémy nefungujú ako samostatné riešenia kriminality, ale vyžadujú si aj ďalšie aktívne opatrenia, akým je napríklad neustále monitorovanie živých prenosov z kamier. Najvýraznejšie zníženie kriminality sa potvrdilo na parkoviskách a taktiež v rezidenčných oblastiach. Čo sa týka druhu kriminality, efekty zavedenia kamerových systémov sa dajú identifikovať najmä pri znížení počtu krádeží áut, majetkovej kriminalite, ale aj pri drogovej kriminalite. Zníženie násilnej trestnej činnosti sa nepotvrdilo (Piza, Welsh, Farrington a Thomas 2019).

Tieto výsledky naznačujú, že samotná inštalácia kamier nie je dostatočným nástrojom situácie zameranej prevencie, pretože ako samostatné opatrenie nepredstavuje fyzickú bariéru a nedokáže dostatočne zvýšiť náklady na páchanie väčšiny kriminálnej činnosti (Piza 2018). Nie sú teda efektívne v odstraňovaní kriminality a odhaľovanie väčšiny trestnej činnosti je podmienené neustálou prítomnosťou ľudského operátora. Kľúčovým momentom preto zostávajú kapacity polície na neustále monitorovanie a promptnú reakciu na prebiehajúcu kriminálnu činnosť (Piza, Caplan a Kennedy 2014). Iný výskum naznačuje, že vyšší efekt zabraňovania kriminálnej činnosti dosahujú kamerové systémy, ktoré prevádzkujú súkromné bezpečnostné služby. Spolupráca s týmito službami následne dokáže uvoľniť policajné kapacity na inú činnosť (Welsh, Piza, Thomas a Farrington 2020).

Uvedené zistenia sú zo štúdií, ktoré skúmali využívanie tradičných CCTV kamier a systémov. Skogan (2019) argumentuje, že budúcnosť kamerového sledovania môže priniesť výrazné zmeny v efektívnosti ich fungovania, a to najmä dvoma spôsobmi. Prvým z nich je rozpoznávanie tváří (angl. facial recognition) – softvérové rozpoznávanie tváří na nahrávkach z kamier v reálnom čase a ich následné spájanie s ďalšími existujúcimi databázami. Druhým je internet vecí (angl. internet of things), ktorý priniesol nevídané možnosti pre umiestňovanie kamier aj vo verejnom priestore. Tieto technologické možnosti, ktoré sa už v súčasnosti v niektorých krajinách aplikujú³, so sebou prinášajú opodstatnené obavy z dôvodu ich invazívnosti do individuálnych ľudských práv a slobôd.⁴

Rozpoznávanie tváří aj internet vecí sú ďalšie stupne technologického vývoja, ktoré majú schopnosť zvyšovať panoptický potenciál kamerového sledovania. Schopnosť jednoduchšieho zisťovania totožnosti, identifikácie emócií z výrazov tváre a prepojenie týchto systémov s ďalšími databázami môže potenciálne vyústiť do dramatických negatívnych zmien v individuálnom prístupe k súkromiu, ale aj ku skupinovým interakciám a politickej participácii (Gray 2003). Tento vývoj ilustruje aj určitú krehkosť vnímania a uvažovania nad kamerovým sledovaním, keďže kamery sa ako fyzické objekty nemenia, ale ich funkcionálnosť sa dynamicky vyvíja.

Podobne nejednoznačné zistenia sa dajú identifikovať aj pri analýze vplyvov inštalácie kamerových schém na strach z kriminality. Murakami Wood a Webster (2009, 263) tvrdia, že pre politické vedenie a bezpečnostné zložky je niekedy dôležitejšie ukázať, že v boji proti zločinu „niečo robia“. Práve inštalácia kame-

³ Lídrom vo využívaní tejto technológie je Čína, ale začína sa rozširovať aj do iných krajín. Pozri viac na: <https://www.ft.com/content/6f1a8f48-1813-11ea-9ee4-11f260415385>

⁴ Na úrovni EÚ začiatkom roku 2020 prebehla určitá diskusia o absolútnom zákaze rozpoznávania tváří vo verejnom priestore. K tomuto opatreniu sa zatiaľ nepristúpilo. Pozri viac na: <https://euobserver.com/science/147500>

rových systémov je niečo, čo sa dá jasne ukázať verejnosti. Takéto „divadlo bezpečnosti“ ponúka „symboly bezpečnosti v spoločnosti, v ktorej je všetko vnímané ako potenciálny zdroj rizika a kde dominuje strach“. Účelom je teda práve zníženie strachu z kriminality.

Niektoré staršie štúdie z Veľkej Británie naznačujú, že inštalácia kamerových systémov strach z kriminality znižuje (Bennett a Gelsthorpe 1996; Sarno 1995). Na druhej strane systematická štúdia z roku 2013 ukazuje, že kvalita evidencie v prospech vplyvu CCTV na znižovanie strachu z kriminality je nízka, rovnako ako v prípade zlepšovania verejného osvetlenia alebo existencie rôznych programov prevencie kriminality (Lorenec a kol. 2013). Zahraničné výskumy teda naznačujú, že zavádzanie kamerových systémov jednoznačne neznižuje ani samotnú kriminalitu (výnimkami sú krádeže áut a majetková kriminalita), ani strach z kriminality.

Kamerové systémy a súkromní prevádzkovatelia

Kamerové systémy nevyužíva iba štát a jeho zložky, ale aj súkromní prevádzkovatelia. Tí prevádzkujú kamery na miestach, ktoré sú vlastnené súkromnými osobami a nie sú voľne prístupné verejnosti. Zahŕňajú obydlia, pracoviská, ale aj obchody a prevádzky. V tejto kapitole sa budem venovať najmä pracoviskám a súkromným obydliam. Práve v prípade pracovísk nadobúdajú kamery často aj ďalšie funkcie na dodatočnú sociálnu kontrolu zamestnancov. McCahill a Norris (1999) argumentujú, že inštalácia takýchto kamier mení svoj pôvodný účel boja proti externej a internej (zamestnaneckej) kriminalite na všeobecný manažérsky nástroj – či už vo forme kontroly zákazníckeho servisu, dodržiavania interných nariadení, alebo monitorovania pohybu zamestnancov a ich pracovných prestávok.

Všetky organizácie sú určitým spôsobom hierarchicky usporiadané a v rámci existujúcich hierarchií podriadení zamestnanci podliehajú kontrole od svojich nadriadených. Určitá forma dozoru je teda v týchto organizáciách potrebná a je vnímaná ako prirodzená súčasť pracovného života. Časť týchto procesov kontroly prebieha aj vďaka moderným technológiám, akými sú aj kamerové systémy, a na pracovisku teda prichádza aj k procesom sledovania. Takéto pracovné sledovanie sa dá definovať ako „schopnosť vedenia monitorovať, nahrávať a stopovať výkon, správanie a osobné charakteristiky zamestnanca v reálnom čase, alebo ako súčasť širších organizačných procesov“ (Ball 2010, 87).

Sledovanie zamestnancov sa stáva problematickým v troch situáciách. Po prvé, ak presiahne medzu rozumnosti a potrebnosti – čiže ak sa zber informácií o zamestnancoch dostane za hranice ich pracovného života. Po druhé, ak začne zamestnávateľ požadovať úplne presné informácie o tom, ako zamestnanec využíva svoj pracovný čas. Poslednou situáciou je tá, keď monitorovanie ohrozuje pracovné postupy a negatívne ovplyvňuje existujúce úrovne kontroly, autonómie a dôvery (Ball 2010, 89).

Sledovanie zamestnancov musí spĺňať zákonné povinnosti vyplývajúce zo Zákonníka práce, ale aj ochranu osobných údajov vyplývajúcu z Zákona na ochranu osobných údajov a Všeobecného nariadenia o ochrane údajov (tzv. GDPR). Monitorovanie zamestnanca na pracovisku teda nemôže zasahovať do jeho práva na súkromie a musí prebiehať len za určitým legitímnym účelom v rozsahu potrebnom na dosahovanie tohto cieľa. Zamestnávateľ je taktiež povinný zamestnanca o takomto sledovaní, jeho cieľa, rozsahu, právach dotknutej osoby a lehoty spracovania osobných údajov informovať (Laktišová 2019).

Súkromné domovy sú kontextom kamerového sledovania, ktorý je v rámci akademickej literatúry najmenej prebádaným. Inštalácia kamier v priestoroch domova obyvateľom prináša zvýšený pocit istoty a slobody, ktorý vychádza z presvedčenia, že sú sledovaní a chránení (Rapoport 2012, 328). Na druhej strane, domáce kamery sa nepoužívajú len s cieľom ochrany majetku cez reguláciu prístupu, ale aj na kontrolu jednotlivcov – monitorovania určitých skupín, ako sú deti alebo starší ľudia, keď je cieľom starostlivosť alebo komunikácia pomocou technicky sprostredkovaných interakcií (Mäkinen 2016).

Individuálne interakcie s mechanizmami sledovania

Individuálne vnímanie sledovania však nie je determinované zdôvodnením, respektíve efektivitou daného mechanizmu, ale je ovplyvnené množstvom iných faktorov. Lyon (2007, 159) zdôrazňuje, že každá monitorovaná osoba „nielen podlieha sledovaniu, ale je aj subjektom sledovania“. To znamená, že neostáva

pasívnou v prípade, ak si je vedomá toho, že je subjektom nejakého mechanizmu sledovania. Týmto mechanizmom sa zaoberá a nejakým spôsobom naň reaguje, má od neho určité očakávania, vkladá do neho nádeje alebo, naopak, má obavy a snaží sa mu vyhnúť.

„Spôsoby, akým subjekty sledovania využívajú každodenné formy implicitného poznania a kultúrneho know-how, ktoré získavajú na základe bezprostredných skúseností s mocenskými vzťahmi [vyplývajúcimi z existujúcich mechanizmov sledovania] na spochybňovanie tých istých vzťahov“, tvoria tzv. kapitál sledovania (angl. surveillance capital) (McCahill a Finn 2014, 4). Naše znalosti, skúsenosti a povedomie o sledovaní štruktúrujú dynamiku našich interakcií voči praktikám sledovania. Od ich odmietania až po schopnosť využiť ich vo svoj prospech.

To, akým spôsobom kapitál sledovania ovplyvňuje konkrétne interakcie so sledovaním, zatiaľ do veľkej miery zostáva empiricky neprebádané. Saulnier (2017) naznačuje, že vnímanie sledovania sa nesústreďuje iba na jeho výsledky, ale aj na jeho samotný priebeh. Napĺňanie princípov procedurálnej spravodlivosti v skúsenostiach so sledovaním na letisku formuje subjektivity jednotlivcov v kontexte vnímania svojej príslušnosti ku skupinám, ktoré sú považované za potenciálne nebezpečné. Ak je proces sledovania vnímaný ako spravodlivý, dochádza k jeho vyššej akceptácii bez ohľadu na výslednú efektivitu.

Predchádzajúci výskum postojov ku kamerovému sledovaniu na Slovensku ukázal, že na jeho akceptáciu vplýva viacero faktorov. Úlohu zohráva dôvera v efektivitu moderných technológií, pozitívne osobné skúsenosti, ale aj existencia predsudkov k určitým skupinám obyvateľstva (napr. k rómskej minorite). Spochybňovanie efektivity kamerového sledovania, jeho cieľa, alebo negatívne osobné skúsenosti vyúsťujú k určitým výhradám voči ich inštalácii (najmä rozsahu, prípadne špecifickým miestam, v ktorých sú vnímané problematickejšie). Odmietanie a vyhýbanie sa kamerám nastáva v prípadoch, keď jednotlivec kladie väčší dôraz na právo na súkromie a osobnú autonómiu, ktorá je pri kamerovom sledovaní narúšaná (Kovanič 2020).

V prípade, že sú kamery inštalované v oblastiach, ktoré majú problém so zvýšenou kriminalitou (tzv. hot-spoty), podpora pre ich inštaláciu je zo strany rezidentov, ale aj podnikateľov pomerne vysoká (Sousa a Madensen 2016, 49 – 50). Iný výskum naznačuje, že najdôležitejším faktorom je alokácia, v ktorej sledovanie prebieha. Najväčšiu podporu má inštalácia kamier vo verejných priestoroch, a to naprieč všetkými vekovými skupinami (Van Heek, Arning a Ziefle 2016). To naznačuje, že akceptácia sledovania sa zvyšuje s pocitom bezprostredného ohrozenia.

Pri sledovaní na pracovisku výskumy identifikovali niekoľko faktorov, ktoré ovplyvňujú vnímanie zavedzenia kamerového systému zamestnancami. Prvým z nich je (ne)participácia pracovníkov na zavádzaní mechanizmov sledovania – to znamená, že tieto mechanizmy nie sú zavedené zo strany vedenia autoritatívne (Westin 1992). Druhým je vnímanie rozsahu sledovania. Ak je sledovanie považované za zbytočne rozsiahle, dochádza k jeho spochybňovaniu a k nárastu kontraproduktívneho pracovného správania (Martin, Wellen a Grimmer 2016). Posledným z faktorov je informovanosť zamestnancov o existencii, rozsahu a cieľoch mechanizmov sledovania, ktorá zvyšuje ich legitimitu (Allen a kol. 2007).

Metodológia

Empirickú analýzu v tejto kapitole som realizoval na základe dát zozbieraných v rámci šiestich fokusových skupín, ktoré sa uskutočnili v decembri 2018 a v januári 2019 v Bratislave. Fokusové skupiny sú relatívne flexibilnou metódou získavania viacerých perspektív na daný fenomén. Šesť uskutočnených skupín prinieslo dostatočnú saturáciu dát (pozri napr. Guest, Namey a McKenna 2017), keďže viaceré perspektívy a názory sa začali v jednotlivých diskusiách opakovať.

Každá z fokusových skupín zahŕňala ôsmich respondentov, ktorí boli regrutovaní profesionálnou agentúrou. V rámci zloženia jednotlivých skupín bol kladený dôraz na rodovú, vekovú, vzdelanostnú a príjmovú rovnováhu. Všetci respondenti buď bývali, alebo pracovali v Bratislave a podľa vlastných výpovedí mali skúsenosti s využívaním moderných technológií. To predstavuje určitý limit, ktorý mohol spôsobiť vyšší stupeň povedomia o technologických možnostiach sledovania a zároveň aj jeho väčšiu akceptáciu.

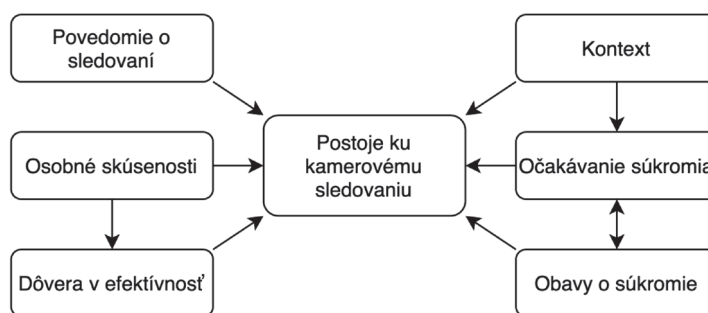
Diskusie v rámci fokusových skupín boli moderované na základe vopred pripraveného semištruktúrovaného scenára, ktorý obsahoval otázky na viacero kontextov sledovania. Kamerové sledovanie bolo konštruované ako samostatný kontext vo verejnom priestore, ale objavilo sa aj v iných kontextoch – a to najmä na pracovisku a v rámci rodín (konkrétnejšie súkromného domova). V rámci jednotlivých skupín moderátor vy-

bral niekoľko kontextov (poväčšine štyri), ktoré boli diskutované detailnejšie. Kamerové systémy, aj z dôvodu presahu do iných kontextov, boli diskutované vo všetkých šiestich skupinách.

Nahrávky fokusových skupín prepísala agentúra. Tieto prepisy boli potom analyzované v programe na kvalitatívnu analýzu ATLAS.ti. Výpovede respondentov boli kódované na základe jednotlivých kontextov a na základe reakcií respondentov na rôzne mechanizmy sledovania – kódy sa dotýkali postojov, skúseností, dimenzií súkromia, manažovania súkromia, obáv zo sledovania, spracúvania osobných údajov a následne spájané v rámci tematických blokov. Vizualizácia prepojenia jednotlivých kódov umožnila vytvorenie analytického rámca prezentovaného ďalej v texte.

Rámec formovania postojov ku kamerovému sledovaniu

Výskum vnímania postojov ku kamerovému sledovaniu ukázal, že na formovanie individuálnych postojov vplyva niekoľko vzájomne sa ovplyvňujúcich faktorov. Tie sú ilustrované na obrázku 1. Už spomínaný kapitál sledovania (McCahill a Finn 2014) sa prejavuje na jednej strane cez uvedomovanie si sledovania, teda znalosti o tom, ako kamerové sledovanie funguje (kto kamery operuje, čo sa deje s nahrávkami a kto k nim môže mať prístup). Na druhej strane cez osobné skúsenosti s kamerami, ktoré zahŕňajú vedomosti o umiestnení kamier a konkrétne priame či sprostredkované zážitky. Tretím faktorom sledovacieho kapitálu je dôvera v efektívnosť sledovania. Tá označuje jednak vieru v opodstatnenosť cieľa daného sledovania, ale aj dôveru v možnosti a schopnosti jeho naplnenia. Na túto dôveru majú vplyv práve aj spomínané osobné skúsenosti, ktoré ju môžu zvyšovať alebo znižovať.

Obrázok 1 Postoje ku kamerovému sledovaniu (Zdroj: autor)

Ďalším faktorom, ktorý ovplyvňuje individuálne postoje, je kontext (alebo dejisko) sledovania. Kamerové sledovanie prebieha v rôznych kontextoch – vo verejných priestoroch (ulice, námestia, MHD), v semi-verejných priestoroch (rôzne inštitúcie, obchody, pracoviská) a v súkromných priestoroch (bytové domy, rodinné domy, domácnosť) (Koskela 2003). V súvislosti s kamerovým sledovaním sa tieto kontexty odlišujú v tom, kto sledovanie vykonáva, aký má účel a aj jeho trvanie – jednotlivci trávajú v rôznych týchto priestoroch odlišné množstvo času. S tým úzko súvisí aj právo na súkromie. Vnímanie súkromia ovplyvňujú informačné normy, ktoré sú závislé od konkrétneho kontextu, v ktorom je prevádzkovaný daný mechanizmus sledovania (Nissenbaum 2010, 140 – 147). Očakávanie súkromia, napríklad pri kamerovom sledovaní, sa teda mení v závislosti od kontextu.

Posledným faktorom sú obavy o súkromie, teda obavy o to, aké informácie o jednotlivcovi prevádzkovateľ kamerového systému zbiera a ako sa s nimi ďalej nakladá. Tieto obavy úzko súvisia a vzájomne sa ovplyvňujú s očakávaniami súkromia, ale majú v sebe aj abstraktnejší element – prístup jednotlivca k súkromiu. Prístup k súkromiu je všeobecným postojom jednotlivca k súkromiu, vnímanie jeho hodnoty pre individuálne správanie a možnosti jeho zachovania v súčasnej digitálnej ére (pozri siedmu kapitolu).

V nasledujúcej časti kapitoly budem analyzovať konkrétne prípady vnímania kamerového sledovania v troch odlišných kontextoch – vo verejnom priestore, na pracovisku a v súkromnom obydľí. Kamerové sledovania v týchto troch kontextoch podlieha rozličnej regulácii, kontrole a legitimizácii, pričom so sebou prináša odlišné výzvy a problémy.

Kamerové sledovanie vo verejnom priestore

Cieľom sociálnej kontroly vo verejnom priestore je udržiavanie poriadku snahou o odstránenie deviantného a kriminálneho správania. Tá sa v súčasnosti manifestuje najmä pomocou situačne zameranej prevencie s využitím kamerových systémov. Analýza odpovedí respondentov fokusových skupín ukázala, že umiestňovanie kamier vo verejnom priestore, ktorého cieľom je boj proti kriminalite, je jednoznačne vnímané ako oprávnené. Rozdielne je len vnímanie rozsahu, v ktorom sa to má diať a dôvera v efektívnosť dosahovania daného cieľa. Bezvýhradná akceptácia kamier vychádza z presvedčenia, že majú za úlohu monitorovať určité miesto a nie jednotlivcov, ktorí sa v zábere pohybujú. Predmetom záujmu je len konkrétna situácia, ktorú majú riešiť. Tento postoj možno prezentovať na postoji respondenta Filipa:

„Za mňa tie kamery, ja by som vôbec neriešil. Kamery tam nie sú preto, aby sledovali konkrétne vás, čo robíte, ale z hľadiska bezpečnosti. Alebo napríklad na križovatke, zistí sa, aká je momentálna situácia na tej križovatke. Proste tie kamery majú omnoho viacej výhod ako niečo, že by chceli priamo mňa sledovať – kde som.“

Tento postoj je ovplyvnený presvedčením o efektívnosti využívania kamier – v uvedenom prípade je to možnosť riadenia križovatky, respektíve zásahu v prípade nehody – a nízkou obavou o súkromie. Postoj k súkromiu, ktorý sa dá označiť ako mentalita „nerobím nič zlé, nemám čo skrývať“, explicitne formuloval aj Miloš: *„Mne osobne nevidia tie kamery. Proste beriem to ako fakt. Nerobím nič zlé, aby som sa musel skrývať.“* Verejný priestor je vnímaný ako kontext, v ktorom sú očakávania súkromia relatívne nízke. Vo verejnom priestore je zvýšený stupeň akceptácie prístupu ostatných na našom verejnom správaní a prezentácii (Silva-Tarouca Larsen 2011, 12). Naša viditeľnosť je zvýšená jednak pre ostatných ľudí, ale aj pre technológie, ktoré verejný priestor monitorujú.

Dôveru v efektívnosť, a teda aj akceptáciu kamier, zvyšujú pozitívne osobné skúsenosti, pri ktorých bol priamo respondent alebo niekto z jeho blízkeho okolia obeťou protiprávneho konania, ktoré sa podarilo vyriešiť vďaka kamerovému záznamu. Ilustratívnym príkladom je prípad Jany:

„Ja mám osobnú skúsenosť... Bývam v Považskej Bystrici. Tam sa kamarátovi stalo to, že v noci z piatka na sobotu ho prepadli štyria chalani a zbili ho až tak, že mal otras mozgu. Našťastie to bolo blízko autobusovej zastávky, kde bola nainštalovaná kamera a všetci štyria boli odsúdení, niektorí dostali podmienku a niektorí išli aj sedieť.“

Vzťah medzi dôverou a akceptáciou funguje aj opačne. V prípade negatívnej skúsenosti – čiže situácie, keď kamera nepomohla – je efektívnosť spochybňovaná, a teda je spochybnená aj oprávnenosť kamerového sledovania. Riešenie kriminality má svoje limity. V súlade so zisteniami zahraničných štúdií o efektívnosti v riešení len niektorých druhov kriminality respondent Andrej konštatuje, že *„je to len na takú trestnú činnosť, že niekto zapáli smetiak alebo čo. Ale keď niekto ukradne nejaký bicykel a má šiltovku alebo niečo cez hlavu, tak ťažko zistiť, kto to bol.“*

Dalším faktorom narúšajúcim jednoznačnú akceptáciu je očakávanie súkromia vo verejnom priestore. Aj vo verejnom priestore majú občania právo na primeranú verejnú anonymitu a na to, aby vo väčšine prípadov zostávali „bezmenní“ pre vládu a jej rôzne inštitúcie (Slobogin 2002, 238 – 239). Určitú hranicu súkromia vo verejnom priestore determinujú technické možnosti kamier, keďže tie poväčšine snímajú len obraz. Dôležitosť takejto hranice obsahuje vyjadrenie Aleny:

„Na tej kamere, kde snímajú tú ulicu, kde ja prejdem – tak nepočujú, čo robím, čo rozprávam, čo mám aké fotky, čo som sa pozerala – čo som sa nepozerala, či som sa rozprávala – či som sa nerozprávala. Čo vidia, je len, že prejdem.“

Samotný záber kamery nedokáže vo väčšine prípadov zaznamenať žiadne detaily zo súkromného života ani žiadne kontroverzné informácie. To však neplatí úplne vždy, v reakcii na Alenu respondent Štefan oponuje, že kamera vás môže zaznamenať opitého – čo je už informácia, ktorú väčšina ľudí nechce zdieľať s väčšou skupinou ľudí.

Respondent Štefan uvádza ďalší faktor, ktorý vplýva na obavy o súkromie. Je ním množstvo kamier, ktoré sú inštalované na jednom konkrétnom mieste. Veľká početnosť vplýva na zvýšený pocit úzkostlivosti:

„Mne je to blbé, keď na mňa niekto stále pozerá. Preto ja aj keď si kúpim niečo v reštaurácii, tak si to zoberiem domov, lebo ja nemám rád, keď na mňa ľudia pozerajú. A tým pádom nemám rád ani toľko kamier. Ešte aj z tejto mám trochu depresie [kamera, ktorá nahráva diskusiu].“

Tento pocit úzkosti vyplýva z prístupu k súkromiu, ktorý súkromie považuje za hodnotu samu osebe a dá sa označiť ako *postoj s výhradami k sledovaniu*. V praxi to znamená, že jednotlivec sa súkromia vzdáva len s výhradami a hľadá optimálny, čo najmenší rozsah súkromia, ktorého je ochotný sa vzdať. V takomto prípade presvedčenie o neopodstatnenosti daného rozsahu kamerového sledovania vedie k jeho odmietaniu a k snahe vyhýbať sa mu.

Na to, aby kamerové sledovanie bolo legitímne (pozri Úvod), musí teda spĺňať podmienky legálnosti, opodstatnenosti a legitimizácie cez vyjadrenie súhlasu občanov. V prípade verejných kamier bola táto podpora, aj keď v niektorých prípadoch s určitými výhradami, vyjadrená všetkými respondentami. Legálnosťou sa v tejto kapitole zaoberať podrobne nebudem, keďže existuje predpoklad, že verejné kamery sú inštalované a prevádzkované podľa zákona.

Zaujímavý je hlavne moment opodstatnenosti cieľov. Tá sa u respondentov dá identifikovať cez vnímanie ich efektívnosti, nie ich skutočnej výkonnosti. Ich legitimita teda do veľkej miery pramení z toho, že občania sú presvedčení o ich potrebnosti a prínose v boji proti kriminalite. Tomuto presvedčeniu do veľkej miery pomohlo aj vyšetrovanie vraždy Jána Kuciaka a Martiny Kušnírovej, ktoré bolo v čase konania fokusových skupín veľkou témou vo verejnom diskurze. V rámci procesu vyšetrovania bolo medializované využitie kamier na identifikovanie páchateľov. Toto presvedčenie bolo formulované aj respondentom Andrejom: *„Vlastne vďaka tým kamerám sme zistili, kto je Kuciakov vrah.“* Aj keď zábery z kamier predstavovali len jeden kúsok skladačky dôkazov.⁵ Legitimizácia technológií sledovania je teda možná aj vďaka medializácii prípadov, v ktorých boli efektívne využité.⁶

Kamery a sociálna kontrola na pracovisku

Prvým z kontextov, v ktorom sú kamery využívané v súkromnom priestore, je pracovisko. Na pracovisku slúžia kamerové systémy na rôzne ciele, napríklad ako ochrana majetku pred externými hrozbami (krádežou zo strany tretích osôb), ako ochrana majetku pred internými hrozbami (krádeže zamestnancov), či ako kontrola práce zamestnancov (kontrola pracovného výkonu, prestávok, príchodu a odchodu z pracoviska). Tie sa zároveň navzájom často prelínajú. Ich akceptácia zamestnancami je rozličná, keďže legitimita dosahovania daných cieľov je vnímaná rozlične, na základe invazívnosti do pracovného života a súkromia.

Z diskusií ako najlegitimnejšie vyplynulo využitie kamier na ochranu pred externými hrozbami – čiže pred vstupom nepovolaných osôb na pracovisko alebo pred poškodením a krádežou firemného majetku. Akceptácia tohto cieľa je umocnená pozitívnymi osobnými skúsenosťami s efektívnym fungovaním daného nástroja. Ilustračným príkladom je skúsenosť respondentky Táni, ktorá potvrdzuje skúsenosť ďalšieho respondenta:

„Ja mám tiež takú podobnú skúsenosť, lebo my máme kamerový systém na našom najväčšom stredku. V podstate tiež bol podobný prípad, že medené riny kradla taká partia. Samozrejme, že sme teda privolali políciu a ukázali záznam a oni ich poznali. Čiže ich identifikovali a predvolali ich. Čo už ďalej sa konalo, neviem – ale tie riny sa dokonca aj našli.“

Kamerové systémy sú teda vnímané ako posilnenie ochrany pred externými hrozbami, ktoré dokážu zvýšiť viditeľnosť nežiaduceho konania. Vyššia viditeľnosť následne zvyšuje možnosti zabránenia alebo nápravy takéhoto konania. Prípadne kamery dokážu slúžiť ako alternatívny a finančne nenáročný spôsob ochrany, v prípade, že v danom objekte sa nenachádza súkromná bezpečnostná služba.

⁵ Viac o jednotlivých dôkazoch sa dá nájsť napr. na: <https://dennikn.sk/1715310/vrahov-kuciaka-vypatrali-aj-vdaka-googlu-facebooku-a-mobilnym-operatorom/?ref=tema>

⁶ Média často slúžia ako legitimizačný nástroj sledovania tým, akým spôsobom o sledovaní informujú a akým aktérom dávajú mediálny priestor (pozri napr. Lischka 2017).

Druhým cieľom s relatívne vysokou legitimitou je ochrana majetku zamestnávateľa. Tu kamery slúžia jednak ako prevencia, ale respondenti mali opäť skúsenosti aj s konkrétnymi situáciami, keď záznamy z kamier slúžili na odhalenie krádeží:

„U nás nainštalovali v noci kamery do skladov a zistili, ktorí ľudia kradnú náhradné diely. Všetci boli prekvapení. A skončilo to ukončením pracovného pomeru.“

Vnímanie interného monitorovania zamestnancov problematizuje nemožnosť oddelenia prevencie pred krádežami od kontroly výkonu zamestnancov. Kamery, ktoré sa nachádzajú v interiéroch pracovísk, sa dajú veľmi ľahko použiť na obidva ciele. Stieranie tejto hranice naznačuje Matej, advokátsky koncipient:

„Podľa mňa tiež nie je kamera ako kamera. Lebo napríklad, keď som brigádoval v NAY Elektrodome, tak tam boli kamery na predajni aj v zradu v sklade nie za účelom toho sledovania [zamestnancov], ale za účelom, aby sa niečo neukradlo. Ale keby bola kamera napríklad v advokátskej kancelárii priamo za účelom sledovania práce, tak to už by mi vadilo. Ale takto za účelom sledovania tovaru, to nie.“

V prípade posunu od situačnej prevencie ku kontrole pracovného výkonu kamerové sledovanie stráca podporu. Osobitne v prípade, ak si respondent ako sledovaného predstaví sám seba pri svojej práci. Brown (2000) argumentuje, že neobmedzené zavádzanie technologického sledovania vedie na pracovisku k ontologickej neistote, strate súkromia a k zvýšenej potrebe manažovania svojho obrazu v práci, čo môže viesť k pocitom odcudzenia a úzkosti.

Respondenti na rôznych pracovných pozíciách uvádzali, že nepretržité kamerové sledovanie, mnohokrát doplnené aj inými mechanizmami masového sledovania (napr. sledovanie e-mailovej komunikácie, pracovných softvérov atď.), viedlo k pocitom narušenia súkromia, k stresu, diskomfortu a tlaku. Administratívna pracovníčka Slávka to verbalizovala takto: *„Byť nonstop pod kamerami vytvára na človeka taký tlak – že som a musím byť stále v strehu a v pozore, lebo čo keby niekde niečo...“*

McCahil a Norris (1999, 27) tvrdia, že zavedenie kamier na pracoviska pripravilo zamestnancov o tzv. skryté výhody práce, čiže určité možnosti krátkodobého vydýchnutia si, ulievania sa alebo vybavenia nejakých súkromných záležitostí počas pracovného času, ktoré by inak zamestnávateľ toleroval. Technologické zviditeľnenie pracovných praktík viedlo k tomu, že táto tolerancia mizne. Kontrola pracovného výkonu pomocou kamier je teda zamestnancami znášaná, ale nie je bezproblémovo prijímaná.

Podobne ako pri verejných kamerách, akceptácia kamier na pracovisku závisí aj od všeobecného postoja k súkromiu. V prípade osobného presvedčenia, že zamestnanec „nekradne“, „robí si svoju robotu“ a „nemá čo skrývať“, neexistuje dôvod, aby mu monitorovanie prekážalo. Vyjadruje to postoj súčasného výsluhového dôchodcu Štefana, ktorý tvrdí: *„Ja keď som robil, tak 15 rokov som bol pod kamerami na každom metri. Mne to nevadilo, lebo ja som nerobil nič, čo by som robil nemal.“* Tento postoj je v kontraste s postojom iných respondentov, ktorí z premisy, že si robia svoju prácu riadne, prichádzajú k záveru, že práve z toho dôvodu by nemali byť podozrievaní a monitorovaní. Miera vnímania citlivosti zásahu kamier do súkromia a osobnej integrity teda ovplyvňuje to, ako je takéto sledovanie vnímané aj deklarovanými bezproblémovými zamestnancami.

Kamery v súkromnom domove

Ďalším kontextom, v ktorom kamerové systémy využívajú súkromní prevádzkovatelia, sú súkromné domovy. Primárnym cieľom kamerového sledovania je v tomto prípade zabezpečenie domova pred externými hrozbami. Kontext súkromného domova však nie je uniformný, delí sa na dva typy priestorov. Prvým je domáci priestor, ktorý spadá do čisto súkromnej sféry, je to vnútro bytu, rodinný dom alebo súkromný pozemok. V rámci tohto kontextu je prevádzkovateľom kamier samotný majiteľ.

Čo sa týka kamier v domácich priestoroch, tak respondenti s nimi mali len limitované skúsenosti. To môže byť dôsledkom povahy výberu vzorky, keď respondenti boli obyvatelia mesta, bývajúcí poväčšine v bytových domoch, ale aj menší rozsah využívania kamerových systémov v bytoch a domoch.

Problém so súkromnými kamerami nastáva v prípade, keď reguláciu pohybu v rámci súkromného domova monitoruje nejaká tretia osoba. Osobná skúsenosť respondentky Adely ilustruje problém, keď súkromne kamery zaberajú prístup k cudzím domácim priestorom:

„Ale konkrétne, mám sestru v Rači a na ulici rodinných domov ich sused oproti má tak nastavenú kameru, že vidí, kto tam prejde. Je to taká úzka ulička. Tak mu ju už asi trikrát susedia z tej ulice rozbili. Zlikvidovali ju, aby ich nesledoval, kedy idú domov alebo kto k nim ide.“

Takéto monitorovanie bolo teda vyhodnotené ako nežiaduce a viedlo až k relatívne radikálnemu kroku odporu – k fyzickej likvidácii existujúceho zariadenia sledovania. Iný druh vymedzenia sa voči kamerovému sledovaniu ilustruje nasledujúca výmena medzi respondentami týkajúca sa kamier v domácnosti:

„Moderátor: A vy by ste si napríklad do vlastného bytu dali kamery?

Chvilku mlčia, premýšľajú.

Zuzka: Ja nie.

Jana: Ja asi tiež nie.

Matej: Ja asi nie, ale tá kamarátova ma zaujala – že si to pozriem hocikedy. Keby som mal nejakú priateľku a ona by bola doma, tak len tak náhodou si pozriem.

Smiech.

Matej: Nie, že kontrolovať – ale len tak, že čo robí.“

Kamery sú odmietané ženskými respondentkami, zatiaľ čo mužský respondent deklaruje záujem o pozorovanie priateľky. Názory na kamerové sledovanie majú svoju rodovú perspektívu, v rámci ktorej je v prípade žien dôraz kladený na výzor a na ženské telo (Gill 2019). Zvýšenie viditeľnosti je ženami v domácom prostredí odmietané, pretože by mohlo viesť k zvýšenému dohľadu zo strany partnera. Kamerové sledovanie teda umožňuje udržiavanie mocenských vzťahov a nerovností v rodových vzťahoch (Koskela 2002).

Druhým priestorom sú bytové domy. Tie predstavujú akýsi hybridný domáci priestor, v rámci ktorého prichádza k určitému prekrývaniu medzi súkromným a verejným priestorom a pocitom bezpečia a rizika (Wright, Glasbeek a Meulen 2015, 96). V rámci bytových domov sú kamery inštalované primárne v spoločných priestoroch (výťahy, chodby, vchody) a operátorom systému je vo väčšine prípadov správca budovy. Slúžia nielen na ochranu pred externými hrozbami a reguláciu vstupu, ale aj priamo na kontrolu správania samotných obyvateľov. Vnímanie sledovania v bytových domoch je teda odlišné, pretože obyvateľ budovy nie je tým, kto má ku kamerovému systému priamy prístup.

Podpora pre kamerové sledovanie v bytových domoch sa opäť odvíja najmä od skúseností s krádežami alebo vandalizmom. Tento prístup ilustruje výpoveď respondenta Martina:

„My máme tri kamery. Jedna je vo výťahu a dve sú v chodbe na prízemí. Pretože vo výťahu nám niekto vytrhol ten panel – tak preto sa tam dali kamery. Ja si tiež myslím, že cieľom je bezpečnosť a nejak mi to nevedí, pretože nerobím nič, čo by som nemal.“

Argumentácia pri podpore pre kamery kopíruje argumenty použité pri kamerách vo verejných priestoroch. Vnímanie vlastného správania ako normálneho tak, zdá sa, predikuje podporu. Naopak, ako ukazuje tvrdenie respondentky Heleny, odmietanie kamier je považované za niečo nenormálne a nepochopiteľné:

„Čo ma mrzí – mám negatívnu skúsenosť. Ideme robiť nové výťahy a ľudia sa bránia kamerám vo výťahoch, chcú súkromie. Aj tomu, aby mal niekto z domu prehľad, sme si zavolali agentúru, ktorá je schopná robiť ochranu, zasiahnúť v prípade škody, monitorovať parkoviško. [V prípade potreby] sú u nás, ja neviem do koľkých minút, sú to bývalí policajti, ktorí všetko ustrážia. A naša suseda – inžinierka strojárka povedala: nie, ona nechce byť monitorovaná, ona nechce to veľké oko, kašle na kamery – nech máme posprejovaný dom. Tak máme teraz dom posprejovaný. Susedia majú vedľa kamery – nie sú popísaní. My nemáme kamery – sme popísaní.“

Tento názor potvrdzuje aj vzťah medzi očakávaniami súkromia v kontexte spoločných priestorov bytového domu a podpory pre kamerové sledovanie. V prípade, že je súkromiu pridávaná vyššia hodnota, tak sú ka-

metry odmietané aj napriek tomu, že by dokázali zabrániť drobnému vandalizmu. S narušením práva na súkromie sa viaže aj to, kto je v tomto kontexte prevádzkovateľom kamerového systému. Dôvera v efektívnosť daného nástroja sledovania súvisí aj s dôverou voči prevádzkovateľovi a s presvedčením, že kamery nezneužije, resp. využije iba na deklarovaný legitímny cieľ. Problematický príklad nedostatku dôvery predstavila respondentka Zuzana:

„Ale keď si takto dá kameru niekto súkromne, tak aj mňa bude monitorovať, kedy ja idem do práce alebo či som doma. A proste mám taký pocit, že nemám to svoje súkromie. Akože tú kameru by mal mať jedine správca, ale nie že si niekto začne súkromne kamerovať všetkých, čo tam bývajú.“

Súkromný prevádzkovateľ v bytovom dome by teda mal snímať jedine svoj byt, priestor pred bytmi je už hybridným priestorom. Monitorovanie tohto priestoru je vnímané ostatnými obyvateľmi ako nežiaduce, podobne ako pri rodinných domoch, keď sa sníma verejný priestor v ich okolí.

Kamery v súkromných obydliach teda opäť nie sú iba technologicky neutrálnym riešením, ktoré zvyšuje bezpečnosť ich obyvateľov. V prípade dôvery v ich efektívnosť a v osobu prevádzkovateľa môžu zvýšiť pocit bezpečia a ochrany, ale v prípadoch, ak táto dôvera chýba, môžu viesť, naopak, k zvýšenému pocitu neistoty a k zásahom do súkromia ostatných obyvateľov. To platí najmä pre hybridné spoločné priestory obytných domov.

Záver

Využívanie kamerových systémov sa aj na Slovensku postupne stáva všadeprítomným a normalizovaným. Analýza postojov obyvateľov ukázala, že racionalizácia ich účelu na situačnú prevenciu kriminality sa neaplikuje len vo verejných priestoroch, ale aj na pracoviskách a v súkromných domovoch. Ako pri iných mechanizmoch sledovania, aj pri kamerovom sledovaní dochádza po jeho zavedení k rozširovaniu funkcií na ďalšie formy sociálnej kontroly. Navyše, čím uzavretejší je monitorovaný priestor, tým sú príležitosti na sociálnu kontrolu väčšie.

To neznamená, že legitimita využívania kamier klesá s tým, ako sa presúvame od verejného priestoru smerom k súkromnému. Práve tento výskum ukázal opak. Postoje ku kamerovému sledovaniu nie sú závislé výlučne od kontextu, ale aj od ďalších faktorov – akými sú povedomie o sledovaní, osobné skúsenosti, dôvera v efektívnosť daného mechanizmu, ale aj očakávanie súkromia a všeobecné postoje k súkromiu. Legitimizačné stratégie preto fungujú v rôznych kontextoch odlišne.

Ako jeden z kľúčových faktorov sa javí dôvera. Vo všetkých troch skúmaných kontextoch je to jednak dôvera v efektívnosť využívania kamier na dosahovanie deklarovaného cieľa, ktorým je primárne boj proti kriminalite – či už je to odrádzanie od kriminálneho správania, využívanie záberov na odhaľovanie priestupkov a trestných činov alebo zabraňovanie vstupu nežiaducich osôb do monitorovaného objektu. Relatívne vysoká miera dôvery v efektívnosť tohto druhu sledovania je v súlade so zisteniami predošlých výskumov (Smith a Lyon 2013; Skinner, Cameron a Friedewald 2014). Táto dôvera sa však neodvíja primárne od dosahovaných výsledkov, ale skôr od rétorického rámcovania účelov využívania kamier (Lett, Hier a Walby 2012, 332), pomocou ktorých ich prevádzkovatelia (obecná polícia, zamestnávateľ alebo správca domového bytu) dokážu presvedčiť obyvateľov (alebo zamestnancov) o ich oprávnenosti a nevyhnutnosti.

Miera ich akceptácie okrem toho závisí aj od ďalších foriem dôvery. Predovšetkým ide o presvedčenia o oprávnenosti ich účelu a rozsahu alebo o dôveru, že nebudú zneužitú. Prístup k záznamom, ľudský faktor (kto záznamy sleduje) a ďalšie využívanie dát boli identifikované ako významné faktory ovplyvňujúce vnímanie kamerového sledovania aj v iných výskumoch (Chen, Biglari-Abhari a Wang 2018). V analyzovaných diskusiách nebolo kamerové sledovanie vo verejných priestoroch takmer vôbec spochybňované, s výnimkou rozsahu sledovania na niektorých špecifických miestach. Prevádzkovateľ verejného sledovania, ktorým je mestská polícia, požíva relatívne vysokú dôveru. Toto zistenie nepotvrďuje predpoklad, že expandujúci rozsah verejného sledovania prispieva k podkopávaniu inštitucionálnej dôvery (Goold 2009).

Prílišný rozsah a rozširovanie funkcií kamerového sledovania môže viesť k podkopávaniu dôvery na pracovisku. Nedôvera vzniká v prípadoch, keď zamestnávateľ monitoruje, či zaznamenáva všetky komunikácie, alebo ak je sledovanie vnímané ako príliš intenzívne cez neustále monitorovanie zamestnanca. Podobne

v súkromných priestoroch sa ako problematické vníma neustále monitorovanie alebo sledovanie obyvateľov, ktoré môže slúžiť ako nástroj na upevňovanie rodovo podmienených mocenských nerovností vo vzťahoch. Pri súkromných priestoroch je kľúčová osoba prevádzkovateľa. Ak absentuje dôvera vo vzťahu k nemu, tak je sledovanie považované za nelegitímne a môže naraziť na odpor.

Postkomunistická kultúra sledovania je charakterizovaná zvýšenou dôverou v technologické mechanizmy sledovania (pozri aj druhú kapitolu). Analýza individuálnych postojov a racionalizácií subjektov sledovania na Slovensku ukázala, že táto dôvera nie je úplne automatická a má svoje limity. Zvyšovanie dôvery v kamerové sledovanie preto vyžaduje viac otvorenosti a zúctovateľnosti zo strany jeho prevádzkovateľov, ako aj zvýšenú participáciu jednotlivcov na rozhodovaní o tom, kde by mali byť hranice medzi neustálou viditeľnosťou a súkromím v rôznych kontextoch.

Literatúra

- Allen, Myria W., Stephanie J. Coopman, Joy L. Hart, and Kasey L. Walker. 2007. "Workplace Surveillance and Managing Privacy Boundaries." *Management Communication Quarterly*, Vol. 21, No. 2: 172 – 200.
- Ball, Kirstie. 2009. "Exposure: Exploring the Subject of Surveillance." *Information, Communication and Society*, Vol. 12, No. 5: 639 – 657.
- Ball, Kirstie. 2010. "Workplace Surveillance: An Overview." *Labor History*, Vol. 51, No. 1: 87 – 106.
- Bennett, Trevor, and Loraine Gelsthorpe. 1996. "Public Attitudes Towards CCTV (Closed Circuit Television) in Public Places." *Studies on Crime and Crime Prevention*, Vol. 5, No. 1: 72 – 90.
- Brown, William S. 2000. "Ontological Security, Existential Anxiety and Workplace Privacy." *Journal of Business Ethics*, Vol. 23: 61 – 65.
- Chen, Andrew T., Morteza Biglari-Abhari, and Kevin I. Wang. 2018. "Context is King: Privacy Perceptions of Camera-based Surveillance." *2018 15th IEEE International Conference on Advanced Video and Signal Based Surveillance (AVSS)*, 1 – 6.
- Clarke, Ronald V.. 1995. "Situational Crime Prevention." *Crime and Justice*, Vol. 19: 91 – 105.
- Gill, Rosalind. 2019. "Surveillance is a Feminist Issue." In *Handbook of Contemporary Feminism*, eds. Andrea Press, and Tasha Ouren, 148 – 161. Abingdon: Routledge.
- Gilliom, John. 2006. "Struggling with Surveillance: Resistance, Consciousness, and Identity." In *The New Politics of Surveillance and Visibility*, eds. Kevin D. Haggerty, and Richard V. Ericson, 111–129. Toronto: University of Toronto Press.
- Goold, Benjamin J. 2002. "Privacy Rights and Public Spaces: CCTV and the Problem of the "Unobservable Observer." *Criminal Justice Ethics*, Vol. 21, No. 1: 21 – 27.
- Goold, Benjamin J. 2009. "Technologies of Surveillance and the Erosion of Institutional Trust." In *Technologies of Insecurity: The Surveillance of Everyday Life*, eds. Katja Franko Aas, Helene Oppen Gundhus a Heidi Mork Lomell, 207 – 218. New York, NY: Routledge.
- Goold, Benjamin J., Ian Loader, and Angélica Thumala. 2013. "The Banality of Security: The Curious Case of Surveillance Cameras." *The British Journal of Criminology*, Vol. 53, No. 6: 977 – 996.
- Guest, Greg, Emily Namey, and Kevin McKenna. 2017. "How Many Focus Groups Are Enough? Building an Evidence Base for Nonprobability Sample Sizes." *Field Methods*, Vol. 29, No. 1: 3 – 22.
- Gray, Mitchell. 2003. "Urban Surveillance and Panopticism: Will we Recognize the Facial Recognition Society?" *Surveillance & Society*, Vol. 1., No. 3: 314 – 330.
- Kovanič, Martin. 2015. "Boj proti kriminalite a sledovanie: Priemyselné kamery na Slovensku." In *Bezpečnostné fórum 2015. Zborník vedeckých prác, 1. zväzok*, eds. Jaroslav Ušiak, and Dávid Kollár, 122 – 133. Banská Bystrica: Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela – Belianum.
- Kovanič, Martin. 2017. "Boj proti kriminalite a moderné technológie v samosprávach na Slovensku." In *Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference Region v rozvoji společnosti 2017*, 420 – 429. Brno: Mendelova univerzita v Brně.

- Kovanič, Martin. 2020. "Individual Experiences of Surveillance: Attitudes Towards Camera Surveillance in Slovakia." *Czech Sociological Review*, Vol. 56, No. 3: 343 – 361.
- Koskela, Hille. 2002. "Video Surveillance, Gender, and the Safety of Public Urban Space: 'Peeping Tom' Goes High Tech?" *Urban Geography*, Vol. 23, No. 3: 257 – 278.
- Koskela, Hille. 2003. "'Cam Era' – The Contemporary Urban Panopticon." *Surveillance & Society*, Vol. 1, No. 3: 292 – 313.
- Laktišová, Simona. 2019. "Monitorovanie zamestnancov bez posúdenia vplyvu – cesta k pokute?" *epravo.sk*, 16. 5. 2019, Dostupné na: <https://www.epravo.sk/top/clanky/monitorovanie-zamestnancov-bez-posudenia-vplyvu-cesta-k-pokute-4479.html>
- Lett, Dan, Sean Hier, and Kevin Walby. 2012. "Policy Legitimacy, Rhetorical Politics, and the Evaluation of City-Street Video Surveillance Monitoring Programs in Canada." *Canadian Review of Sociology*, Vol. 49, No. 4: 328 – 349.
- Lischka, Juliane. 2017. "Explicit terror prevention versus vague civil liberty: how the UK broadcasting news (de) legitimatise online mass surveillance since Edward Snowden's revelations." *Information, Communication & Society*, Vol. 20, No. 5: 665 – 682.
- Lorenc, Theo, Mark Petticrew, Margaret Whitehead, David Neary, Stephen Clayton, Kath Wright, Hilary Thomson, Steven Cummins, Amanda Sowden, and Adrian Renton. 2013. "Environmental interventions to reduce fear of crime: systematic review of effectiveness." *Systematic Reviews*, Vol. 2, No. 30: 1 – 10.
- Lyon, David. 2007. *Surveillance Studies: An Overview*. Cambridge: Polity Press.
- Martin, Angela J., Jackie M. Wellen, and Martin R. Grimmer. 2016. "An Eye on your Work: How Empowerment Affects the Relationship between Electronic Surveillance and Counterproductive Work Behaviours." *The International Journal of Human Resource Management*, Vol. 27, No. 21: 2635 – 2651.
- Mäkinen, Liisa A. 2016. "Surveillance On/Off: Examining Home Surveillance Systems from the User's Perspective." *Surveillance & Society*, Vol. 14, No. 1: 59 – 77.
- McCahill, Michael, and Rachel L. 2014. *Finn, Surveillance, Capital and Resistance: Theorizing the Surveillance Subject*. New York, NY: Routledge.
- McCahill, Michael, and Clive Norris. 1999. "Watching the Workers: Crime, CCTV and the Workplace." In *Invisible Crimes: Their Victims and their Regulation*, eds. Pamela Davies, Peter Francis, and Victor Jupp, 208 – 231. London: Macmillan Press Ltd.
- Murakami Wood, David, and William Webster. 2009. "Living in Surveillance Societies: The Normalisation of Surveillance in Europe and the Threat of Britain's Bad Example." *Journal of Contemporary European Research*, Vol. 5, No. 2: 259 – 273.
- Nissenbaum, Helen. 2010. *Privacy in Context. Technology, Policy, and the Integrity of Social Life*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Norris, Clive. 2012. "The Success of Failure. Accounting for the Global Growth of CCTV." In *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, eds. David Lyon, Kevin D. Haggerty, and Kirstie Ball, 251 – 258. New York, NY: Routledge.
- Piza, Eric L. 2018. "The Crime Prevention Effect of CCTV in Public Places: A Propensity Score Analysis." *Journal of Crime and Justice*, Vol. 41, No. 1: 14 – 30.
- Piza, Eric L., Joel M. Caplan, and Leslie W. Kennedy. 2014. "Is the Punishment More Certain? An Analysis of CCTV Detections and Enforcement" *Justice Quarterly*, Vol. 31, No. 6: 1015 – 1043.
- Piza, Eric L., Brandon C. Welsh, David P. Farrington and Amanda L. Thomas. 2019. "CCTV Surveillance for Crime Prevention: A 40-year Systematic Review with Meta-analysis." *Criminology & Public Policy*, Vol. 18, No. 1: 135 – 159.
- Rapoport, Michele. 2012. "The Home Under Surveillance: A Tripartite Assemblage." *Surveillance & Society*, Vol. 10, No. 3 – 4: 320 – 333.
- Sarno, Christopher. 1995. "Impact of CCTV on crime." In *Towards a Safer Sutton? Impact of Closed Circuit Television on Sutton Town Centre*, ed. Marjorie Bulos, 4 – 32. London: London Borough of Sutton.
- Saulnier, Alana. 2017. "Surveillance as Communicating Relational Messages: Advancing Understandings of the Surveilled Subject." *Surveillance & Society*, Vol. 15, No. 2: 286 – 302.

- Shariati, Auzeen, and Rob T. Guerette. 2017. "Situational Crime Prevention." In *Preventing Crime and Violence*, eds. Brent Teasdale and Mindy S. Bradley, 261 – 268. Cham: Springer International Publishing.
- Silva-Tarouca Larsen, Beatrice. 2011. *Setting the Watch: Privacy and the Ethics of CCTV Surveillance*. Oxford: Hart Publishing.
- Skinner, Gideon, Daniel Cameron, and Michael Friedewald. 2014. *Deliverable 9.2: The PRISMS survey*. Karlsruhe: Fraunhofer Institute for Systems and Innovation Research ISI. Dostupné na: <http://publica.fraunhofer.de/documents/N-410740.html>.
- Slobogin, Christopher. 2002. "Public Privacy: Camera Surveillance of Public Places and the Right to Anonymity." *Mississippi Law Journal*, Vol. 72: 237 – 267.
- Smith, Emily, and David Lyon. 2013. "Comparison of Survey Findings from Canada and the USA on Surveillance and Privacy from 2006 and 2012." *Surveillance & Society*, Vol. 11, No. 1 – 2: 190 – 203.
- Sousa, William H., and Tamara D. Madensen. 2016. "Citizen acceptance of police interventions: an example of CCTV surveillance in Las Vegas, Nevada." *Criminal Justice Studies*, Vol. 29, No. 1: 40 – 56.
- ÚOOÚ. 2016. *Metodické usmernenie č. 1/2014. Monitorovanie priestoru prístupného verejnosti kamerovým systémom (aktualizované znenie zo dňa 18.04.2016)*. Bratislava: Úrad na ochranu osobných údajov Slovenskej Republiky. Dostupné na: https://dataprotection.gov.sk/uouu/sites/default/files/mu_1_2014_monitorovanie_priestoru_prístupneho_verejnosti_zmena_k_18_april_2016.pdf
- Van Heek, Julia, Katrin Arning, and Martina Zieffle. 2016. "Understanding Age-Related Differences in Privacy-Safety Decisions: Acceptance of Crime Surveillance Technologies in Urban Environments." In *Human Aspects of IT for the Aged Population. Design for Aging. Second International Conference, ITAP 2016 Held as Part of HCI International 2016 Toronto, ON, Canada, July 17–22, 2016, Proceedings, Part I*, eds. Jia Zhou, and Gavriel Salvendy, 253 – 265. Cham: Springer International Publishing.
- Welsh, Brandon C., Eric L. Piza, Amanda L. Thomas, and David P. Farrington. 2020. "Private Security and Closed-Circuit Television (CCTV) Surveillance: A Systematic Review of Function and Performance." *Journal of Contemporary Criminal Justice*, Vol. 36, No. 1: 56 – 69.
- Westin, Alan F. 1992. "Two Key Factors that Belong in a Macroergonomic Analysis of Electronic Monitoring: Employee Perceptions of Fairness and the Climate of Organizational Trust or Distrust." *Applied Ergonomics*, Vol. 23, No. 1: 35 – 42.
- Writh, Jordana, Amanda Glasbeek, and Emily van der Meulen. 2015. "Securing the Home: Gender, CCTV and the Hybridized Space of Apartment Buildings." *Theoretical Criminology*, Vol. 19, No. 1: 95 – 111.

7. Konceptcie súkromia v digitálnej ére

Martin Kovanič a Samuel Spáč

Právo na súkromie patrí medzi základné ľudské práva a jeho zabezpečenie je nevyhnutné pre život v demokratickej spoločnosti. Súkromie predstavuje bariéru, ktorá limituje vládnu alebo korporátnu moc, a takto vytvára priestor na autonómny život jednotlivca. Ochrana tejto autonómie pred svojvoľnými zásahmi zo strany štátu, súkromných spoločností alebo ostatných obyvateľov je stelesnením liberálneho princípu oddelenia súkromnej a verejnej sféry. V tomto chápaní je súkromie nevyhnutné na plnohodnotné prežívanie života a vykonávanie rozličných spoločenských rolí.

Neexistencia všeobecne akceptovanej definície súkromia spôsobuje problémy pri jeho ochrane v reálnom svete. K tomu sa pridávajú technologické a spoločenské zmeny, ktoré vplývajú na konceptuálny chaos, v ktorom sa súkromie mení a prispôsobuje (Mulligan, Koopman a Doty 2016). Nedostatok konceptuálnej jasnosti má následne nepriame dôsledky na politické rozhodovanie, v rámci ktorého rôzne konceptualizácie súkromia môžu viesť k nesprávnej interpretácii alebo nekonzistentnosti v súvislosti s ochranou súkromia (Solove 2006, 481). Aktuálna regulácia ochrany súkromia na úrovni EÚ, nariadenie GDPR, sa tak zameriava na procesnú spravodlivosť spracúvania osobných údajov, nie však už na problematické výsledky tohto spracovania, ako sú profilovanie, algoritmické rozhodovanie, falošné správy alebo postrkovanie k určitému správaniu (nudging). Napriek tomu, že tieto výsledky spracovania možno považovať za zásah do súkromia občanov (Custers a kol. 2019, 4).

Konceptcie ochrany súkromia sú čoraz flexibilnejšie, nuansovanejšie a závislejšie od kontextu, čo vytvára potrebu ich rekonceptualizácie. Na podrobnejšie porozumenie potrebám občanov a vytvorenie možnosti pre tvorbu primeranejších politík ochrany súkromia na národnej aj nadnárodnej úrovni je potrebné empiricky preskúmať ich vlastné konceptcie a očakávania súkromia. Súčasné diskusie o súkromí sa v poslednom období posúvajú smerom k jeho kontextuálnemu chápaniu. Podľa neho sa rozličné kontexty sledovania riadia odlišnými informačnými normami,¹ ktoré determinujú, aký typ údajov možno v danom kontexte považovať za súkromie (Nissenbaum 2010).

V tejto kapitole predstavujeme výsledky prípadovej štúdie, ktorá je založená na šiestich fokusových skupinách, ktoré sa uskutočnili v Bratislave. Ich predmetom bola diskusia o tom, ako jednotlivci, ktorí každodenne využívajú moderné technológie, vnímajú súkromie v kontexte debát o moderných technológiách a sledovaní. V rámci analýzy skúmame, čo občania považujú za súkromné, aké majú normatívne očakávania súkromia a ako racionalizujú a prispôbujú svoje správanie, keď sú subjektmi sledovania. Taktiež nás zaujímalo, v čom sa líši vnímaná legitimita konkrétnych mechanizmov sledovania v závislosti od rôznych kontextov, ich kontroly nad týmito mechanizmami a dôvery voči spracovateľovi údajov. Prínosom k rekonceptualizačnej debате o súkromí sú nami identifikované štyri priestory súkromia a tri kategórie „zastrešujúcich“ postojov jednotlivcov k súkromiu – *prístup výhrad, prístup výmeny a prístup neexistencie súkromia*.

Právo na súkromie

Význam konceptu súkromia reaguje na politický, spoločenský a technologický vývoj a v priebehu času sa značne zmenil. Definícia z 19. storočia, keď sa prvýkrát začalo systematickejšie uvažovať nad zmyslom a ná-

¹ Nissenbaum identifikuje dva typy informačných noriem, ktoré treba dodržiavať, ak má byť v danom kontexte zachované súkromie. Prvým sú tzv. normy vhodnosti (angl. norms of appropriateness), ktoré rozlišujú medzi osobnými informáciami, ktoré je alebo nie je vhodné v danom kontexte zdieľať. Druhými sú normy distribúcie (ang. norms of distribution), ktoré odkazujú na písané a nepísané pravidlá vhodnosti šírenia informácií smerom k tretím stranám (Nissenbaum 2010). Príkladom môže byť zdieľanie osobných informácií, ako sú napr. politické názory s priateľmi. Normy vhodnosti definujú, že takúto informáciu môžeme v takomto kontexte zdieľať, ale normy distribúcie určujú, že nemusí byť vhodné túto informáciu zdieľať s inými ľuďmi.

plňou súkromia, ho definovala jednoducho ako „právo jednotlivca byť ponechaný osamote“ (Warren a Brandeis 1890, 205). Táto definícia súkromie jednotlivca ustanovila ako hodnotu, do ktorej nemá právo zasahovať ani štát, ani privátne organizácie, akými sú napríklad médiá. Súkromie v tomto prípade predstavuje určité najcitlivejšie osobné údaje a informácie, ktoré si jednotlivci chránia pred narušením zvonku.

Konceptualizáciu súkromia ako „kontrolu nad informáciami“, ktorá sa stala ústredným prvkom liberálnej paradigmy súkromia, predstavil v roku 1967 Alan Westin. V jej rámci je jednotlivec autonómny a jeho súkromie je v konflikte so záujmom iných aktérov o jeho súkromné informácie. Právo kontroly nad informáciami je teda právom chrániť citlivé súkromné dáta pred zásahmi zvonku (Westin 1967).

Tubaro, Casilli a Sarabi (2014, 25) tvrdia, že chápanie súkromia prešlo od zjednodušeného chápania ochrany najcitlivejších údajov ku komplexnejšiemu porozumeniu, v ktorom prostredie a okolnosti výrazne ovplyvňujú citlivosť osobných údajov. Jednotlivci v ňom nie sú iba pasívnymi obeťami, do ktorých súkromia sa zasahuje, ale zohrávajú aktívnu úlohu nielen pri ochrane súkromia, ale aj pri tom, ktoré informácie o sebe zverejňujú. Nad súkromím jednotlivca sa teda nedá uvažovať podľa citlivosti hierarchicky zoradených okruhov osobných údajov, ale skôr na základe kontextov, v ktorých jednotlivec tieto údaje zdieľa, a aktérov, s ktorými sú zdieľané.

Kontextové chápanie súkromia spája právo na súkromie s právom na informačné sebaurčenie, teda ako právo jednotlivca rozhodnúť sa, „kedy a v akom rozsahu by sa informácie o jeho súkromnom živote mali oznamovať ostatným“. Toto právo sa vzťahuje na právo jednotlivca kontrolovať, aký druh údajov sa o ňom vytvára a ako sa ďalej rozširujú. Len v takom prípade možno hovoriť o informačnom sebaurčení (Rouvroy a Pullet 2009, 51). Ochrana údajov je teda nevyhnutným predpokladom zachovania ďalších základných hodnôt potrebných na život v demokratickej spoločnosti.

Nissenbaum (2010, 140 – 147) považuje súkromie za kontextuálnu integritu. Tá je určená kombináciou kontextov, informačnými normami súvisiacimi s daným kontextom, aktérmi, ktorí zdieľajú a získavajú informácie, typmi zdieľaných informácií a princípmi ich prenosu. To znamená, že konkrétna informácia, ktorá prezrádza niečo o súkromí jednotlivca, nie je univerzálna, ale závislá od toho ako, s kým, kedy a prečo sa zdieľa. Ten istý typ informácie môže byť v jednom kontexte považovaný za bezproblémový, ale v inom môže byť vnímaný ako zásah do súkromia.

Osobitným priestorom, ktorý predstavuje špecifický režim ochrany súkromia, je technologicky sprostredkovaná komunikácia. V tomto prostredí nie sú žiadne z individuálnych údajov zo svojej podstaty súkromné ani verejné a ich sprístupňovanie je predmetom interakcií medzi rôznymi používateľmi a digitálnymi platformami (Tubaro, Casilli a Sarabi 2014, 26). Príkladom je správa profilov sociálnych médií, v rámci ktorých používatelia používajú rôzne stratégie (moderovanie obsahu profilu, odstraňovanie informácií alebo obrázkov) administrácie svojich profilov.

V rámci online priestoru sa javí, že obavy týkajúce sa sociálnej dimenzie súkromia – prezentácia jednotlivca svojim online kontaktom – sú oveľa výraznejšie než obavy týkajúce sa inštitucionálnej dimenzie, čiže toho, čo technologické firmy ďalej robia s údajmi jednotlivcov (Young a Quan-Haase 2013). DeCew (1997, 75 – 78) označuje snahy o ovládanie toho, čo sa o jednotlivcovi hovorí alebo píše, ako *súkromie vyjadrovania* (angl. expressive privacy), ktoré zabezpečuje ochranu pred vplyvom tlaku rovesníkov alebo pred ich výsmechom, a spája ho so schopnosťou vyjadrenia vlastnej identity v online priestore.

Relatívna ľahkosť, s akou jednotlivci poskytujú svoje osobné údaje rôznym internetovým spoločnostiam, je posilnená tzv. „paradoxom súkromia“ (angl. privacy paradox). Vzťahuje sa na situáciu, v ktorej aj jednotlivci, ktorí majú v úmysle chrániť svoje online súkromie, poskytujú svoje osobné údaje, ak ich o to priamo požiadajú webové stránky. Skutočný rozsah zverejňovania osobných údajov teda presahuje deklarované zábery ochrany súkromia (Norberg, Horne a Horne 2007). Ochotu zverejňovať osobné údaje online možno chápať ako výsledok analýzy nákladov (rizík) a prínosov (výhod), pri ktorej sa vnímané výhody posudzujú spolu s vnímanými rizikami ochrany súkromia a rozhodnutie poskytnúť informácie je výsledkom určitého kompromisu (Li, Sarathy a Xu 2010).

Súkromie každého jednotlivca má odlišné hranice a zahŕňa odlišný rozsah osobných údajov a informácií o súkromnom živote. Strata súkromia predstavuje situáciu, v ktorej „ostatní získajú nechcený prístup k dotknutej osobe“. Táto strata môže byť zmyslová (dotykom alebo počúvaním) alebo kognitívna (prístupom k spísaným informáciám) (Silva-Tarouca Larsen 2011, 10). Ochrana pred nezákonným porušovaním požiadaviek na súkromie je preto jedným z pilierov liberálne demokratického štátu.

Význam súkromia pre život v demokratickej spoločnosti

Hodnota súkromia sa prejavuje v živote jednotlivcov na rôznych úrovniach. Clarke (2006) tvrdí, že „súkromie je o integrite jednotlivca“, ktorá je nevyhnutná v rôznych oblastiach. Zahŕňa telesné súkromie osoby, súkromie osobného správania, osobných komunikácií a osobných údajov. Akademická literatúra predstavuje rozličné chápanie súkromia a dôvodov oprávnenia jednotlivcov na toto právo. Súkromie zahŕňa alebo podporuje ľudskú dôstojnosť a nezávislosť, umožňuje širšie zapojenia jednotlivca do spoločnosti a súvisí aj s politickou participáciou a rozsahom občianskych slobôd. Preto súkromie nie je len hodnotou samou osebe, ale má aj inštrumentálnu hodnotu – je to prostriedok na dosahovanie cieľov, ako je napr. autonómia, nezávislosť, kreativita alebo sloboda myslenia (Solove 2002, 1145 – 1146).

Margulis (2003, 246) identifikuje dve línie benefitov súkromia. Prvou je jeho spoločensko-politická funkcia, v rámci ktorej súkromie vytvára v demokraciách príležitosti na politické vyjadrovanie a kritiku, politické voľby a slobodu od neprimeraných zásahov polície do života jednotlivcov. Druhou líniou je psychologická funkcia, v rámci ktorej súkromie sprostredkuje „skúsenosti, ktoré podporujú normálne psychologické fungovanie, stabilné medziľudské vzťahy a osobný rozvoj“ cez vytvorenie priestoru byť samým sebou.

Bennet a Raab idú vo svojej analýze ešte ďalej a súkromie považujú za jeden z kľúčových pilierov liberálne demokratických spoločností. V nich sa ochrana súkromia stala hodnotou a cieľom verejnej politiky prostredníctvom rozvoja liberálneho politického myslenia. Vytvorila sa určitá liberálna paradigma súkromia, ktorá je založená na presvedčení, že existuje zreteľná „hranica medzi jednotlivcom a ostatnými jednotlivcami a medzi jednotlivcom a štátom. Paradigma súkromia spočíva v rozlišovaní medzi verejným a súkromným. Opiera sa o všadeprítomný predpoklad občianskej spoločnosti zloženej z relatívne autonómnych jednotlivcov, ktorí potrebujú určité množstvo súkromia na to, aby mohli plniť viaceré občianske povinnosti v liberálnom demokratickom štáte“ (Bennet a Raab 2006, 4).

Čoraz väčšie zakorenenie informačných technológií do nášho každodenného života túto hranicu narúša. Verejné priestory už nie sú vymedzené iba svojimi fyzickými charakteristikami, ale majú aj performatívny rozmer – sú miestom „komunitnej interakcie, kde jednotlivci riešia záležitosti verejného záujmu“ (Shoemaker a Shmidt 2018). V tomto zmysle máme prístup k verejnému priestoru kedykoľvek online, aj keď sa fyzicky nachádzame v našich súkromných domovoch. Na druhej strane technologické firmy zbierajú, spracúvajú a využívajú osobné údaje používateľov v rámci ich online služieb, čo stiera rozdiely medzi súkromným a verejným v neprospech jednotlivcov (Strauss a Nentwich 2013).

Práve z týchto dôvodov Cohen (2013, 1911) prezentuje argumenty pre postliberálnu teóriu súkromia, ktorá odmieta predstavu, že jednotlivec má plnú kontrolu nad rozsahom osobných údajov, ktorých sa vzdáva v jednotlivých kontextoch. Súkromie nepovažuje za určitý stav alebo atribút s jasnými hranicami, ale za riadenie hraníc individuálnej subjektivity (ktorá predstavuje individuálne vnímanú kvalitu bytia založenú na vlastných pocitoch, názoroch a vkuse) v dynamických sociálnych a kultúrnych kontextoch. Preto sa súkromie nedá zúžiť na určité jadro osobných údajov a informácií, nad ktorými má jednotlivec kontrolu a ktoré zdieľa v rozličnom rozsahu, ale je to skôr priestor, ktorý mu umožňuje „fungovať v rámci už existujúcich kultúrnych a sociálnych matíc a vytvárať priestor seba-konštrukciu“. Inými slovami, súkromie je kvalita, ktorá umožňuje, aby jednotlivec zostal v rozličných kontextoch súkromia samým sebou. Postliberálna teória súkromia do určitej miery korešponduje s kontextuálnym ponímaním súkromia, v rámci ktorého sú jeho hranice ovplyvnené informačnými normami daného kontextu a aktérmi, ktorí k nemu majú prístup.

Na druhej strane akceptuje aj fakt, že existujúce informačné normy sú často pre jednotlivcov nezrozumiteľné a súkromie má špeciálne v online kontextoch sieťový charakter (angl. networked privacy). To znamená, že špeciálne v kontexte sociálnych sietí je obraz jednotlivca tvorený aj inými používateľmi, ktorí o ňom zdieľajú rôzne typy informácií (napr. fotografie), nad ktorými nemá kontrolu (Marwick and boyd 2014, 1062).

Súkromie v rámci všadeprítomného sledovania

Nástup digitálneho veku a s ním spojené šírenie a rozsiahle využívanie informačných technológií priniesol rast významu rozličných mechanizmov sledovania vo väčšine kontextov, v ktorých sa jednotlivci pohybujú a žijú svoje životy. Lyon (2007, 14) sledovanie definuje ako „systematickú a rutinnú pozornosť zameranú

na osobné údaje s cieľom ovplyvňovať, riadiť, ochraňovať alebo spravovať“. Táto pozornosť na osobné údaje nie je náhodná, je cieľená, rutinná a v mnohých sociálnych kontextoch sa už stala banálnou (Goold, Loader a Thumala 2013). Udržiavanie primeranej miery súkromia je preto v digitálnej ére čoraz problematickejšie.

Sledovanie narúša súkromie tým, že ovplyvňuje proces tvorby subjektivity vymedzovania vlastnej identity jednotlivca v kontexte širších sociálnych a inštitucionálnych vzťahov. Tieto procesy seba prezentácie a seba identifikácie by bez vonkajšieho zásahu zostali otvorené a pod kontrolou jednotlivca. Sledovanie svojimi praktikami zberu, analyzovania a využívania osobných informácií tieto procesy narúša a z jednotlivcov robí viditeľné objekty pre tretie osoby (Cohen 2017, 459). Navyše, to čo je viditeľné, je len dátový dvojník, nie úplná osobnosť. Sledovanie podryva možnosti jednotlivca seba definovať hranice toho, čím je a čím už nie je v danom sociálnom kontexte a akú v ňom hrá sociálnu rolu (Steeves 2009, 205).

Intenzifikáciu týchto procesov priniesol nástup tzv. dátového kapitalizmu (West 2019) alebo sledovacieho kapitalizmu (angl. surveillance capitalism) (Zuboff 2019), ktorý charakterizujú technologické, hospodárske a inštitucionálne praktiky, ktoré z dát vytvorili najdôležitejšiu komoditu. Komodifikácia dát priniesla kompetitívnu výhodu pre tých aktérov, ktorí sú schopní zhromažďovať a využívať čo najväčšie množstvo dát. Neustála interpretácia a reinterpretácia vyprodukovaných dát v reálnom čase vytvára tzv. algoritmickú identitu pre jednotlivcov, ktorá je nestála a neustále sa mení práve s prísunom čoraz väčšieho množstva dát. Tieto dáta sa teda stavajú podkladom pre interpretatívne, hierarchizujúce a regulatívne klasifikácie (Cheney-Lippold 2017, 26 – 27). Algoritmická identita je v podstate neustále sa meniacim dátovým dvojníkom, ktorého identita už nie je závislá od konkrétneho jednotlivca, ale od dát, ktoré sú o ňom zhromažďované.

Na druhej strane, sledovanie nie je vždy opakom súkromia. V určitých podobách dokáže aj uchovávať kontrolu nad hranicami súkromia. Marx (2015, 45) vysvetľuje, že vzťah medzi sledovaním a súkromím sa líši v závislosti od typu sledovania a jeho kontextu a cieľov. Inštitucionálny kontext, spôsob prenosu osobných údajov, ako aj čas a miesto sledovania sú všetko premenné, ktoré ovplyvňujú normatívne hodnotenia špecifického mechanizmu sledovania zo strany jeho prevádzkovateľov aj subjektov. Ochrana súkromia je často pod tlakom technológií sledovania, ale v niektorých prípadoch – ako napríklad biometrická identifikácia používaná na odomknutie telefónu alebo potvrdenie platby – môže slúžiť, naopak, na jeho ochranu.

Metodológia výskumu

Empirická časť kapitoly vychádza z diskusií v rámci šiestich fokusových skupín, ktoré sa uskutočnili v Bratislave na Slovensku v decembri 2018 a januári 2019. V súlade s predchádzajúcim výskumom (Guest a kol. 2017) tento počet skupín poskytol priestor na primeranú saturáciu dát. Každá skupina pozostávala z ôsmich účastníkov (k ideálnemu počtu pozri napr. Krueger a Casey 2008), ktorých regrutovala profesionálna agentúra z bratislavského regiónu. Zloženie jednotlivých skupín bolo vyvážené s ohľadom na vek, pohlavie, príjem a úroveň vzdelania. Je potrebné poznamenať, že predložená analýza nemusí byť replikovateľná mimo urbánneho prostredia a koncepcie súkromia v rurálnych častiach krajiny sa môžu líšiť. Profesionálny spôsob náboru respondentov vyvoláva potenciálny problém účasti „profesionálnych respondentov“ (Merton 1987, 560 – 561), ktorí pravidelne navštevujú fokusové skupiny. Na jednej strane mohli byť viac zvyknutí na prostredie, a teda byť otvorenejší a pohodlnejší pri vyjadrovaní svojich názorov, na druhej strane však mohli dominovať v diskusiách.

Každú diskusiu viedol moderátor, ktorý vychádzal z pološtruktúrovaného scenára. Miestnosť, v ktorej sa diskusia konala, bola vybavená jednosmerným zrkadlom, ktoré umožňovalo dvom asistentom informovať moderátora o dôležitých informáciách alebo navrhnúť možné smerovanie diskusií. Každá z diskusií trvala približne deväťdesiat minút. Diskusia začínala otvorenejšími a obsahovo všeobecnými otázkami o skúsenostiach respondentov s rôznymi nástrojmi sledovania, postupne prešla do detailnejšej diskusie o konkrétnych kontextoch (napr. internet a sociálne médiá, CCTV, banky a technológie používané doma, v práci alebo v školách). Práve toto zacielenie diskusie vyplývalo z jej úvodnej časti a umožnilo moderátorovi reagovať na podnety, ktoré zazneli v úvode. Diskusia o konkrétnych kontextoch mala aj napriek tomu primerane podobnú štruktúru. Od konverzácie o skúsenostiach respondentov s nástrojmi sledovania cez diskusiu o vnímaných dôvodoch a o užitočnosti konkrétneho nástroja na zber údajov až po vnímanie súkromia a diskusie týkajúce sa správania a zmien v správaní respondentov v danom kontexte.

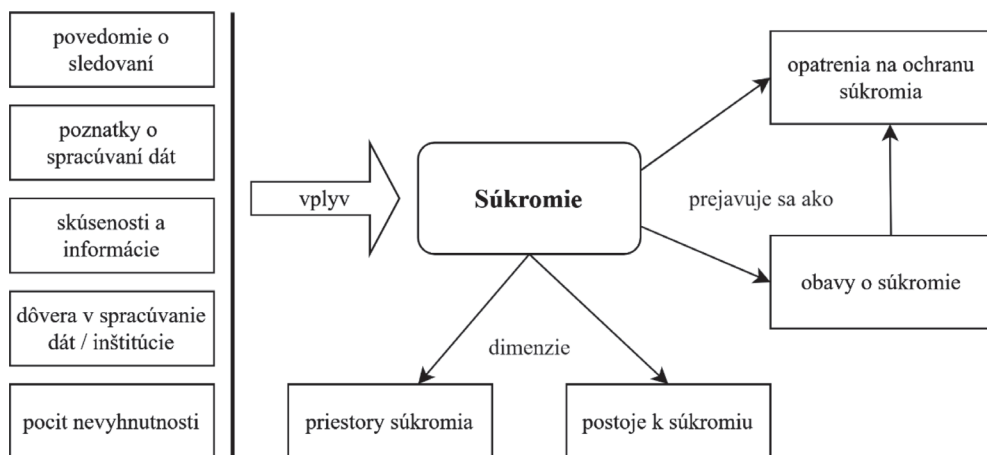
Záznam z diskusií sme získali v podobe videozáznamu a písomného prepisu diskusie, ktorý bol následne podkladom pre kvalitatívnu analýzu v rámci softvéru Atlas.ti. Na začiatku procesu kódovania sme k údajom

pristupovali induktívne, so zameraním na kódovanie skúseností účastníkov, povedomia o mechanizmoch sledovania (alebo jeho nedostatku), opatrenia na ochranu súkromia a ďalšie vyjadrené názory. Venovali sme pri tom pozornosť rôznym kontextom, v ktorých sa vyskytovali (napr. sociálne médiá, kamerové systémy, pracovisko a bankové informácie). Úvodné deskriptívne kódovanie nám umožnilo identifikovať určité vzory v dátach. Následne sme sa prostredníctvom interpretatívneho kódovania (Bazeley 2013, 126) zamerali na obavy účastníkov, ktoré sa dotýkali ich súkromia a rôznych prístupov k ich súkromiu v rôznych kontextoch. S cieľom vybudovať a zdokonaľiť teoretické konceptualizácie súkromia sme nepretržite porovnávali navrhovaný model s dátami a identifikovali štyri priestory súkromia a tri prístupy k ochrane súkromia, ktorých vzájomná súhra reprezentuje predstavy jednotlivcov o súkromí.

Konceptie súkromia – konceptuálny model

Výskum ukázal, že respondenti nemajú konceptie súkromia (formulované definície toho, čo pre nich súkromie znamená, ako definujú súkromie vo svojom vlastnom živote a aké informácie považujú za súkromné) jasne premyslené a definované. Obrázok 1 zobrazuje konceptuálnu mapu koncepcií súkromia, ktorá je pre túto kapitolu ústredná. Konceptie súkromia sme analyticky odvodili z vyjadrení účastníkov diskusií, ktoré nejakým spôsobom ohraničovali ich vnímanie hraníc súkromia. Tieto vyjadrenia boli formulované buď ako obavy o súkromie (alebo ich nedostatok), alebo cez ich vnímanie rozličných mechanizmov sledovania ako (potenciálne) zasahujúcich do ich súkromia.

Alternatívne boli odvodené z opatrení na ochranu súkromia, ktoré účastníci využívali a ktoré naznačujú, že existujú určité aspekty ich života, ktoré považujú za hodné aktívnej ochrany. Táto má formu dodatočnej ochrany alebo zmeny správania. V procese kódovania dát bola väčšina kódov induktívna a súviseli buď so špecifickými kontextmi sledovania, alebo s rôznymi interakciami so súkromím (obavy týkajúce sa ochrany súkromia, opatrenia týkajúce sa ochrany súkromia, súkromné informácie alebo všeobecné úvahy o ochrane súkromia).

Obrázok 1 Konceptuálna mapa (Zdroj: autori)

Naša analýza odhalila, že konceptie súkromia jednotlivcov sa formujú minimálne v dvoch dimenziách. Po prvé, respondenti pristupujú k súkromiu odlišne v konkrétnych priestoroch sledovania. To naznačuje, že to, čo je považované za súkromné, závisí od kontextu a jeho rozlíšenia medzi súkromným a verejným priestorom. V jednotlivých priestoroch je odlišne vnímaná kontrola nad rozsahom informácií, ktoré sú o nich v danom kontexte k dispozícii. Navyše, u respondentov sme identifikovali odlišné postoje k súkromiu, ktoré sú spojené s rozsahom ich obáv, ako aj s vnímaním a racionalizáciou ich správania v kontexte všeobecnej diskusie o sledovaní a jeho úskaliach. Obe tieto dimenzie budú detailnejšie rozdiskutované v nasledujúcich odsekoch.

Kvalitatívna analýza taktiež ukázala, že vnímanie súkromia je ovplyvnené ďalšími faktormi. Išlo napríklad o osobné skúsenosti s nástrojmi sledovania, o príbehy, ktoré ľudia počuli, či čítali, ďalej o povedomie

a pochopenie spôsobu zhromažďovania alebo spracúvania osobných údajov, ale i o dôveru voči subjektom, ktoré údaje zbierajú. Opis týchto faktorov však nie je predmetom tejto kapitoly.

Okrem toho sa koncepcie súkromia môžu líšiť medzi vekovými skupinami. Predchádzajúci výskum napríklad ukazuje, že mladšie generácie nepovažujú personalizované reklamy za také invazívne a zasahujúce do ich súkromia ako tie staršie (Richards 2015, 51). Môže to byť spôsobené skutočnosťou, že mladší ľudia sú viac zvyknutí na zhromažďovanie údajov a na používanie informačných a komunikačných zariadení a internetu a považujú ich za neoddeliteľnú súčasť svojho života a nevyhnutnosť pre existenciu v súčasnej spoločnosti. Širší postkomunistický kontext so svojimi špecifickými dedičstvami nedemokratického sledovania a posttranzičného vývoja navyše ovplyvňuje vyššiu akceptáciu technologického sledovania v boji proti kriminalite (pozri prvú kapitolu).

Kontextuálne chápanie hraníc súkromia: štyri priestory súkromia

Predstavy ľudí o súkromí sa líšia v závislosti od priestoru, v ktorom k možnému zásahu do súkromia dochádza. Pod pojmom *priestor súkromia* rozumieme kontext, v rámci ktorého funguje nejaký mechanizmus sledovania a ktorý je odlišiteľný od ostatných kontextov v dvoch charakteristikách. Po prvé, priestory možno odlíšiť podľa toho, či sa sledovanie odohráva vo verejnom alebo súkromnom priestore. Po druhé, priestory sa líšia na základe rozsahu vnímanej kontroly, ktorú jednotlivci majú nad množstvom dát, ktoré sú o nich v danom kontexte zbierané. Tu rozlišujeme medzi vyšším a nižším rozsahom kontroly.

Každý z kontextov sa dá situovať na osi súkromný – verejný priestor a táto pozícia má vplyv na informačné normy, ktorými sa riadi, a na rozsah aktérov, ktorí v ňom majú k jednotlivcovi prístup. Okrem tohto rozlíšenia analýza ukazuje, že ľudia vnímajú zásahy do súkromia odlišne v závislosti od: miery kontroly nad rozsahom zhromaždených osobných informácií; od toho, či vyjadrujú určitý (aspoň implicitný) súhlas so zdieľaním a využívaním svojich informácií a či sa môžu z tohto procesu zberu dát (aspoň teoreticky) odhlásiť. Identifikovali sme štyri takéto priestory (tabuľka 1).

Tabuľka 1 Priestory súkromia (Zdroj: autori)

	Rozsah kontroly	
	Nižší	Vyšší
Súkromný priestor	(Dobrovoľne) zdieľaný súkromný priestor	Kontrolovaný súkromný priestor
Verejný priestor	Verejný priestor bez kontroly	Transakčný verejný priestor

Rôzne aspekty života majú v rôznych priestoroch rozdielnu hodnotu súkromia. Citlivosť osobných informácií teda závisí na informačných normách daného priestoru. Nie je prekvapením, že jadrom koncepcií ochrany súkromia sú individuálne myšlienky, názory a presvedčenia. Zatiaľ čo zaznamenávanie súkromných rozhovorov sa vníma ako zásah do súkromia takmer vo všetkých kontextoch, zaznamenanie pohybu sa považuje za problematické, iba ak slúži na kontrolu jednotlivých osôb; pokiaľ je jeho účelom sledovanie priestoru (situačná prevencia), tak to nie je dôvod na obavy o súkromie.

Je zaujímavé, že respondenti sa cítili vo všeobecnosti pohodlnejšie, keď boli ich údaje prístupné anonymným entitám (inštitúcie, súkromné spoločnosti) na rozdiel od „skutočných ľudí“. To platilo pre „dáta“, ako sú osobné fotografie a dokumenty, ale aj pre sofistikovanejšie informácie, ako sú finančné informácie a údaje o online správaní. Nasledujúce odseky podrobnejšie opisujú spomínané priestory súkromia.

Kontrolovaný súkromný priestor

Kontrolovaný súkromný priestor sa všeobecne vzťahuje na život, ktorý ľudia žijú mimo verejných priestorov. Keďže obsahuje najintímnejšie stránky ich životov, napríklad život človeka v súkromí domova, iné osoby a veci, ktoré sa v ňom nachádzajú, majú ľudia tendenciu čo najviac si ho chrániť. Tento priestor súvisí so situáciami a správaním, ktoré sa odohrávajú „za zatvorenými dverami“, a preto je priamo prepojený s liberálnou paradigmatom bariéry medzi jednotlivcom a zvyškom sveta (ďalšími osobami, štátom a súkromnými

spoločnosťami). Ak vezmeme do úvahy, že veľká časť súkromných aktivít sa dnes odohráva online a na informačných a komunikačných zariadeniach, myšlienka bariéry sa dobre odráža vo vyhlásení účastníka Filipa (FG3): „*Pre mňa je súkromie všetko, čo je za nejakým heslom, ktoré viem iba ja.*“

V súlade s poznatkami o invazívnosti informačných a komunikačných zariadení do online súkromia (Nissenbaum 2011) niektorí respondenti vyjadrili obavy v súvislosti s ochranou osobných údajov vzťahujúce sa na používanie počítačov a inteligentných telefónov v prostredí domova. Niekoľko respondentov, najmä v strednom veku a starších, cítilo obavy z kamier na svojich zariadeniach. To ilustruje výrok respondentky Heleny (FG1):

„Ja mám potom predstavu, že je tam veľké oko, ktoré ma sleduje, a teraz, že ja prídem do obývačky a aj keď je počítač vypnutý, tak je o mne vysielanie, ako sa pohybujem, čo tam robím, všetky zvuky.“

Z tohto dôvodu niekoľko účastníkov uviedlo, že to riešili prijatím určitých opatrení, ako napríklad vypnutím počítača alebo odložením mobilného telefónu.

Na druhej strane niektorí respondenti tiež poukázali na to, že niektoré technológie, ako napr. kamerový systém, môžu v skutočnosti zvýšiť ich súkromie, keď ich používajú ako bezpečnostné nástroje. Účastník Vlada (FG6) uviedol:

„Ale mne sa zase páči [...] že môžete mať zabezpečený dom [súkromnou kamerou] a napríklad aj na smartphone si ju pozrieť a potom hneď vidíte, ak tam máte nejaký pohyb v záhrade, tak môžete aspoň zavolať políciu.“

Tento príklad tiež demonštruje, že súkromie vo svojej základnej koncepcii vo všeobecnosti označuje činnosti a veci jednotlivca, ktoré sú chránené pred vonkajším svetom určitou bariérou, pričom táto bariéra môže byť aj technologická. Ukazuje tiež, že niektorí ľudia vidia, že je nevyhnutné narušiť určitý stupeň súkromia, ak je tento zásah kompenzovaný pocitom bezpečnosti. V tomto okamihu možno predpokladať, že rozhodnutie medzi súkromím a bezpečnosťou v kontrolovanom súkromnom priestore závisí od vnímanej pravdepodobnosti zneužitia týchto údajov, v porovnaní s pravdepodobnosťou narušenia súkromného priestoru.

(Dobrovoľne) zdieľaný súkromný priestor

Druhý identifikovaný priestor súvisí úzko s digitálnym vekom a skutočnosťou, že veľká časť súkromných životov sa odohráva do určitej miery verejne. Aj keď účastníci všeobecne považovali za jadro svojho súkromia to, čomu sa venujú vo svojom súkromnom čase, tak boli ochotní niektoré z týchto udalostí zdieľať v online priestore s ostatnými. V centre záujmu ochrany súkromia v *(dobrovoľne) zdieľanom súkromnom priestore* je kontrola svojho verejného obrazu. Za zásah do súkromia sa považuje to, ak do tohto verejného obrazu zasiahol niekto iný, najmä ak k tomu došlo bez súhlasu jednotlivca.

Najmä mladší účastníci všeobecne vyjadrili svoju ochotu zdieľať niektoré časti svojho života s ostatnými, aj keď dali jasne najavo, že sa to týka iba informácií, ktoré nie sú vnímané ako citlivé, napríklad „*aká bola párty*“. Niekoľko respondentov upozornilo na skutočnosť, že na sociálnych sieťach nemá jednotlivec vždy úplnú kontrolu nad tým, čo je verejne dostupné. Ako objasnila respondentka Jana (FG4), možnosť kontroly je značne obmedzená: „*Samozrejme, na Facebooku sa viete z fotky vždy odznačiť. Ale ak ju ten konkrétny človek, ktorý ju pridal, aj nevymaže, tak stále na nej ste.*“ V tomto prípade sa kontrola nad rozsahom informácií znižuje, aj keď možnosť manažovania verejného profilu zostáva.

Obmedzenú kontrolu nad tým, aký obsah, no najmä s kým sa zdieľa, pocitovali účastníci obzvlášť v prípade detí a formulovali ju najmä tí, ktorí mali vlastné deti. Niekoľko respondentov vyjadrilo svoju nespokojnosť s rodičmi, ktorí zdieľali obrázky svojich detí, čo ďalej vysvetlil respondent Tomáš (FG4), ktorý tvrdil, že sa dohodol s manželkou, že nebudú zdieľať obrázky svojich detí na sociálnych sieťach, pretože potom „*sú svojím spôsobom verejné*“ a „*môžu sa dostať [...] k niekomu, kto ich môže zneužiť.*“

Na druhej strane, oveľa menšia miera znepokojenia bola formulovaná vzhľadom na zdieľanie fotografií prostredníctvom e-mailu alebo rôznych komunikačných aplikácií, pretože prevládal pocit, že v tomto priestore majú respondenti kontrolu nad tým, čo a s kým zdieľajú. Niektorí účastníci však aj v prípade e-mailu alebo aplikácie vyjadrili výhrady k zdieľaniu osobných dokumentov, ako sú občianske alebo vodičské preukazy. Zdá sa, že tieto obavy zmiernuje napríklad vnímanie stálosti záznamu a možnosť zmazať nežiaduci obsah.

Ďalším dôležitým faktorom bol počet zariadení, ktoré majú prístup k rovnakej aplikácii. Ako uviedla respondentka Zuzana (FG6):

„WhatsApp je viazaný s mojím mobilným telefónom, ale Facebook sa dá pozerat' hocikde. [...] Ak by vedel niekto moje heslo alebo sa niekde správne neodhlásim, alebo je niekto taký šikovný, že by to heslo vedel nájsť. Toho sa obávam.“

To znamená, že ľudia rozlišujú medzi jednotlivými záznamami a možnosťou neoprávneného prístupu k týmto záznamom. Zvyšujúci sa pocit dôvery k daným spôsobom prenosu dát potom determinuje aj rozsah údajov, ktoré sú ochotní zdieľať – od informácií o súkromí po fotografie a citlivé dokumenty.

V súlade s teóriou paradoxu ochrany súkromia sa účastníci príliš neobávali zdieľania svojich informácií s technologickými spoločnosťami, ale obávali sa, že k ich údajom môžu mať prístup iní jednotlivci. Niekoľko účastníkov však vyjadrilo svoje znepokojenie nad zdieľaním týchto informácií online aj v prípade, že neboli viditeľné pre verejnosť. Problémom bol samotný obsah, informácie o ich činnostiach, nápadoch, myšlienkach, názoroch a „*lajkoch a dislajkoch*“. Napriek presvedčeniu, že on osobne nie je pre nikoho zaujímavý, účastník Václav (FG6) poznamenal:

„Teoreticky o mne môžu vedieť všetko. [...] Ak by sa zišli odborníci z rôznych oblastí, môžu povedať, že ten chlap je taký, zhruba takto starý, toto má rád, pretože navštevuje tieto a tieto stránky a má takúto sexuálnu orientáciu.“

Minimálne časť respondentov teda v tomto kontexte rozmýšľa aj o procesoch, ktoré vykonávajú technologické spoločnosti prevádzkujúce sociálne siete, ako je napr. už uvedené profilovanie, a ich negatívnych vplyvov.

Transakčný verejný priestor

V *transakčnom verejnom priestore* ľudia zaobchádzajú s osobnými informáciami ako s komoditou a súkromie sa stáva výmenným prostriedkom na voľnom trhu (Davies 1997, 160 – 161). Súkromné informácie sa vymieňajú za určité protihodnoty, napríklad za služby, jednoduchší prístup k produktom, či za pocit pohodlia. Týka sa to takých aktivít, ako je využívanie bankového účtu alebo online bankovníctva, ale aj rôznych služieb a aplikácií, ktoré na svoje fungovanie vyžadujú zdieľanie polohy cez GPS. Transakcia funguje aj v prípade poskytovania údajov, ktoré sú potom použité na cielený online marketing.

Účastníci fokusových skupín si uvedomovali, že ich údaje sa využívajú, keďže väčšina z nich zažila cielený online marketing po vyhľadaní, či zakúpení tovaru na internete. Cielenie reklám však všeobecne vnímali ako pozitívne a užitočné, najmä ak im reklamy zobrazovali tovar alebo služby, o ktoré mali záujem, napríklad lacnejšie ubytovanie alebo letenky. Iba niekoľko, vo všeobecnosti starších respondentov, vyjadrilo obavy. Napríklad v podobe opatrení, ktoré prijali na ochranu svojho online súkromia (napr. vymazanie „*pamäte*“: cookies a histórie). Ako sme už naznačili, niektorí respondenti vyjadrili obavy týkajúce sa rozsahu údajov, ku ktorým majú prístup niektoré spoločnosti (najmä Facebook).

Najčastejšie diskutovaným transakčným kontextom bolo online bankovníctvo a finančné služby. Účastníci sa všeobecne zhodli na citlivosti zozbieraných údajov (ako sú informácie o príjmoch, výdavkoch a pôžičkách), napriek tomu však boli ich celkové obavy o súkromie pomerne nízke. Iba jeden respondent uviedol, že uprednostňuje osobnú starostlivosť o svoje bankovníctvo; ostatní považovali online bankovníctvo a online platby za bežnú súčasť života. Zdá sa, že tento nedostatok obáv súvisel s dôverou voči inštitúciám, s ktorými ľudia uzatvorili transakčný vzťah. Respondentka Marta (FG5) výslovne a bez akejkoľvek výzvy uviedla, že je ochotná zdieľať s bankou svoje rodné číslo aj telefonicky: „*pokiaľ je to finančná inštitúcia, tak je to v poriadku, ale ak je to nejaká iná spoločnosť, tak z toho mám strach.*“ Druhým faktorom, ktorý podľa všetkého zohrával úlohu, je dôvera v bezpečnosť aplikácií a webových stránok týchto inštitúcií.

Pri diskusii o sledovaní pohybu osôb prostredníctvom GPS prevažovali pozitívne názory. Je však potrebné poznamenať, že povedomie o sledovaní pomocou GPS na svojich smartfónoch bolo vyššie najmä u mladších respondentov. Respondent Matej (FG2) neexistenciu obáv vysvetlil takto: „*Nikto nesleduje konkrétne mňa, čiže sa ma to nejak konkrétne vlastne netýka.*“ Iný respondent vyjadril znepokojenie nad možným zneužitím týchto údajov, ale považoval za nepravdepodobné, že by sa niekto zaujímal o jeho pohyb. Nakoniec

aj ocenil, že jeho pohyb je niekde zaznamenaný, pretože často chodí sám na bicykli do lesa a „*ak by sa [mu] malo niečo stať, je celkom fajn mať pri sebe telefón*“, pretože môže byť jednoduchšie ho nájsť.

Naša analýza tiež odhalila, že v *transakčnom verejnom priestore* majú ľudia pocit narušenia svojho súkromia v prípade, ak sa ich údaje bez ich explicitného súhlasu poskytnú nejakému subjektu, ktorý si vyžaduje určitú priamu interakciu – napr. s cieľom telemarketingu. Ako uviedla respondentka Gabriela (FG5): „*Pri telefonáte si nemôžete vyberať. Toto je už obťažovanie.*“ Samotný telefonát sa teda vníma ako invazívnejší vstup do súkromia, keďže daná spoločnosť má v databáze konkrétne telefónne číslo a uskutočnením telefonátu si vynúti priamu interakciu, čo sa nedeje v prípade online reklamy.

Ďalším zdrojom nepríjemností vzhľadom na využívanie údajov boli prípady, keď nebol marketing „správne“ zameraný, teda ponúkal produkty mimo záujmu používateľa. To ukazuje, že jednotlivcom často neprekáža, ak sa ich údaje využívajú, pokiaľ z toho majú nejaký úžitok. Pri celení reklamy dokonca platí, že viac sledovania znamená cielenejšiu reklamu, a teda potenciálne väčšiu spokojnosť používateľa služby.

Verejný priestor bez kontroly

Tento priestor definujeme ako všeobecný verejný priestor, ako fyzický priestor, ktorý nie je súkromný – vrátane pracovísk či škôl. Diskusia o sledovaní na verejných priestranstvách sa najčastejšie dotýkala kamerových systémov. Zdá sa, že v tomto prípade sú jednotlivci vo všeobecnosti najmenej znepokojení prítomnosťou nástrojov sledovania. Ich invazívnosť do súkromia bola hodnotená najmä s ohľadom na ich početnosť a zameranie – či už sa vnímali ako nástroj situačnej prevencie zameraný na konkrétny priestor alebo nástroj na kontrolu jednotlivcov a ich osobných rozhovorov.

Účastníci boli o týchto monitorovacích nástrojoch dostatočne informovaní a spravidla ich prijímali, považujúc ich za súčasť dnešného sveta (k postojom ku kamerovému sledovaniu pozri aj šiestu kapitolu). Respondenti v tomto priestore prejavili relatívne nízku mieru obáv o svoje súkromie, najmä vo vonkajších verejných priestoroch. Hlavný dôvod uviedol respondent Filip (FG3) takto: „*Kamery tam nie sú preto, aby sledovali konkrétne vás, čo robíte, ale z hľadiska bezpečnosti.*“

Niektorí respondenti spomenuli aj ďalšie potenciálne prínosy kamier, ako napríklad bezpečnosť a poriadok v bytových domoch a ich okolí alebo poskytnutie určitej služby (napríklad informácie o cestnej premávke). Ak existovali obavy z kamerového systému na verejných priestranstvách, tak súviseli skôr s jeho rozsahom. Jeden respondent označil situáciu, kde bolo príliš veľa kamier, za „*deprimujúcu*“. Je zaujímavé, že účastníci rozlišovali medzi tým, kto údaje spracováva. Súhlasili s tým, aby sa ich údaje použili, ak to robil pre nich anonymný subjekt, ako je napr. mestská polícia alebo nejaká verejná inštitúcia z bezpečnostných dôvodov. Na druhej strane problematickejšie vnímali kamery konkrétnych osôb, napr. svojich susedov, ktoré zasahovali aj do priestoru, v ktorom sa pohybujú.

Podobné obavy zazneli aj v diskusiách, ktoré sa dotýkali používania kamerového systému na pracovisku. Na jednej strane respondent, ktorý bol zamestnávateľom, vyjadril, že „*musí kontrolovať zamestnancov*“, čo sa stretlo so všeobecným pochopením vo všetkých fokusových skupinách, pokiaľ to slúžilo na vnútornú bezpečnosť, napr. „*aby sa niečo neukradlo*“. Keď však bolo kamerové monitorovanie vnímané ako monitorovanie ľudí, stalo sa viac problematickejším a vnímalo sa ako zásah do súkromia človeka. Jedna účastníčka sa podelila o svoju skúsenosť s monitorovaním času stráveného pri prestávkach na kávu a označila ho ako „*obťažujúce*“ a „*veľmi stresujúce*“. Takéto monitorovanie sa všeobecne vnímalo ako invazívne, aj keď sa našli aj účastníci, ktorí s týmto postojom nesúhlasili.

Cielené sledovanie jednotlivcov vnímali účastníci diskusií invazívne aj v prípade monitorovania konkrétnych rozhovorov jednotlivcov:

„*Tak určite [mi] viacej vadí, keď niekto niečo aj počuje, než keď to len vidí. Lebo keď niekto niečo vidí a nevie odčítavať z pier, tak vidí len dve osoby, ktoré sa o niečom rozprávajú. A tomu vedúcemu to akurát tak môže trhať srdce, že nevie o čom. Ale keď to už počuje, tak to už je väčší problém pre daného zamestnanca. Lebo to už je zásah do súkromia.*“ (Anka, FG4)

Na druhej strane sa nahrávanie rozhovorov nepovažovalo za problematické, ak bolo napríklad súčasťou práce, povedzme v podobe nahrávania hovorov s klientmi. Pre ďalšieho respondenta mohli takéto záznamy slúžiť dokonca aj na ochranu zamestnancov. Účastníkom diskusií tiež neprekážalo, ak sa ich rozhovory zaznamenávali len v určitých konkrétnych úsekoch (na pracovisku alebo vo vonkajšom verej-

nom priestore), pretože „tam nie je zachytený celý kontext“, a teda nezaznamenáva „veľkú časť [súkromia] človeka“.

Všeobecné postoje k súkromiu

Druhú dimenziu súkromia predstavujú postoje k súkromiu. Analýza identifikovala niekoľko explicitne vyjadrených prístupov k ochrane súkromia. Tieto idú nad rámec konkrétnych kontextov súkromia a vyjadrujú skôr všeobecný prístup k súkromiu, jeho hodnotu pre správanie jednotlivca a k možnostiam jeho zachovania v digitálnej ére. Tieto prístupy sme označili ako *prístup výhrad*, *prístup výmeny* a *prístup neexistencie súkromia*.

Prístup výhrad

V rámci *prístupu výhrad* je ochrana osobných údajov hľadaním určitej „zdravej“ alebo „rozumnej miery“ zdieľaných súkromných informácií. Jednotlivci sú síce ochotní svoje osobné údaje zdieľať, ale uvažujú nad ich citlivosťou a majú výhrady k tomu, aký rozsah údajov a s kým ich je vhodné zdieľať. Rozlišujú špecifické skupiny jednotlivcov a inštitúcií, ktoré majú nárok na rôzny rozsah osobných údajov a súkromných informácií.

V zdieľanom verejnom priestore to napríklad súvisí so zdieľaním fotografií prostredníctvom sociálnych médií. Existuje ochota zdieľať ich, ale podľa slov respondentov, pri používaní technológií musia existovať určité hranice. Aj keď tieto hranice môžu byť konkrétnymi jednotlivcami stanovené rôzne, spoločnou charakteristikou je práve existencia určitej hranice, ktorá by pri sprístupňovaní súkromných informácií konkrétnemu publiku nemala byť prekročená.

Prístup výhrad sa vzťahuje aj na iné kontexty vrátane verejných priestorov bez kontroly. Ten sa dá identifikovať pri výpovediach, ktoré hovoria o zmenách správania, ktoré sú spôsobené obavami zo sledovania. Aj keď mali respondenti s týmto prístupom pocit, že nemajú „čo skrývať“, tak formulovali určité znepokojenie. Ilustráciou takýchto výhrad je prípad kamerového sledovania:

„[Keď] nebudem robiť žiadne výtržnosti alebo trestnú činnosť, ani sa nad ničím takým zamýšľam, tak ma nemá čo trápiť, že ma niekde nejaká kamera nahráva – tak nech nahráva. Ale koľkokrát tú kameru ani nevidím. Teda, keď ju vidím, tak možno si poviem – no dobre, tak tam je kamera, tak sa otočím. Ale nie len kvôli tomu, že mám nejaký nekalý účel, ale načo ma má vidieť hocikto hocikde.“ (Anka, FG4)

Aj keď respondentka neformuluje žiadnu výhradu voči nahrávaniu na kameru, pri uvažovaní o konkrétnejšej situácii, keď je subjektom monitorovania priamo ona, sa jej vyhýba. Špecifickejšia výhrada nastáva, až keď je interakcia s mechanizmom sledovania osobnejšia.

Podobne možno prístup založený na výhradách považovať za stratégiu vo verejnom transakčnom priestore. Pri nákupe konkrétneho tovaru alebo služieb je použitie bankovej karty vo väčšine prípadov normalizované, ak však má respondentka pocit, že má čo skrývať, tak pri nákupe citlivého tovaru alebo služieb nepoužije bankovú kartu a namiesto toho použije hotovosť, aby nezanechala digitálnu stopu. Tento prístup sa vo všeobecnosti usiluje nájsť rovnováhu medzi zdieľaným a súkromným obsahom na základe vnímanej citlivosti informácií a vnímaného narušenia súkromia. Na rozdiel od *prístupu výmeny*, o ktorom hovoríme v nasledujúcej časti, sa *prístup výhrad* straty súkromia nevyvažuje ziskami.

Prístup výmeny

Prístup výmeny vníma súkromie ako komoditu, ako určitú výmennú hodnotu, ktorá sa zamieňa za tovar, služby alebo iné benefity (Leman-Langlois 2011). Vzťahuje sa na jednotlivcov, ktorí vo všeobecnosti pocitujú menšie obavy o súkromie. Nachádzame ho najmä v kontextoch, ktoré neobsahujú príliš citlivé osobné informácie; napríklad v priestoroch spojených s verejným priestorom.

Pri používaní moderných informačných a komunikačných technológií na nákup tovaru a služieb respondent Filip (FG3) tvrdil, že použitie týchto technológií znamená určitú stratu a zdieľanie súkromia človeka,

a zároveň dodal: „*Ale proste stojí mi to za to a nevidím v tom taký strašný problém.*“ Pridanou hodnotou bolo pohodlie; nákup tovaru a služieb je pomocou moderných technológií oveľa ľahší a rýchlejší. Respondentka Adela (FG3) to zhrnula takto: „*Takže – idem, potrebujem rýchlo zaplatiť, takže nerozmyšľam nad tým – idem. V tom momente si človek tieto veci [transfer osobných údajov] vôbec neuvedomuje. A je rád, že to vybavil rýchlo.*“ Aj keď pri používaní rôznych digitálnych spôsobov platby dôjde k určitému narušeniu ochrany súkromia, vyváža ich pohodlie (napr. v podobe rýchlosti transakcie).

Bezpečnosť je taktiež vnímaná ako komodita, ktorá sa vymieňa za súkromie, a to v prípade verejných kamerových systémov, kamier v dopravných prostriedkoch alebo iných elektronických systémoch používaných na sledovanie pohybu jednotlivcov. Najdôležitejšou premennou je v tomto prípade legitimita účelu. Je dôležité rozlišovať, „*či je to sledovanie preto, aby bol niekto sledovaný, alebo je to preto, aby to niečo prinieslo tej spoločnosti alebo tomu danému človeku.*“ Legitimizačné stratégie fungujú napríklad cez vnímanie efektívnosti kamerových systémov: ak niekoho okradnú, kamerový záznam by mohol pomôcť identifikovať a zadržať páchatel'a.

Poskytovanie bezpečnosti sa dotýka aj pracoviska a plnenia pracovných povinností. Sledovanie vo forme záznamu telefónnych rozhovorov s klientmi môže byť pre zamestnanca formou ochrany: „*[Klient] je upozornený na začiatku hovoru, že daný hovor bude monitorovaný, tak je to do určitej miery aj ochrana mňa, že si toľko nedovolí. [...]* Čiže niekedy je to aj na ochranu toho človeka [zamestnanca, ktorý telefonuje].“ (Tomáš, FG4). Dôležitá je opäť vnímaná legitimita účelu.

Prístup výmeny taktiež závisí od kvality informácií. Najlepším príkladom je online reklama, ktorú respondenti vnímajú často negatívne, najmä ak nezodpovedá ich záujmom. Naopak, pozitívnejšie sa hodnotí cieľená reklama, ktorá si vyžaduje viac informácií o záujmoch človeka, a teda viac súkromných informácií. Jeden respondent tvrdil, že by o reklamách premýšľal menej, ak by ponúkali niečo zaujímavé. Pri online reklame môžu kroky na ochranu súkromia viesť dokonca k nežiaducej situácii, keď necieľené reklamy vedú k určitému pocitu menšieho používateľského komfortu: „*Ja som sa snažil si aj zabrániť niektorým, aby mi nechodili. Som si to nastavil na svoj počítač. A potom som zistil, že vlastne som ja ochudobnil sám seba.*“ (Dušan, FG4).

Uskutočnenie týchto kompromisov je spojené s pocitom istej nevyhnutnosti straty súkromia pre možnosť žiť „normálny“ život so všetkými výhodami, ktoré prinášajú moderné technológie. Respondenti to rámcujú neexistenciou alternatívy z dôvodu, že „*žijeme v elektronickej dobe*“ a „*neexistuje iná možnosť*“. Ak použijeme technológie ako internet, tak „*proste musíme s tým žiť*“. Na druhej strane si uvedomujú, že tieto transakcie prinášajú už opísané výhody a že iné alternatívy spôsobu života vo verejnom alebo digitálnom priestore sú oveľa menej výhodné.

Prístup neexistencie súkromia

Výroky o smrti súkromia sa vyskytujú vo verejnom diskurze už viac ako tri desaťročia a súvisia s rozmachom technológií, rozširovaním kapacít sledovania súkromného sektora a štátu a s rozmachom masmediálnej kultúry celebrit (John a Peters 2017). Táto analýza netvrdí, že súkromie je všeobecne mŕtve. Skôr poukazuje na to, že medzi našimi respondentmi bolo možné identifikovať určitý všeobecný prístup neexistencie súkromia. Ten je väčšinou prepojený s verejnými priestormi, aj keď nie výlučne. Založený je na pocite, že keď jednotlivec vstúpi do akéhokoľvek verejného alebo digitálneho priestoru, tak si nie je schopný uchovať akékoľvek súkromie. Tento prístup sa prejavuje v rôznych čiastkových prístupoch, ako je rezignácia, racionalizácia vlastnej nezaujímavosti a nevedomosť.

Rezignácia znamená, že jednotlivec sa zmieri s úplnou stratou súkromia alebo s mierou súkromia, akú by si prial v ideálnom svete. Rezignáciu dopĺňa pocit vzdania sa a je často spojená s vierou, že existuje niekto („oni“, „Veľký brat“), kto o nás chce a môže vedieť čokoľvek. Ako uviedla respondentka Zuzana (FG3):

„Ja si myslím, že súkromné nie je nič. Lebo keď oni chcú, tak vedia o človeku všetko. Niekde na pozadí sa po nás robí nejaká digitálna stopa a oni vedia komplet všetko. [...] Podľa mňa súkromie neexistuje, keď už máme nejaké konto na G-maile alebo využívame smartfón – tak súkromie nie je žiadne.“

Rezignácia však automaticky neznamená akceptáciu takéhoto stavu vecí: „*No, sme sledovaní. Ja s tým nie som zmierený, že vedia o mne všetko.*“ (Miloš, FG3) Respondenti však cítia neschopnosť túto situáciu

zmeniť a akékoľvek iniciatívy na zvýšenie ochrany súkromia (napríklad legislatíva na ochranu osobných údajov alebo technológie na zvýšenie ochrany súkromia) považujú za zbytočné.

Vnímanie relatívneho nedostatku právnych a inštitucionálnych záruk proti všadeprítomnému sledovaniu možno zdôrazniť nasledujúcou výmenou medzi štyrmi respondentmi:

„Alena: Ale aj si myslím, že človek by mal mať právo na ochranu svojich osobných údajov.

Štefan: Mal by mať (hovori rezignovane).

Ján: Však to tak je.

Zuzana: Papier znesie.“

Krátka poznámka poslednej respondentky odkazuje na situáciu, že napriek existencii národnej legislatívy o ochrane osobných údajov a GDPR prevláda pocit, že osobné údaje nemôžu byť dostatočne chránené žiadnymi predpismi, do zákona sa dá napísať čokoľvek.

Prevládajúcim prístupom v rámci *neexistencie súkromia* bola racionalizácia vlastnej bezvýznamnosti manifestovaná cez vyjadrenia respondentov, že „nemajú čo skrývať“, ktorá slúžila ako určitý mechanizmus akceptácie neexistencie alebo nedostatku súkromia. Súčasťou tejto racionalizačnej stratégie je presvedčenie, že pri sledovaní nejde o konkrétneho jednotlivca, ale skôr o agregované údaje alebo nejakú konkrétnu situáciu. Z tohto dôvodu, ak nerobia nič zlé, tak nemajú čo skrývať. Slovom respondenta Tomáša (FG4): „*Slušnému človeku môže byť jedno, či je sledovaný kamerami. Pretože ja nekradnem, ja sa správam slušne.*“ Podobný sentiment je vyjadrený aj v digitálnej sfére, kde sledovanie online aktivít nie je vnímané negatívne ak má respondent pocit, že nemá čo skrývať.

A napokon, *prístup neexistencie súkromia* môže prameniť z nevedomosti. V tomto prípade respondenti považovali nedostatok povedomia a znalostí o tom, čo sa deje s ich osobnými údajmi, za pozhnanie. Príkladom toho bola reakcia respondentky Marty (FG4), ktorá na otázku, čo o nej vedia rôzne internetové služby, odpovedala: „*Radšej to ani nechceme vedieť*“ a nasledovala ju smiechom. Neznalosť je preto tiež mechanizmom vyrovnávania sa s nedostatkom súkromia, ktorý umožňuje používanie rôznych technológií bez premýšľania o spojených sociálnych nákladoch.

Záver

Cieľom tejto kapitoly bolo poskytnúť lepšie pochopenie vnímania súkromia na úrovni jednotlivcov. Porozumenie tomu, čo ľudia považujú za súkromné, je nevyhnutné pre zabezpečenie fungovania primeranej ochrany osobných údajov a súkromia. Naša analýza však ukázala, že neexistuje jednoznačná formulácia toho, čo znamená súkromie. Ide skôr o kombináciu kontextuálnych informačných noriem v rôznych priestoroch súkromia so všeobecným prístupom k súkromiu, ktoré v spoločnej interakcii vytvárajú očakávania súkromia v konkrétnych situáciách. Rôzne koncepcie ochrany súkromia súvisia so štyrmi priestormi, ktoré definujú zhľuky kontextov: kontrolované súkromné priestory, (dobrovoľne) zdieľané súkromné priestory, transakčné verejné priestory a verejné priestory bez kontroly. Sú vnímané ako odlišiteľné kontexty sledovania a riadia sa rôznymi normami poskytovania osobných údajov a ochrany súkromia .

Podstata súkromia je tak stále založená v snahe jednotlivca „byť ponechaný osamote“. Ľudia sa totiž zasaahu do súkromia najviac obávajú v hraniciach fyzického domova alebo osobných údajov ukrytých za heslom. Formulované inak, v *kontrolovanom súkromnom priestore* si ľudia želajú uchovávať určité informácie čo najďalej od vonkajšieho publika. Vnímanie súkromia vo zvyšných troch priestoroch je pomerne komplikovanejšie. V *(dobrovoľne) zdieľaných súkromných priestoroch* je zdanlivo dominantným prístupom to, čo sme označili ako prístup výhrad. To naznačuje, najmä v priestore sociálnych sietí, že jednotlivci sa viac zaujímajú o svoj verejný obraz. Vyjadrujú preto skôr obavy v oblasti sociálneho súkromia než obavy v súvislosti so spracovaním a použitím ich osobných údajov (Young a Quan-Haase 2013). Predchádzajúci výskum navyše ukazuje, že dlhodobé používanie sociálnych médií vedie k uvoľnenejším postojom k súkromiu (Tsay-Vogel a kol. 2018).

V *transakčných verejných priestoroch* zaobchádzajú jednotlivci so svojimi osobnými údajmi ako s komoditou a vymieňajú ich za rozličné produkty a benefity. Zdá sa, že v tomto priestore prevláda prevažne prístup výmeny k správe svojho súkromia a jednotlivci súhlasia s tým, že sa vzdajú časti svojho súkromia výme-

nou za niektoré protihodnoty. Nakoniec, na *verejných priestranstvách bez kontroly*, ako sú ulice, parky, školy a nákupné centrá (Koskela 2003) alebo dokonca na pracoviskách, sa zdá, že ľudia do istej miery rezignujú na svoje súkromie, a túto stratu racionalizujú prostredníctvom rezignácie, racionalizáciou vlastnej nezaujímavosti a rezignácie. Pokiaľ sú mechanizmy sledovania v týchto kontextoch vnímané ako mechanizmy monitorujúce priestory a nie jednotlivcov, vo všeobecnosti nepredstavujú veľký problém.

V skutočnosti sa všetky prístupy k ochrane súkromia do istej miery prekrývajú aj s inými priestormi sledovania, tie, ktoré sme uviedli, sú však dominantné. Ukazuje sa, že slovenskí občania majú skutočné očakávania týkajúce sa súkromia iba v súkromnej sfére a neočakávajú toľko súkromia pri svojich interakciách a pohybe cez verejné priestory, kde sa zdá, že sú ochotní vzdať sa značného množstva osobných údajov výmenou za tovar, služby, spoločnosť, pohodlie a pocit bezpečia. Strata časti súkromia je nevyhnutnou súčasťou života v súčasnej digitálnej spoločnosti.

Prijatie straty súkromia môže byť podmienené ďalšími faktormi, ako napríklad vnímanou legitimitou mechanizmu zhromažďovania osobných údajov, schopnosťou vykonávať určitú kontrolu nad rozsahom zhromaždených údajov a možnosťou – akokoľvek nepraktickou – udeliť súhlas na zhromažďovanie údajov alebo ho zrušiť. Zdá sa, že tieto faktory zohrávajú úlohu vo všetkých priestoroch. Čo však zvyšuje alebo znižuje ich signifikanciu a ako ovplyvňujú obavy ľudí o svoje súkromie, je ešte potrebné preskúmať (pozri aj ôsmu kapitolu).

Ochrana súkromia a regulácia sledovania v digitálnej ére zostáva naliehavou výzvou pre súčasné spoločnosti. Vytvorenie funkčného regulačného rámca ale závisí od precíznejších definícií súkromia, ktoré zodpovedajú vnímaniu súkromia občanmi. Hlavným prínosom tejto kapitoly je preto kvalitatívne empirické preskúmanie vnímania súkromia, ktoré je kombináciou kontextovo závislých noriem súkromia s celkovými postojmi k ochrane súkromia. Ochrana súkromia si preto nevyžaduje ochranu niektorých špecifických citlivých informácií. Súvisí viac s potrebou vytvoriť mechanizmy, ktoré zvýšia legitimitu mechanizmov sledovania, umožnia občanom udeľovať kvalifikovaný súhlas so zberom osobných údajov a rozšíria ich možnosti kontroly nad osobnými údajmi a súkromnými informáciami, ktoré sa spracúvajú v jednotlivých kontextoch.

Literatúra

- Bazeley, Patricia. 2013. *Qualitative Data Analysis: Practical Strategies*. London: Sage.
- Bennet, Colin, and Charles Raab. 2006. *The Governance of Privacy. Policy Instruments in Global Perspective*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Cheney-Lippold, John. 2017. *We Are Data. Algorithms and the Making of Our Digital Selves*. New York, NY: New York University Press.
- Clarke, Roger. 2006. *What's 'Privacy'?* Sydney: Workshop at the Australian Law Reform Commission.
- Cohen, Julie. 2013. "What Privacy is For." *Harvard Law Review*, Vol. 126: 1904 – 1933.
- Cohen, Julie. 2017. "Surveillance versus Privacy: Effects and Implications." In *The Cambridge Handbook of Surveillance Law*, eds. David Gray, and Stephen E. Henderson, 455 – 469. Cambridge: Cambridge University Press.
- Custers, Bart, Alan M. Sears, Francien Dechesne, Ilina Georgieva, Tani, Tommaso, and Simone van der Hof. 2019. *EU Personal Data Protection in Policy and Practice*. Hague: T.M.C. Asser Press
- Davies, Simon G. 1997. "Re-Engineering the Right to Privacy: How Privacy Has Been Transformed from a Right to a Commodity." In *Technology and Privacy: The New Landscape*, eds. Philip E. Agre, and Marc Rotenberg, 143 – 166. London: The MIT Press.
- DeCew, Judith W. 1997. *In Pursuit of Privacy: Law, Ethics, and the Rise of Technology*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Goold, Benjamin, Ian Loader, and Angelica Thumala. 2013. "The Banality of Security: The Curious Case of Surveillance Cameras." *The British Journal of Criminology*, Vol. 53, No. 6: 977 – 996.
- Guest, Greg, Emily Namey, and Kevin McKenna. 2017. "How Many Focus Groups Are Enough? Building an Evidence Base for Nonprobability Sample Sizes," *Field Methods*, Vol. 29, No. 1: 3 – 22.

- John, Nicholas A., and Benjamin Peters. 2017. "Why Privacy Keeps Dying: The Trouble with Talk About the End of Privacy," *Information, Communication & Society*, Vol. 20, No. 2: 284 – 298.
- Koskela, Hille. 2003. "Cam Era" – The Contemporary Urban Panopticon," *Surveillance & Society*, Vol. 1, No. 3: 292 – 313.
- Krueger, Richard A., and Mary A. 2008. *Casey, Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*. Los Angeles, CA: Sage.
- Leman-Langlois, Stéphane. 2011. "Privacy as Currency: Crime, Information, and Control in Cyberspace." In *Technocrime: Technology, Crime and Social Control*, ed. Stéphane Leman-Langlois, 112 – 138. New York, NY: Routledge.
- Li, Han, Rathindra Sarathy, and Heng Xu. 2010. "Understanding Situational Online Information Disclosure as a Privacy Calculus," *Journal of Computer Information Systems*, Vol. 51, No. 1: 62 – 71.
- Lyon, David. 2007. *Surveillance Studies: An Overview*. Cambridge: Polity Press.
- Margulis, Stephen T. 2003. "Privacy as a Social Issue and Behavioral Concept." *Journal of Social Issues*, Vol. 59, No. 2: 243 – 261.
- Marx, Gary T. 2015. "Coming to Terms: The Kaleidoscope of Privacy and Surveillance." In *Social Dimensions of Privacy: Interdisciplinary Perspectives*, eds. Beate Roessler and Dorota Mokrosinsk, 32 – 49. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marwick, Alice danah boyd. 2014. "Networked privacy: How teenagers negotiate context in social media," *New Media & Society*, Vol. 16, No. 7: 1051 – 1067.
- Merton, Robert K. 1987. "The Focused Interview and Focus Groups: Continuities and Discontinuities," *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 51, No. 4: 550 – 566.
- Mulligan, Deirdre, Colin Koopman, and Nick Doty. 2016. "Privacy is an Essentially Contested Concept: A Multi-dimensional Analytic for Mapping Privacy," *Philosophical Transactions of the Royal Society*, Vol. 374, No. 2083: 1 – 17.
- Nissenbaum, Helen. 2010. *Privacy in Context. Technology, Policy, and the Integrity of Social Life*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Nissenbaum, Helen. 2011. "A Contextual Approach to Privacy Online," *Daedalus*, Vol. 140, No. 4: 32 – 48.
- Norberg, Patricia, Daniel Horne, and David Horne. 2007. "The Privacy Paradox: Personal Information Disclosure Intentions versus Behaviors," *The Journal of Consumer Affairs*, Vol. 41, No. 1: 100 – 126.
- Richards, Neil M. 2015. "Four Privacy Myths." In *A World without Privacy. What Law Can and Should Do?*, ed. Austin Sarat, 33 – 82. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rouvroy, Antoinette, and Yves Poullet. 2009. "The Right to Informational Self-Determination and the Value of Self-Development: Reassessing the Importance of Privacy for Democracy." In *Reinventing Data Protection?*, eds. Serge Gutwirth, Yves Poullet, Paul De Hert, Cécile de Terwangne, and Sjaak Nouw, 45 – 76. London: Springer.
- Shoemaker, Sarah, and Patrick Schmidt. 2018. "Building Ivory Surveillance Towers: Transformations of Public Space in Higher Education." In *Surveillance, Privacy and Public Space*, eds. Bryce Clayton Newell, Tjerk Tieman, and Bert-Jaap Koops, 33 – 50. New York, NY: Routledge.
- Silva-Tarouca Larsen, B. 2011. *Setting the Watch: Privacy and the Ethics of CCTV Surveillance*. Oxford: Hart Publishing.
- Solove, Daniel. 2002. "Conceptualizing Privacy," *California Law Review*, Vol. 1087: 1087 – 1155.
- Solove, Daniel. 2006. "A Taxonomy of Privacy," *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 154, No. 3: 477 – 560.
- Steeves, Valerie. 2009. "Reclaiming the Social Value of Privacy." In *Lessons from the Identity Trail: Anonymity, Privacy, and Identity in a Networked Society*, eds. Ian Kerr, Valerie Steeves, and Carole Lucock, 191 – 208. New York, NY: Oxford University Press.
- Strauss, Stefan, and Michael Nentwich. 2013. "Social Network Sites, Privacy and the Blurring Boundary between Public and Private Spaces," *Science and Public Policy*, Vol. 40, No. 6: 724 – 732.
- Tsay-Vogel, Mina, James Shanahan, and Nancy Signorielli. 2018. "Social Media Cultivating Perceptions of Privacy: A 5-year Analysis of Privacy Attitudes and Self-disclosure Behaviors among Facebook Users," *New Media & Society*, Vol. 20, No. 1: 141 – 161.

7. Koncepcie súkromia v digitálnej ére

- Tubaro, Paola, Antonio Casilli, and Yasaman Sarabi. 2014. *Against the Hypothesis of the End of Privacy. An Agent-Based Modelling Approach to Social Media*. London: Springer.
- Warren Samuel D., and Louis D. Brandeis. 1890. "The Right to Privacy," *Harvard Law Review*, Vol. 4, No. 5: 193 – 220.
- West, Sarah Myers. 2019. "Data Capitalism: Redefining the Logics of Surveillance and Privacy," *Business & Society*, Vol. 58, No. 1: 20 – 41.
- Westin, Alan. 1967. *Privacy and Freedom*. New York: NY Atheneum.
- Young, Alyson Leigh, and Anabel Quan-Haase. 2013. "Privacy Protection Strategies on Facebook," *Information, Communication & Society*, Vol. 16, No. 4: 479 – 500.
- Zuboff, Shoshana. 2019. *The Age of Surveillance Capitalism. The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. London: Profile Books.

8. Mechanizmy masového sledovania a vnímanie miery ich zásahu do súkromia

Samuel Spáč a Martin Kovanič

Digitálna éra, v ktorej sa využívanie moderných informačných technológií stalo bežnou súčasťou každodenného života, vytvorila významné náporu na možnosti uchovania súkromia. Neustále sa zvyšujúci počet aj čoraz najvšednejších aktivít vytvára digitálnu stopu. Tieto digitálne stopy sa následne analyzujú, predávajú a ďalej využívajú. Do veľkej miery teda prichádzame o kontrolu nad tým, kam a akým spôsobom sa dostávajú naše dáta, vrátane osobných údajov a informácií o našom súkromí. Technologický pokrok a neustále rozširovanie sa mechanizmov masového sledovania so sebou prináša negatívne zásahy do možností uchovania súkromia a osobnej autonómie (Taylor 2002).

Táto technologická závislosť sa prejavuje vo všetkých oblastiach života – vo verejnej, pracovnej aj súkromnej sfére (Gilliom a Monahan 2013). Súčasné fungovanie sledovania je produktom digitálnej modernity. Štátne a korporátne sledovanie, sprostredkované neustále silnejúcimi a zrýchľujúcimi sa technológiami, sa stáva čoraz bežnejšou súčasťou každodenného života. Fungovanie mechanizmov sledovania ovplyvňuje naša korporátne závislosť, politicko-ekonomické štruktúry moci, bezpečnostná infraštruktúra a využívanie sociálnych sietí (Lyon 2018, 12). Toky osobných údajov teda prúdia smerom k rôznorodým aktérom sledovania, ktorí ich ďalej spracúvajú a využívajú.

Miera vnímania invazívnosti jednotlivých mechanizmov sledovania v rozličných kontextoch však nie je rovnaká. Rozličné osobné údaje a informácie o súkromí majú odlišnú hodnotu. Malhotra, Kim a Agarwal (2004, 342) pracujú s pojmom *citlivosť informácií* (angl. information sensitivity) a tvrdia, že napriek individuálnym rozdielom existuje určitá hierarchia osobných údajov, keď za najcitlivejšie sa považujú údaje o zdravotnom stave a informácie o financiách, a na druhej strane údaje o nákupných zvykoch alebo o životnom štýle sú menej invazívne do súkromia. Ako sme argumentovali v predchádzajúcej kapitole, vnímanie citlivosti informácií a miery ich invazívnosti do súkromia je ovplyvnené priestorom, v rámci ktorého daný mechanizmus sledovania pôsobí, a všeobecným postojom jednotlivca k súkromiu.

Cieľom tejto kapitoly je zistiť, ako sa odlišuje vnímanie súkromia obyvateľov Slovenskej republiky v rozličných kontextoch sledovania. Toto vnímanie analyzujeme prostredníctvom vnímanej miery zásahu konkrétneho mechanizmu sledovania do súkromia jednotlivcov v šiestich konkrétnych situáciách. Tieto situácie zodpovedajú štyrom priestorom súkromia, ktoré sme identifikovali v predchádzajúcej kapitole. Táto kapitola predstavuje kvantitatívne skúmanie vnímania sledovania a do veľkej miery je jej dizajn (ako aj dizajn prieskumu verejnej mienky) založený na zisteniach z fokusových skupín, ktoré sme už bližšie predstavili.

Skúmané priestory sledovania zaraďujeme do dvoch dimenzií: podľa typu verejného priestoru rozlišujeme medzi súkromným a verejným priestorom; a podľa rozsahu kontroly, ktorou jednotlivec disponuje v otázke zbieraných údajov, rozlišujeme medzi nižším a vyšším rozsahom kontroly. Týmito priestormi sú (od vyššieho k nižšiemu rozsahu kontroly): v súkromnom priestore a) kontrolovaný súkromný priestor a b) dobrovoľne zdieľaný súkromný priestor; a vo verejnom priestore c) transakčný verejný priestor a d) verejný priestor bez kontroly. V kapitole sa zameriavame na otázky, či majú na toto vnímanie vplyv miera kontroly nad informáciami, vnímaná opodstatnenosť daného mechanizmu, dôvera, ale aj sociodemografické charakteristiky, ako pohlavie, vek či miera dosiahnutého vzdelania.

Vnímanie miery zásahu do súkromia

V predchádzajúcej kapitole sme predstavili súčasný diskurz a empirické skúmanie konceptualizácií súkromia v ére všadeprítomného sledovania. V tejto kapitole sa primárne venujeme tomu, ako sú jednotlivé mechanizmy sledovania vnímané z hľadiska miery ich invazívnosti a determinantov, ktoré toto vnímanie ovplyvňujú.

Súkromie predstavuje určitú dichotómiu medzi vlastnou osobou a ostatnými, pričom práve mechanizmy sledovania ju rozličnými spôsobmi narušajú a menia. V tomto zmysle tak súkromie „zahŕňa kontrolu nad rôznymi transakciami, vrátane interakcií a komunikácií, ktorá reguluje prístup k vlastnej osobe, a teda znižuje zraniteľnosť a zvyšuje možnosti manažovania správania a prijímania rozhodnutí (Margulis 2003, 415).

Pri transakciách, ktoré zahŕňajú poskytovanie osobných údajov jednotlivcov, prichádza pri rozhodovaní o poskytnutí takýchto údajov k zvažovaniu rizika a benefitov danej transakcie. V rámci akademickej literatúry existuje určitá diskusia o tom, či zásah do súkromia predstavuje už samotný zber osobných údajov, alebo až ich sprístupnenie a ďalšie využívanie (pozri napr. Macnish 2018). V prípadoch, keď majú jednotlivci väčší pocit *kontroly nad poskytovanými informáciami* (angl. information control), sú aj ich obavy o súkromie v zmysle poskytnutia osobných údajov menšie (Dinev a kol. 2013; Schwaig a kol. 2013). Táto informačná kontrola nesúvisí len s rozsahom informácií, ktoré sa poskytujú, ale aj s informačnými praktikami spracovateľov týchto dát – teda s transparentnosťou spôsobov spracovania informácií, s ich poskytovaním tretím stranám a s vnímaním férovosti týchto procesov (Culnan a Armstrong 1999).

Vnímanie miery zásahu do súkromia často ovplyvňuje aj nedostatok informácií o tom, aké osobné údaje sa zbierajú a kto k nim má prístup. Výskum správania sa používateľov mobilných aplikácií ukázal, že keď sa používatelia dozvedeli o praktikách zdieľania informácií týmito aplikáciami, vyjadrili zdesenie a rozhorčenie, ale nakoniec sa pri ich používaní vrátili k štandardnému správaniu (Shklovski a kol. 2014). To znamená, že benefity, ktoré využívanie takýchto aplikácií prináša, prevyšujú ich zásah do súkromia, ktorý je pre bežného používateľa ťažko uchopiteľný.

Podobné kalkulácie rizika prebiehajú aj v rámci online sociálnych sietí, ktoré sú charakteristické tým, že zdieľanie množstva osobných informácií iniciujú samotní používatelia, hoci to nie je podmienka využívania danej služby (aj keď určitý rozsah osobných údajov je potrebný aj na vytvorenie používateľského konta). Výskum online správania používateľov ukázal, že medzi hlavné faktory rozhodovania o množstve zdieľaných informácií patrí vnímané riziko narušenia súkromia, aj keď v menšej miere ako možné benefity (budovanie vzťahov, interakcie). Na vnímanie rizika narušenia súkromia v rámci sociálnych sietí vplývajú vnímaná kontrola, ktorá súvisí s nastaveniami súkromia, ktoré tieto siete poskytujú, a tiež dôvera v danú sociálnu sieť (Krasnova a kol. 2010).

Vnímanie rizika straty súkromia, ktoré sa javí ako druhý významný faktor (okrem informačnej kontroly) ovplyvňujúci vnímanie miery zásahu do súkromia mechanizmov sledovania (pozri napr. Dinev a kol. 2013), súvisí s dôverou v prevádzkovateľa daného mechanizmu, prípadne v inštitúciu, ktorá zhromažďuje osobné údaje. Na túto dôveru vplýva niekoľko faktorov, medzi ktoré patria osobné charakteristiky jednotlivca (celkový postoj k súkromiu – privacy attitude), ale aj kontext, v ktorom dochádza k transakcii, a citlivosť informácií, ktoré danej inštitúcii jednotlivec poskytuje (Bansal, Zahedi, Gefen 2016). Akceptácia určitej miery rizika, ktoré mechanizmus sledovania prináša pre súkromie, predstavuje jeden z indikátorov jeho legitimacy.

Metodológia

Analýza je založená na dátach z prieskumu verejnej mienky, ktorý uskutočnila agentúra Focus v decembri 2019 na reprezentatívnej vzorke dospeléj populácie na Slovensku skladajúcej sa z 1008 respondentov. V jadre tejto kapitoly sú použité odpovede respondentov na otázky týkajúce sa vnímania miery zásahu do ich súkromia pomocou šiestich nástrojov sledovania a zberu osobných údajov. Táto premenná bola skúmaná prostredníctvom otázky zameranej na vyjadrenie súhlasu s tvrdením: „Takýto zber údajov o mojej osobe považujem za vážny zásah do svojho súkromia“, ktorý bol meraný na 11-bodovej škále, kde 0 indikovala absolútny nesúhlas respondenta s tvrdením a hodnota 10 reprezentovala respondentov absolútny súhlas s tvrdením.

Nástroje sledovania, ktoré skúmame v tejto analýze, nasledujú logiku použitú v predošlej kapitole, a sú teda zatriedené do jednej z dvoch kategórií v dvoch dimenziách. Prvá dimenzia venuje pozornosť typu priestoru, v ktorom sa sledovanie odohráva, a teda rozlišuje medzi verejným a súkromným priestorom. Druhá di-

8. Mechanizmy masového sledovania a vnímanie miery ich zásahu do súkromia

menzia sa zameriava na mieru vnímanej kontroly, ktorú majú respondenti nad rozsahom a typom dát, ktoré možno daným nástrojom od nich zbierať.

Zo šiestich skúmaných nástrojov sledovania sme medzi tie, ktoré sa odohrávajú vo verejnom priestore, zaradili tri – sledovanie pomocou cookies pri používaní internetu, interakciu jednotlivcov s finančnými inštitúciami a snímanie ľudí vo verejnom priestore pomocou kamerových systémov. Pri týchto troch nástrojoch zároveň platí, že miera súhlasu, ktorú jednotlivci so zberom údajov v danom priestore vyjadrujú, sa líši. Pri práci s internetom sú ľudia v súčasnosti upozorňovaní na to, že sa o nich zbierajú určité dáta a zároveň majú možnosť rozsah zbieraných dát nejakým spôsobom ovplyvniť cez rôzne nastavenia internetového súkromia. Na druhej strane, pri finančných údajoch jednotlivcov, ktorými disponujú napr. banky, sa jednotlivec do veľkej miery vzdáva svojho súkromia výmenou za správu a ochranu svojich financií. Rozsah informácií, ktorými banka o jednotlivcovi disponuje, je však do značnej miery nezávislý od konkrétneho jednotlivca a jediný spôsob, ako sám seba „ochrániť“ pred tým, aby finančná inštitúcia nedisponovala všetkými informáciami o finančnej situácii jednotlivca, je vyčleniť časť transakcií – príjmy a výdavky – mimo bánk. Pri kamerových systémoch sú možnosti jednotlivcov ešte limitovanejšie – kamery verejný priestor jednoducho snímajú, bez ohľadu na to, čo si o tom jednotlivci myslia. Jediné, čo v tejto súvislosti môžu jednotlivci ovplyvniť, je to, či o umiestnení kamier v ľubovoľnom priestore vedia alebo nevedia, podľa toho, či si všimli upozornenie, že priestor je snímaný kamerovým systémom, prípadne si všimli samotný kamerový systém.

Zvyšné tri nástroje sledovania pôsobia v súkromnom priestore jednotlivcov. Patria medzi ne údaje, ktoré zbierajú naše mobilné telefóny, údaje, ktoré o používateľoch zbierajú poskytovatelia e-mailových služieb, a napokon údaje, ku ktorých zberu dochádza pri používaní sociálnych sietí. V nadväznosti na predošlú kapitolu môžeme povedať, že všetky tri nástroje sledovania sa odohrávajú v priestore, kde majú jednotlivci pocit, že sú v súkromí oddelení kľúčom, heslom, či v prípade mobilného telefónu aj fyzicky od vonkajšieho sveta. Opäť tu platí, že miera kontroly a súhlasu s jednotlivými spôsobmi zberu dát sa medzi nástrojmi líši. Mobilné telefóny ľudia využívajú spravidla denne a na, takpovediac, najintímnejšiu komunikáciu so svetom. Mobilné telefóny však zbierajú a ukladajú údaje o komunikácii – telefonickej, aj prostredníctvom správ, či GPS údaje o pohybe jednotlivca. Zároveň, operátori môžu na základe toho, ku ktorému vysielaču sa mobilný telefón pripájal, pomerne presne identifikovať aj to, kde sa jednotlivec pohybuje. Pri e-mailovej komunikácii zas platí, že hoci jej prostredníctvom ľudia často posielajú aj pomerne osobné informácie (napr. zdravotné dokumenty či identifikačné preukazy), tieto dáta sú spravované súkromnými spoločnosťami, ktoré zbierajú minimálne metadáta o komunikácii jednotlivcov. Čo sa týka sociálnych sietí, jednotlivci majú nad obsahom a objemom o nich zbieraných dát zdanlivo najväčšiu kontrolu. Spravidla ľudia o sebe na sociálnych sieťach zdieľajú len to, čo chcú, no úplnú kontrolu nad tým, čo bude o nich zverejnené, nemajú. Taktiež platí, že sociálne siete mnohí využívajú aj ako nástroj komunikácie, a preto pre ne platia tie isté riziká ako pre prvé dva nástroje, ktoré zbierajú dáta v súkromnom priestore.

Pre uvažovanie o zbere údajov v jednotlivých kontextoch boli respondentom prezentované špecifické situácie spojené s jednotlivými nástrojmi sledovania. Ich formulácie sú uvedené v tabuľke 1, pričom našou snahou bolo formulovať také tvrdenia, ktoré boli fakticky správne a zároveň upriamovali pozornosť na to, *koľko a akým spôsobom* zbiera údaje o osobe respondenta. Respondenti boli pri každej zo situácií požiadaní o to, aby na škále od 0 do 10 označili vnímanú mieru zásahu do súkromia, vnímanú oprávnenosť použitých nástrojov a tiež vnímanú mieru kontroly nad rozsahom zbieraných údajov.

Tabuľka 1 Formulácie špecifických situácií, ktoré boli použité v prieskume verejnej mienky na skúmanie postojov voči jednotlivým nástrojom sledovania

Kontext	Situácia
CCTV	Na mnohých uliciach sa nachádzajú kamery, ktoré zaznamenávajú, čo tam robíte.
Banky	Vaša banka vie takmer všetko o vašich príjmoch a výdavkoch.
Cookies	Vaše správanie na internete využívajú technologické spoločnosti na zber údajov o vás a na cielenie reklamy.
Sociálne siete	K vašim fotografiám zdieľaným na sociálnych sieťach majú prístup ďalší ľudia a súkromné spoločnosti.
E-mail	K vašej e-mailovej komunikácii, vrátane príloh, majú prístup ďalší ľudia a technologické spoločnosti.
Mobil – pohyb	Váš mobilný telefón zaznamenáva údaje o vašej komunikácii a pohybe, aj keď ste doma.

Výskumné otázky a hypotézy

Na základe zistení prezentovaných v siedmej kapitole sa v tejto časti primárne pokúšame odpovedať na otázku, ako veľmi zasahujú jednotlivé nástroje do súkromia jednotlivcov, pričom zároveň upriamujeme pozornosť na vnímané rozdiely medzi jednotlivými nástrojmi s využitím deskriptívnej štatistiky. Predpokladáme, že ako najinvasívnejšie budú vnímané tie nástroje, ktoré zbierajú údaje v súkromnom priestore, napr. dáta zbierané mobilnými telefónmi či dáta v e-mailoch. Teda dáta, o ktorých môžu respondenti predpokladať, že sú „súkromné“ v zmysle, že sú uzamknuté za nejakým kľúčom alebo heslom. Na opačnej strane, ako najmenej invazívny bude vnímaný zber údajov, ku ktorému dochádza vo verejnom priestore, pričom medzi jednotlivými nástrojmi sledovania budú existovať rozdiely vyplývajúce z odlišnej miery súhlasu a kontroly, ktorú respondenti nad jednotlivými spôsobmi zberu dát majú.

V druhej časti analýzy prezentujeme výsledky lineárnej regresie. Jej cieľom je lepšie pochopiť, ktoré faktory ovplyvňujú mieru vnímanej invazívnosti každého zo skúmaných nástrojov sledovania. V jadre použitého explanačného modelu sú vnímaná legitimita daného nástroja zberu údajov a vnímaná miera kontroly nad rozsahom zbieraných údajov daným nástrojom. Oprávnenosť daného nástroja sledovania sa zisťovala pomocou súhlasu s tvrdením. „Takýto zber údajov považujem za oprávnený a odôvodnený,“ a miera kontroly sa zisťovala pomocou tvrdenia: „Viem ovplyvniť to, koľko je o mne možné sa takýmto spôsobom dozvedieť.“ Obe premenné boli merané na 11-bodovej škále, kde 0 indikovala absolútny nesúhlas a 10 absolútny súhlas s tvrdením. Naše očakávania sú vyjadrené v dvoch formulovaných hypotézach:

H1: Vyššia vnímaná miera kontroly nad rozsahom zbieraných údajov znižuje vnímaný zásah do súkromia.

H2: Vyššia vnímaná miera oprávnenosti (legitimity) zbierania údajov znižuje vnímaný zásah do súkromia.

V tomto momente tiež treba zdôrazniť, že si uvedomujeme určité teoretické limity prezentovanej analýzy. V prvom rade nie je jasný smer vzťahu medzi vnímanou invazívnosťou nástroja a jeho vnímanou legitimitou. Uvedomujeme si, že argument o vzťahu medzi týmito dvoma premennými je možné postaviť oboma smermi. Na jednej strane môže platiť, že vnímaná legitimita predchádza vnímanú invazívnosť, teda čím viac by respondenti považovali daný spôsob zberu dát o ich osobe za opodstatnenejší a odôvodnenejší, tým by sa im zdal menej zasahujúci do ich súkromia. Rovnako tak môže platiť aj to, že invazívnosť predchádza legitimitu, teda vnímaná opodstatnenosť nástroja využívaného na zber dát o osobách je ovplyvňovaná tým, ako veľmi majú ľudia pocit, že sa im zasahuje do súkromia. Na jednej strane sa tak zdá intuitívne, že tieto dve premenné spolu súvisia, no smer ich vzťahu nie je jasný a je preto aj celkom možné, že sa navzájom ovplyvňujú.

Keďže v centre nášho záujmu v tejto kapitole je vnímaná invazívnosť jednotlivých nástrojov sledovania, používame ako závislú premennú práve tú. Zameriavame sa teda na to, či a do akej miery ovplyvňuje vnímaná opodstatnenosť nejakého spôsobu zberu dát to, za ako veľmi invazívny zásah do súkromia ho ľudia považujú. Substantívne nás preto zaujíma to, či skutočnosť, že sú ľudia uzročení s účelom sledovania a považujú ho za legitímny, pomáha zmierňovať ich subjektívny pocit narušenia súkromia. Zároveň, aby sme vedeli odlišiť efekt vnímanej legitimacy, v prezentovaných modeloch kontrolujeme aj efekt interakcie legitimacy s vnímanou mierou kontroly, ktorú respondenti vyjadrili v súvislosti s jednotlivými nástrojmi sledovania.

Okrem týchto dvoch hypotéz, ktoré ležia v jadre prezentovaného výskumu, kontrolujeme aj efekt iných premenných – ako tých, ktoré boli využité v iných obdobných výskumoch. Konkrétne testujeme, či miera medziľudskej dôvery dokáže zmierňovať vnímaný zásah do súkromia jednotlivcov a či mieru invazívnosti nejakým spôsobom ovplyvňuje dôvera v aktérov, ktorí spracúvajú dáta, najmä súkromné a technologické spoločnosti. Zároveň tiež kontrolujeme, či je miera vnímaného zásahu do súkromia ovplyvňovaná dôverou v štátne inštitúcie. Máme tu na mysli dôveru v centrálnu vládu, ktorá môže využívať viaceré z daných nástrojov pri boji s kriminalitou, napr. kamerové záznamy, či dáta od mobilných operátorov a poskytovateľov internetových služieb, ako aj dôveru v miestnu samosprávu, ktorá je spravídla prevádzkovateľom kamerových systémov rozmiestnených vo verejných priestoroch v mestách a obciach. Tieto dve hypotézy sú formulované takto:

H3: Vyššia medziľudská dôvera znižuje vnímaný zásah do súkromia.

H4: Vyššia dôvera v aktéra spracúvajúceho dáta získané pomocou konkrétneho nástroja sledovania znižuje vnímaný zásah do súkromia.

Medziľudská dôvera, premenná použitá v hypotéze 3, bola meraná prostredníctvom súhlasu respondentov na 7-bodovej škále, kde na jednej strane stál výrok „Väčšine ľudí možno dôverovať“ a na strane druhej výrok „V styku s inými treba byť veľmi opatrný“. Premenná bola zakódovaná tak, aby čím viac respondenti súhlasili s výrokom, že ľuďom možno dôverovať, tým bola hodnota skúmanej premennej vyššia.

V hypotéze 4 boli použité premenné, ktoré vznikli zlúčením odpovedí na viaceré otázky v prieskume, s cieľom zjednodušiť a sprehľadniť prezentované výsledky. Premenné boli zlúčené na základe výsledkov faktorovej analýzy, ktorá identifikovala medzi otázkami týkajúcimi sa dôvery respondentov v jednotlivé inštitúcie štyri skupiny premenných, ktoré boli následne zlúčené s použitím aritmetického priemeru (Di Stefano, Zhu, Mindrilla 2009). Dôvera v parlament, Vládu SR a Slovenskú informačnú službu (hodnota Pearsonovho R vyjadrujúca koreláciu medzi premennými bola vždy $R > 0,51$) bola zlúčená do premennej vyjadrujúcej dôveru v centrálnu vládu; dôvera v banky a technologické spoločnosti ($R = 0,41$) bola zlúčená do premennej „dôvera v súkromné spoločnosti“ a dôvera v miestnu samosprávu sa medzi ostatnými otázkami javila ako autonómna, a preto nebola zlúčená so žiadnou ďalšou z otázok. Faktorová analýza tiež umožnila spojiť premenné vyjadrujúce podporu pre demokratické zriadenie a podporu pre voľný trh, ktoré boli spolu prepočítané do premennej „podpora režimu“.¹

V analýze tiež ako kontrolné premenné používame niektoré socioekonomické premenné, konkrétne pohlavie, vzdelanie a vek. Vzdelanie aj vek boli použité v analýze ako ordinálne premenné. Vzdelanie bolo kódované na 5-bodovej škále od kategórie „neukončené základné vzdelanie“ po „vysokoškolské vzdelanie“. Respondenti boli tiež zatriedení do šiestich vekových kategórií od kategórie „18 – 24 rokov“ po kategóriu „65 rokov a viac“.

Analýza

Prezentovaná analýza sa skladá z dvoch častí. V prvej, deskriptívnej časti, sa zameriavame na vnímanú mieru zásahu do súkromia s ohľadom na mieru informovanosti respondentov o existencii jednotlivých nástrojov a na pocity, ktoré jednotlivé nástroje v respondentoch vyvolávali a ktoré boli identifikované na základe výsledkov kvalitatívnej analýzy v predošlej kapitole. V druhej, explanačnej časti analýzy predstavíme faktory, ktoré majú vplyv na vnímanie miery zásahu do súkromia v jednotlivých kontextoch.

Informovanosť o zbere údajov v jednotlivých kontextoch

Prvým predpokladom vnímania určitého zásahu do súkromia jednotlivca je povedomie o tom, že v danom kontexte prichádza k zberu osobných údajov. Gumpert a Drucker (2001, 117 – 118) tvrdia, že povedomie o sledovaní vedie k spektru sociálnych a psychologických reakcií subjektu sledovania, vrátane prispôsobovania interakcií a zmien správania. V prípade nedostatku informovanosti takéto reakcie nenastávajú a správanie sa jednotlivca v danom kontexte ovplyvňujú kultúrne normy, prípadne predchádzajúce skúsenosti s inými technológiami.

Miera informovanosti o jednotlivých nástrojoch sledovania bola meraná pomocou otázky: „Počuli ste už o tom, že sa takéto niečo deje?“, ktorá bola respondentom položená po tom, čo im bola prezentovaná konkrétna situácia, ktorá sa viazala na špecifický kontext. Respondenti si pri tom mohli vybrať zo štyroch preddefinovaných možností. Naša analýza ukázala, že informovanosť o zbere údajov je v jednotlivých kontextoch pomerne vysoká. Odpoveď „viem o tom“ bola najčastejšou v štyroch zo šiestich kontextov, výnimkou boli e-mail a mobilný telefón. Aj pri nich však platilo, že kombinácia „viem o tom“ a „niečo som o tom počul/a“ reprezentuje viac ako 50 % odpovedí. Napriek tomu je pri týchto kontextoch informovanosť najnižšia a odpovede „nepočul/a o tom“ sú relatívne početné. Informovanosť je teda najvyššia pri službách, ktoré sú súčasťou transakčného verejného priestoru, a v prípade sociálnych sietí, ktoré sú súčasťou dobrovoľne zdieľaného súkromného priestoru, ktorý je sprostredkovaný technologickou spoločnosťou. Celkový prehľad je v tabuľke 2.

¹ Podrobné výsledky faktorovej analýzy, ako aj zdrojové dáta použité v tejto analýze a kód v štatistickom softvéri R sú dostupné u autorov.

Tabuľka 2 Miera informovanosti o systematickom zbere údajov v jednotlivých kontextoch

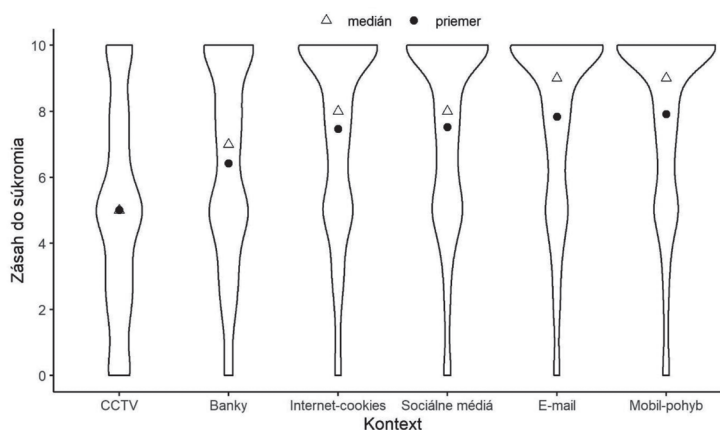
	CCTV	Banky	Cookies	Sociálne siete	E-mail	Mobil - pohyb
A. Nemyslí si, že sa to deje	53	91	102	77	113	157
B. Nepočul/a o tom	48	109	203	114	253	272
C. Niečo o tom počul/a	180	219	272	297	330	320
D. Vie o tom	705	556	371	449	235	227
E. Nevie	22	33	60	71	77	32

Informovanosť o zbere údajov avšak automaticky neznamená, že jednotlivci viac rozmýšľajú o svojom súkromí a prijímajú opatrenia na jeho zachovanie. Osobitne v online prostredí navyše platí, že ani obavy o súkromie nevedú k zmenám správania smerom k ochrane súkromia, čo predstavuje základ tzv. paradoxu súkromia (Barnes 2006). Aj v prípade, že používatelia prijímú nejaké opatrenia, nie je to limitovanie online správania, ale skôr používanie pseudonymov, vymazanie cookies, využívanie anonymných e-mailov alebo poskytovanie nepravdivých osobných údajov (Oomen a Leenes 2008). Používatelia online služieb kladú dôraz predovšetkým na tzv. na sociálne súkromie, čo znamená súkromie v kontexte bezprostredných sociálnych kruhov (Raynes-Goldie 2010), a snaha o navýšenie súkromia je preto zameraná na obmedzenie prístupu iných používateľov k osobným údajom (Milham a Atkin 2018). Súkromie v kontexte zdieľania údajov s poskytovateľmi týchto služieb nie je vnímané až tak problematcky, napriek tomu, že technologické firmy sú v súčasnosti hnacími motormi erózie súkromia.

Vnímaná miera zásahu do súkromia v jednotlivých kontextoch

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že ľudia vnímajú, že všetky analyzované nástroje zberu osobných údajov zasahujú do ich súkromia. Priemer je v každom z kontextov vyšší ako 5 (5,01 pri CCTV) a vo väčšine kontextov sú odpovede vychýlené k hodnote 10, teda k maximálnemu zásahu do súkromia. Aj keď v žiadnom kontexte to nie je viac ako polovica respondentov, keďže medián má maximálnu hodnotu 9. Najväčší zásah do súkromia predstavuje zber údajov spojený so súkromnými priestormi – smartfón, e-mail, nasledovaný sociálnymi sieťami a správaním na internete. Kompletný prehľad je v grafe 1.

Najmenší zásah do súkromia je vnímaný v prípade kamerového sledovania a bánk. To korešponduje aj s kvalitatívnymi zisteniami v predchádzajúcej kapitole, keďže kamerové sledovanie spadá pod verejný priestor bez kontroly a banky pod transakčný verejný priestor. V nadväznosti na predchádzajúcu kapitolu, ka-

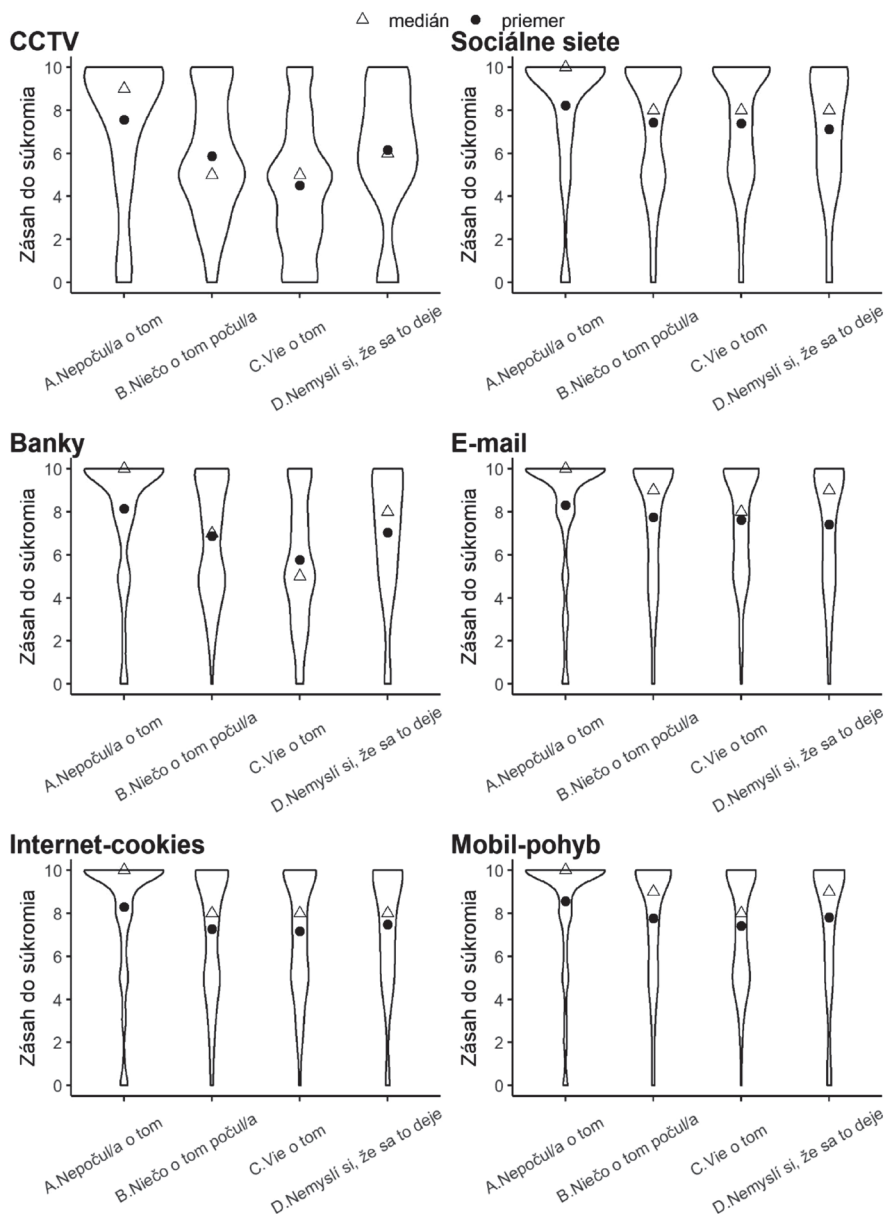

Graf 1 Miera vnímaného zásahu do súkromia v jednotlivých kontextoch (Zdroj: autori)

8. Mechanizmy masového sledovania a vnímanie miery ich zásahu do súkromia

merové sledovanie nepracuje s osobnými údajmi, ktoré sú považované za citlivé, špeciálne ak nahráva len obraz. Banky pracujú s citlivými finančnými údajmi, ale výmena týchto údajov za benefity finančných služieb naznačuje, že neprichádza k maximálnemu zásahu do súkromia. Na druhej strane najväčší zásah predstavujú mobilné telefóny a metadáta, ktoré sa zbierajú aj v súkromných priestoroch, a spolu s e-mailami obsahujú osobné informácie, ktoré používatelia považujú za citlivé.

Miera vnímaného zásahu do súkromia závisí aj od informovanosti respondenta o prebiehajúcom zbere osobných dát v danom kontexte. V každom z kontextov platí, že čím vyššia informovanosť, tým menej invazívne ľudia vnímajú jednotlivé nástroje. Obzvlášť tento vzťah platí v prípade kamerového sledovania a bánk. V prípade kamerového sledovania je možným vysvetlením fakt, že je vnímané ako nástroj situáčnej prevencie kriminality a nie ako sledovania jednotlivcov (Björklund 2012, 55 – 56) a vo všeobecnosti je špeciálne v postkomunistickom priestore občanmi akceptované (pozri aj prvú kapitolu). Pri bankách zase platí, že akceptácia transferu osobných údajov je často explicitná, sú to inštitúcie, s ktorými existuje osobný vzťah

Graf 2 Miera vnímaného zásahu do súkromia v jednotlivých kontextoch podľa reportovanej informovanosti o systematickom zbere údajov (Zdroj: autori)

a ktoré respondenti poznajú a sú uzrozmenejší s tým, že niekto musí ich financie spravovať.

Druhým zistením je, že respondenti, ktorí nie sú o prebiehajúcom zbere osobných údajov informovaní, teda o ňom v minulosti nepočuli, ho považujú za invazívnejší do svojho súkromia. To znamená, že jednotliviec, ktorí si neuvedomuje, že je subjektom sledovania pri nejakej činnosti, ktorú bežne vykonáva, bude takýto zber osobných údajov, v prípade, že sa o tom dozvie, považovať za mimoriadne invazívny. Prehľad vplyvu informovanosti na vnímanú mieru zásahu do súkromia v jednotlivých kontextoch je v grafe 2.

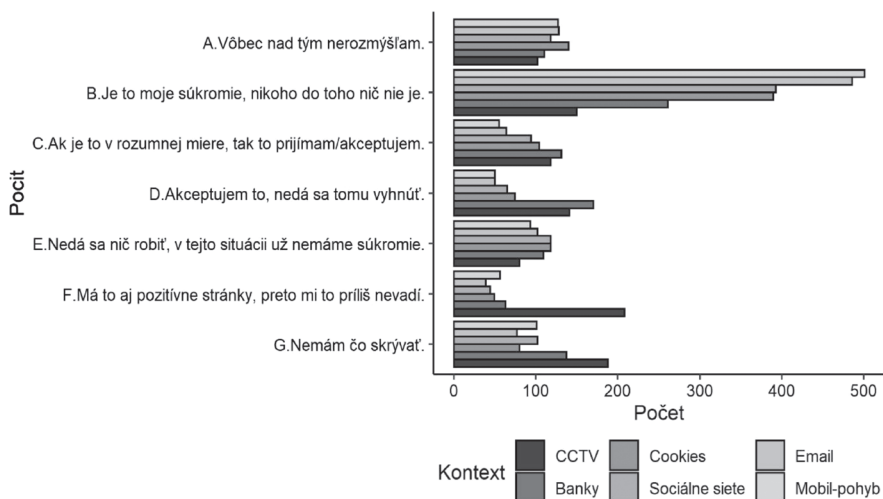
Pocit v jednotlivých kontextoch

Miera zásahu do súkromia respondentov sa dá do určitej miery odvodiť aj od pocitu, ktorý v nich zber osobných údajov v konkrétnych kontextoch vyvoláva. Formulovaný pocit do určitej miery korešponduje s postojmi k sledovaniu. Pocity, ktoré nástroje zberu údajov v respondentoch vyvolávali, boli v prieskume definované vopred na základe analýzy prezentovanej v predošlej kapitole. Merali sme ich pomocou otázky, ktorá respondentov žiadala, aby z prezentovaných tvrdení označili to, ktoré najlepšie vystihuje ich pocit pri danom zbere údajov o ich osobe.

Pocit „vôbec nad tým nerozmyšľam“ je v jednotlivých kontextoch distribuovaný rovnomerne. To naznačuje, že existuje určitá skupina obyvateľov, ktorá nad svojim súkromím neuvažuje v kontexte straty osobných údajov pri rôznych mechanizmoch sledovania. Prehľad frekvencie výskytu jednotlivých pocitov je v grafe 3.

Najfrekvencovanejšou odpoveďou respondentov bola odpoveď „je to moje súkromie, nikoho do toho nič nie je“. Tento pocit korešponduje s tradičným vnímaním súkromia ako priestoru, do ktorého nezasahuje nikto z externého prostredia, súkromie je v tomto prípade chápané ako právo byť ponechaný osamote (Warren a Brandeis 1890). V prípade mobilného telefónu tento postoj formulovala viac ako polovica respondentov, takmer polovica aj v prípade e-mailu. To naznačuje, že v kontrolovanom súkromnom priestore si občania želajú, aby k zberu osobných údajov nedochádzalo. Tento pocit prevláda vo všetkých kontextoch, s výnimkou CCTV, ale náš predchádzajúci kvalitatívny výskum ukazuje, že v iných priestoroch súkromia sú jednotlivci ochotní svoje súkromné dáta zdieľať, za predpokladu splnenia určitých podmienok.

Akceptácia prichádza najmä v dvoch prípadoch. Prvým je prípad, že respondenti majú pocit, že transfer osobných údajov sa deje v určitom limitovanom a nevyhnutnom rozsahu. Tento pocit reprezentuje odpoveď C a je charakteristický najmä pre prostredia internetu, CCTV a bánk. Druhým prípadom je určitá nevyhnutnosť, prípadne pocit, že daný zber údajov prináša aj nejaké benefity (odpovede D a F). Tie sú spojené s prístupom výmeny a akceptácia straty osobných údajov je vnímaná v súvislosti s určitou transakciou, za ktorú jednotliviec dostane nejakú protihodnotu. Najvýznamnejšie je tento transakčný prístup vidno pri CCTV a ban-

Graf 3 Pocity v jednotlivých kontextoch (Zdroj: autori)

kách. Oba tieto kontexty spadajú pod verejné priestory súkromia, v prípade CCTV je určitou protihodnotou pocit bezpečnosti a v prípade bánk sú to finančné služby.

Posledné pocity spadajú pod prístup neexistencie súkromia. Rozlišujú sa len v určitej racionalizácii využívania daných technológií alebo služieb. Pociť „nedá sa nič robiť“, v tejto situácii už nemáme súkromie“ naznačuje rezignáciu, ale na druhej strane implicitne aj fakt, že väčšie súkromie by bolo žiaduce. Tento pocit je v odpovediach respondentov distribuovaný relatívne rovnomerne, s výnimkou CCTV, ktoré sú vo všeobecnosti považované za najmenej invazívne do súkromia.

Druhým pocitom je „nemám čo skrývať“, v rámci ktorého racionalizácia neexistencie súkromia funguje cez presvedčenie, že daný jednotlivec nie je zaujímavý, a teda nie sú zaujímavé ani jeho dáta, prípadne, že sa správa v súčinnosti so všetkými vyžadovanými pravidlami. Tento pocit je najviac prítomný pri verejných kontextoch, ale prekvapivo napríklad aj pri sociálnych médiách a smartfónoch. V prípade týchto súkromných kontextov môže byť tento pocit ovplyvnený aj určitou mierou kontroly jednotlivca nad svojimi dátami. V tom prípade informácie, ktoré sa jednotlivec rozhodne zdieľať, už nepovažuje za až také citlivé.

Vysvetlenia rozličnej miery vnímaného zásahu do súkromia

V tejto časti vysvetľujeme existujúce rozdiely vo vnímaní miery zásahu do súkromia. Výsledky lineárnych regresíí ukazujú, že nami konštruované modely majú relatívne dobrú explanačnú silu (model-fit), keďže vysvetľujú medzi 21 – 29 % rozptylu na závislej premennej – vnímaní miery zásahu do súkromia. Najsilnejšie modely sú pri bankách a kamerovom sledovaní, teda pri kontextoch, pri ktorých je aj najvyššia informovanosť. To môže naznačovať, že ľudia majú na tieto mechanizmy zberu dát lepšie formulované názory, a teda odpovedali menej náhodne. Výsledky analýzy sú prezentované v tabuľke 3.

Všetky modely spĺňajú asumpcie pre lineárnu regresiu, aj keď pomerne tesne. Hlavným dôvodom je to, že závislá premenná (invazívnosť) je vo všetkých kontextoch, s výnimkou CCTV, vychýlená smerom k 10, a teda nemá normálnu distribúciu, čo ukazujú aj histogramy. Šikmosť a špicatosť distribúcie závislej premennej je vždy v normálnom rozsahu (do |2|, resp. do |7|). V žiadnom z modelov nie je malé množstvo príliš silných extrémnych hodnôt, skôr možno pozorovať veľa slabších, čo sa následne prejavuje aj na ich explanačnej sile. Multikolinearita sa nevyskytuje v žiadnom modeli, pretože bola zmiernená prostredníctvom faktorovej analýzy, ktorou sa vysvetľujúce premenné, ktoré by spolu korelovali, zlúčili do jednej premennej (podpora režimu, dôvera v centrálnu vládu, dôvera v súkromné spoločnosti).

Hlavným zistením analýzy je, že kontrola nie je v žiadnom modeli štatisticky významná. Pociť kontroly teda nehrá rolu v tom, za ako invazívny považujú ľudia zber osobných údajov v jednotlivých kontextoch. Toto zistenie nepotvrdzuje náš predpoklad, že väčšia miera vnímanej kontroly nad rozsahom zdieľaných údajov bude viesť k nižšej miere vnímaného zásahu do súkromia. Výsledky kvalitatívnej analýzy v predchádzajúcej kapitole predpokladali, že očakávaná miera kontroly nad zberom osobných údajov (či už ich rozsahu, alebo súhlasu so zberom) je jednou z charakteristík jednotlivých priestorov súkromia. Fakt, že občania tento vzťah nevnímajú, môže byť výsledkom toho, že skutočná miera vnímaného rozsahu kontroly (akú kontrolu mám) nekorešponduje s jej očakávaniami (akú kontrolu by som v danom kontexte chcel mať).

Na druhej strane, legitimita nástroja zberu osobných údajov je významná vo všetkých kontextoch a má aj pomerne silný efekt. To znamená, že pri väčšine nástrojov sa so zvýšením hodnotenia legitimacy daného zberu údajov o 2 (na škále 0 – 10) zníži vnímanie zásahu do súkromia o 1 (na škále 0 – 10). Čím viac majú respondenti pocit, že zber údajov má nejaký substantívny zmysel – majú predstavu o jeho účele a považujú ho za legitímny a oprávnený –, tým menej majú pocit, že im to zasahuje do súkromia. Toto zistenie nadväzuje na predchádzajúce zistenia o tom, že akceptácia nových technológií je primárne spojená s očakávaniami týkajúcimi sa ich funkcionality (Venkatesh a kol. 2003), a môže naznačovať, že ak je daná technológia považovaná za prínosnú, tak je aj jej zber osobných údajov považovaný za oprávnený, a teda ako menej zasahujúci do súkromia.

Pri legitimitate je treba navyše poznamenať, že nevieme definitívne určiť smer jej vzťahu s invazívnosťou. Buď platí, že čím oprávnenejšie je vnímaný daný zber údajov, tým menší je pocit zásahu do súkromia. Alebo to môže znamenať aj to, že čím menej daný zber údajov zasahuje ľudom do súkromia, tým je považovaný za legitímnejší. Celý prehľad výsledkov regresíí je v tabuľke 2. Efekt interakcie medzi pocitom kontroly a vnímanou legitimitou jednotlivých nástrojov síce vyšiel v štyroch modeloch ako štatisticky významný,

no substantívne nerelevantný. Výsledný efekt je navyše nekonzistentný naprieč modelmi – kým v kontexte sociálnych sietí je tento efekt negatívny, v ostatných kontextoch má opačný smer, čo v tomto momente nevieme vysvetliť. Zdá sa, že interakcia skôr pomohla odlišiť separátne efekty kľúčových nezávislých premenných, pretože v modeloch bez interakcie bol efekt legitimacy menší (napr. pri CCTV mal koeficient β hodnotu -0,49 namiesto -0,54 v modeli s interakciou), hoci stále rovnako významný.

Tabuľka 3 Výsledky lineárnych regresí so závislou premennou miera invazívnosti v jednotlivých kontextoch (Zdroj: autori)

	CCTV	Banky	Cookies	Sociálne siete	Email	Mobil – pohyb
(Intercept)	9,32 *** (0,59)	9,21 *** (0,53)	8,85 *** (0,53)	8,64 *** (0,53)	8,45 *** (0,51)	9,11 *** (0,51)
Pocit kontroly	-0,09 (0,07)	-0,07 (0,05)	-0,05 (0,04)	0,06 (0,03)	-0,00 (0,03)	-0,02 (0,04)
Vnímaná legitimita	-0,54 *** (0,04)	-0,56 *** (0,04)	-0,57 *** (0,06)	-0,34 *** (0,06)	-0,43 *** (0,06)	-0,55 *** (0,06)
Pocit kontroly * vnímaná legitimita	0,02 * (0,01)	0,03 *** (0,01)	0,02 * (0,01)	-0,01 (0,01)	0,00 (0,01)	0,02 * (0,01)
Dôvera v ľudí	-0,22 *** (0,06)	-0,19 ** (0,06)	-0,10 (0,06)	-0,24 *** (0,06)	-0,24 *** (0,06)	-0,21 *** (0,06)
Podpora režimu (demokracia, trh)	-0,09 (0,06)	0,08 (0,06)	0,05 (0,06)	0,16 ** (0,06)	0,24 *** (0,06)	0,14 * (0,06)
Dôvera v centrálnu vládu (vláda, NRSR, SIS)	0,03 (0,10)	0,07 (0,10)	0,00 (0,10)	-0,11 (0,10)	0,02 (0,10)	-0,10 (0,10)
Dôvera v miestnu samosprávu	-0,04 (0,09)	-0,06 (0,09)	0,03 (0,09)	0,07 (0,09)	-0,03 (0,08)	0,02 (0,08)
Dôvera v súkromné spoločnosti (banky, technologické spoločnosti)	-0,21 (0,11)	-0,26 * (0,11)	-0,04 (0,11)	-0,09 (0,11)	-0,07 (0,11)	0,02 (0,11)
Vzdelanie	0,08 (0,10)	0,05 (0,10)	-0,00 (0,09)	-0,00 (0,10)	0,05 (0,09)	0,00 (0,09)
Vek (ordinálna)	0,08 (0,06)	0,05 (0,06)	0,03 (0,06)	-0,01 (0,06)	0,02 (0,06)	-0,03 (0,06)
Žena	-0,02 (0,18)	-0,08 (0,18)	-0,17 (0,17)	-0,18 (0,18)	-0,35 * (0,17)	-0,15 (0,17)
N	838	834	826	822	815	836
Multiple R-squared	0,285	0,277	0,215	0,207	0,211	0,230
Adjusted R-squared	0,275	0,267	0,204	0,197	0,200	0,220

Poznámka: *** $p < 0,001$ ** $p < 0,01$ * $p < 0,05$

Ďalšou významnou premennou, ktorá zohráva úlohu v takmer všetkých kontextoch – okrem zberu údajov o jednotlivcoch pri používaní internetu, je medziľudská dôvera. To znamená, že čím viac ľudí dôverujú iným, tým menej majú pocit, že im nástroje sledovania zasahujú do ich súkromia. Tento efekt je pomerne

konzistentný naprieč modelmi (okolo -0,2). V tom prípade, ak dôvera porastie (na škále 1 – 7) o 5 bodov, tak sa vnímaná miera zásahu do súkromia zníži. Na druhej strane, čím je dôvera v iných ľuďoch nižšia, tým viac sa respondenti cítia ohrození aj technológiami zberu osobných údajov. Medziľudská dôvera aj v prípade moderných technológií a ich zberu osobných údajov funguje ako určitý mechanizmus znižovania rizika cez vytváranie pozitívnych očakávaní týkajúcich sa motívov ostatných účastníkov interakcií (Boon a Holmes 1991).

Existujúce výskumy naznačujú, že dôvera v spracovateľa osobných údajov je dôležitým explanačným faktorom pre vysvetlenie používania a akceptácie moderných informačných technológií (napr. Ba a Pavlou 2002; Gefen a Straub 2004 alebo Luo a kol. 2010). Naša analýza tento vzťah potvrdzuje len pri zbere osobných údajov vo verejnom priestore, ako sú banky, kde dochádza k priamej transakcii medzi klientom a inštitúciou.

Vysvetlením toho, prečo inštitucionálna dôvera nie je v ostatných prípadoch významná, môže byť fakt, že v našom výskume sme sa nepýtali na akceptáciu nejakého mechanizmu sledovania, ale na vnímanú mieru zásahu do súkromia. Akceptácia daného mechanizmu zberu osobných dát je spojená skôr s legitimitou, ktorá je významná vo všetkých kontextoch, a pri vnímaní miery zásahu hrá potom rolu už spomenutá medziľudská dôvera.

Podpora režimu, čiže dôvera v centrálnu vládu a niektoré jej inštitúcie, je významným faktorom len pri vnímaní zásahu do súkromia v kontexte e-mailu, sociálnych sietí a dát, ktoré zbierajú mobilné telefóny. Čím vyššia je podpora pre režim, tým väčší je aj pocit zásahu do súkromia. To môže súvisieť s faktom, že v týchto kontextoch sú ľudia ochotní zdieľať aj veľmi senzitívne informácie a z toho dôvodu majú pocit, že centrálna vláda by mala hrať väčšiu úlohu pri zabezpečení ich súkromia v tomto kontexte.

Socioekonomické premenné ako vek, vzdelanie a pohlavie nie sú významné napriek tomu, že efekt niektorých sme aspoň v určitých kontextoch očakávali. Príkladom je kamerové sledovanie, pri ktorom sme predpokladali, že jeho invazivnosť do súkromia bude nižšia pri starších vekových skupinách, keďže strach z kriminality je pri týchto skupinách vyšší (pozri napr. Tulloch 2000). Výnimkou je len efekt pohlavia v kontexte e-mailovej komunikácie, ktorý v tomto momente vysvetliť nevieme. Tu sa naskytuje opäť vysvetlenie, že v našom výskume sme sa nezamerali na podporu daného mechanizmu zberu osobných údajov, ale na vnímanie jeho invazivnosti do súkromia, ktoré so socioekonomickými kategóriami nesúvisí.

Záver

Možnosť uchovania individuálneho súkromia je v digitálnej ére limitovaná každodenným využívaním rozličných informačných a komunikačných technológií. V praxi to znamená, že určitej časti súkromia sa vzdávame pri každodenných interakciách či už v súkromnom živote, v práci, alebo vo verejnom priestore. Cieľom tejto kapitoly bolo identifikovať, v ktorých kontextoch sledovania je strata určitého množstva súkromia vnímaná najproblematickejšie a aké faktory majú na vnímanie invazivnosti vplyv.

Naš výskum ukázal, že miera vnímania zásahu do súkromia je veľká pri všetkých troch súkromných kontextoch (mobil, e-mail, sociálne siete), ale aj pri kontexte využívania internetu a zberu cookies, ktorý sme zaradili medzi verejné kontexty, keďže má skôr transakčný charakter. Možným vysvetlením je, že všetky online aktivity – či už ide o písanie e-mailov, používanie sociálnych sietí, alebo návštevu stránok a online nákup produktov – respondenti vnímajú rovnako, keďže ich vykonávajú cez svoje počítače, smartfóny alebo tablety, ktoré majú zaheslované a ktoré považujú za súkromné. Miera zásahu do súkromia je vnímaná o niečo nižšie v prípade bánk, aj keď pracujú s citlivými finančnými informáciami, a najmenšia je v prípade kamerových systémov vo verejnom priestore.

Štatistický model vysvetľujúci vplyv jednotlivých faktorov na vnímanie miery zásahu do súkromia potvrdil našu prvú hypotézu (H1), ktorá predpokladala, že vyššia legitimita daného mechanizmu sledovania bude viesť k nižšej miere vnímaného zásahu. Táto hypotéza sa potvrdila vo všetkých kontextoch a mala aj štatisticky najväčší efekt na vnímanie miery invazivnosti do súkromia. To znamená, že vyššia miera vnímania určitého mechanizmu sledovania ako oprávneného spôsobuje, že ho následne obyvatelia vnímajú ako menej invazívny do súkromia. Je tu však potrebné zdôrazniť, že smer vzťahu môže byť aj opačný a v skutočnosti miera vnímaného zásahu do súkromia vysvetľuje, prečo sú niektoré nástroje sledovania považované za legitímnejšie než iné. Druhá hypotéza (H2), ktorá predpokladala, že vnímanie väčšej miery kontroly nad rozsahom dát, ktorého sa občania vzdávajú v danom kontexte, bude viesť k nižšej miere vnímania zásahu do súkromia.

romia, sa nepotvrdila. Pocit kontroly sa teda neukázal ako rozhodujúci faktor. Možným vysvetlením, ktoré si však vyžaduje ďalší výskum, je, že v prípade, že občania považujú zásah do súkromia za invazívny, tak miera kontroly nad rozsahom údajov už nie je podstatná. Alternatívnym vysvetlením je, že nedostatok praktickej kontroly nad rozsahom zdieľaných údajov pri kalkulácii o miere zásahu do súkromia nahrádza legitimita vnímania daného nástroja.

Tretia hypotéza (H3), ktorá predpokladala, že vyššia medziľudská dôvera znižuje vnímaný zásah do súkromia, sa potvrdila. V takmer všetkých kontextoch sa ukázalo, že nižšia medziľudská dôvera vedie k väčšiemu vnímaniu miery zásahu do súkromia. To súvisí s tým, že napriek tomu, že mechanizmy sledovania sú často prezentované ako technologicky neutrálne riešenia určitých problémov, tak vždy ich nejakým spôsobom prevádzkujú alebo nastavujú iní ľudia. Toto zistenie má aj možné negatívne implikácie. Ak sa dá predpokladať, že v spoločnosti budú vždy ľudia, ktorí majú nízku dôveru k ostatným ľuďom, tak títo budú mechanizmy sledovania považovať vždy s väčšou pravdepodobnosťou za invazívnejšie, a tým sa môžu v modernej spoločnosti cítiť o niečo neprijemnejšie, obzvlášť s ohľadom na skutočnosť, že vyhnúť sa sledovaniu je v súčasnosti prakticky nemožné.

Posledná hypotéza (H4), ktorá predpokladala, že vyššia dôvera v spracúvateľa osobných údajov v danom kontexte bude viesť k nižšie vnímanej miere zásahu do súkromia, sa potvrdila len čiastočne. Štatisticky signifikantná bola len v prípade bánk, čiže jedného z verejných kontextov, pri ktorých sa dá ľahšie identifikovať, kto spracúva osobné informácie obyvateľov.

Náš výskum ukázal, že obyvatelia vnímajú všetky mechanizmy sledovania ako zasahujúce do súkromia, napriek tomu, že sú súčasťou každodenných interakcií a široko využívané. Aj keď erózia súkromia nie je centrálnou témou politických a verejných diskusií, na úrovni obyvateľstva tento problém existuje a je vnímaný negatívne. Pri jeho riešení sa ako kľúčová javí legitimita – je dôležité jasné zdôvodnenie oprávnenosti toho, prečo rozliční aktéri potrebujú mať prístup k množstvu osobných údajov v rozličných kontextoch a ako a prečo s našimi dátami ďalej pracujú. Ak sa občanov o oprávnenosti zberu údajov nepodarí presvedčiť, môže to mať negatívne dôsledky na vnímanie modernej spoločnosti a života v nej zo strany značnej časti obyvateľov.

Literatúra

- Ba, Sulin, and Paul A. Pavlou. 2002. "Evidence of the effect of trust building technology in electronic markets: price premiums and buyer behavior," *MIS Quarterly*, Vol. 26, No. 3: 243 – 268.
- Bansal, Gaurav, Fatmeh M. Zahedi, and David Gefen. 2016. "Do context and personality matter? Trust and privacy concerns in disclosing private information online," *Information and Management*, Vol. 53, No. 1: 1 – 21.
- Barnes, Susan B. 2006. "A privacy paradox: Social networking in the United States," *First Monday*, Vol. 11, No. 9. Dostupné na <https://journals.uic.edu/ojs/index.php/fm/article/view/1394>
- Björklund, Fredrika. 2012. "Pure Flour in Your Bag: Governmental Rationalities of Camera Surveillance in Sweden." In *Video Surveillance: Practices and Policies in Europe*, eds. William Webster, Eric Töpfer, Francisco Klauser, and Charles Raab, 52 – 65. Amsterdam: IOS Press.
- Boon, Susan D., and John G. Holmes. 1991. "The Dynamics of Interpersonal Trust: Resolving Uncertainty in the Face of Risk." In *Cooperation and Prosocial Behaviour*, eds. Robert A. Hinde, and Jo Groebel, 190 – 211. Cambridge: Cambridge University Press.
- Culnan, Mary J., and Pamela K. Armstrong. 1999. "Information Privacy Concerns, Procedural Fairness, and Interpersonal Trust: An Empirical Investigation," *Organization Science*, Vol. 10, No. 1: 104 – 115.
- Dinev, Tamara, Heng Xu, Jeff H. Smith, and Paul Hart. 2013. "Information Privacy and Correlates: An Empirical Attempt to Bridge and Distinguish Privacy-related Concepts," *European Journal of Information Systems*, Vol. 22, No. 3: 295 – 316.
- DiStefano, Christine; Zhu, Min, and Diana Mindrila. 2009. "Understanding and Using Factor Scores: Considerations for the Applied Researcher," *Practical Assessment, Research & Evaluation*, Vol. 14, No. 20: 1 – 11.
- Gefen, David, and Detmar Straub. 2004. "Consumer trust in B2C e-commerce and the importance of social presence: experiments in e-products and e-services," *Omega*, Vol. 32: 407 – 424.

8. Mechanizmy masového sledovania a vnímanie miery ich zásahu do súkromia

- Gilliom, John, and Torin Monahan. 2013. *SuperVision. An Introduction to Surveillance Society*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Gumpert, Gary, and Susan J. Drucker. 2001. "Public Boundaries: Privacy and Surveillance in a Technological World," *Communication Quarterly*, Vol. 49, No. 2: 115 – 129.
- Krasnova, Hanna, Sarah Spiekermann, Ksenia Koroleva, and Thomas Hildebrand. 2010. "Online Social Networks: Why We Disclose," *Journal of Information Technology*, Vol. 25, No. 2: 109 – 125.
- Luo, Xin, Han Li, Jie Zhang, and J. P. Shim. 2010. "Examining multi-dimensional trust and multi-faceted risk in initial acceptance of emerging technologies: An empirical study of mobile banking services," *Decision Support Systems*, Vol. 49, No. 2: 222 – 234.
- Lyon, David. 2018. *The Culture of Surveillance*. Cambridge: Polity Press.
- Macnish, Kevin. 2018. "Government Surveillance and Why Defining Privacy Matters in a Post-Snowden World," *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 35, No. 2: 417 – 432.
- Malhotra, Naresh K., Sung S. Kim, and James Agarwal. 2004. "Internet Users' Information Privacy Concerns (IUIPC): The Construct, the Scale, and a Causal Model," *Information Systems Research*, Vol. 15, No. 4: 336 – 355.
- Margulis, Stephen T. 2003. "On the Status and Contribution of Westin's and Altman's Theories of Privacy," *Journal of Social Issues*, Vol. 59, No. 2: 411 – 429.
- Milham, Mary H., and David Atkin. 2018. "Managing the virtual boundaries: Online social networks, disclosure, and privacy behaviors," *New Media & Society*, Vol. 20, No. 1: 50 – 67.
- Oomen, Isabelle, and Ronald Leenes. 2008. "Privacy Risk Perceptions and Privacy Protection Strategies." In *Policies and Research in Identity Management*, eds. Elisabeth de Leeuw, Simone Fischer-Hübner, Jimmy Tseng, and John Borking, 121 – 138. London: Springer.
- Raynes-Goldie, Kate. 2010. "Aliases, creeping, and wall cleaning: Understanding privacy in the age of Facebook," *First Monday*, Vol. 15, No. 1. doi:<https://doi.org/10.5210/fm.v15i1.2775>.
- Schwaig, Kathy S., Albert H. Segars, Varun Grover, and Kirk D. Fiedler. 2013. "A Model of Consumers' Perceptions of the Invasion of Information Privacy," *Information & Management*, Vol. 50, No. 1: 1 – 12.
- Shklovski, Irina, Scott D. Mainwaring, Halla H. Skúladóttir, and Höskuldur Borgthorsson. 2014. "Leakiness and Creepiness in App Space: Perceptions of Privacy and Mobile App Use," *Conference: Human Factors in Computing Systems*. Toronto, ON, Canada, 2347 – 2356.
- Taylor, Nick. 2002. "State Surveillance and the Right to Privacy," *Surveillance & Society*, Vol. 1, No. 1: 66 – 85.
- Tulloch, Marian. 2000. "The Meaning of Age Differences in the Fear of Crime," *The British Journal of Criminology*, Vol. 40, No. 3: 451 – 467.
- Venkatesh, Viswanath, Michael G. Morris, Gordon B. Davis, and Fred D. Davis. 2003. "User Acceptance of Information Technology: Toward a Unified View," *MIS Quarterly*, Vol. 27, No. 3: 425 – 478.
- Warren, Samuel D., and Louis D. Brandeis. 1890. "The Right to Privacy," *Harvard Law Review*, Vol. 4, No. 5: 193 – 220.

Záver

Erik Láštík

V marci 2020, na prahu pandémie COVID-19, navrhla vláda SR ako jedno z riešení v boji proti náказe využitie tzv. lokalizačných a prevádzkových údajov vznikajúcich v rámci elektronickej komunikácie. V reakcii na tento návrh zaznela zo strany predsedu vtedy najsilnejšej opozickej strany SMER R. Fica obava, že by vládna koalícia „mohla zákon zneužiť proti opozícii“ (k diskusii v NR SR pozri kapitolu 3). „Je to zákon špehovací, je to najhrubší zásah do ľudských práv,“ dodal R. Fico. Bol to ten istý R. Fico, ktorý v novembri 2015 uisťoval verejnosť, že „každý jeden človek, teraz nechcem hovoriť o moslimoch alebo obyvateľoch, občanoch SR, u ktorého sú dôvody na monitorovanie, bude monitorovaný“. Odmietol sa pri tom hrať „na úzkoprsého ľudskoprávneho svätuškára“.

Takzvané nové sledovanie (new surveillance) je neoddeliteľnou súčasťou moderných spoločností a života v nich. Naše bežné aktivity, od tých životne dôležitých až po tie triviálne zanechávajú stopy v podobe údajov, ktoré sú predmetom záujmu štátu, súkromných spoločností, komunít, rodín, či jednotlivcov. Tieto „stopy“ sú niekde zaznamenané, uložené, triedené, analyzované, spojené s inými dátami, predané tretím subjektom, či vymenené za iné. Osobným údajom sa tak venuje systematická pozornosť v snahe ovplyvniť, riadiť, priznať (niečo), či kontrolovať osoby, ktorých údaje sú zhromažďované (viac pozri Úvod).

Využitie mechanizmov, ktoré zbierajú osobné údaje, sa odohráva často s našim súhlasom. Ten má neraz podobu nekonečných zmlúv, s ktorými súhlasíme pri inštalovaní nových aplikácií, otváraní účtu v banke, či pri kúpe nového programu od mobilného operátora. Len na vymenovanie subjektov, s ktorými banky zdieľajú naše osobné údaje, niekedy nestačia ani písmená slovenskej abecedy. Niekedy sa o týchto mechanizmoch dozvedáme len tak mimochodom. Každý rok v našich obciach a mestách pribúdajú s podporou Ministerstva vnútra SR, či z vlastnej iniciatívy samospráv stovky kamier. Tie dozerajú na verejný priestor v snahe chrániť životy a majetok a zabezpečovať verejný poriadok (pozri aj kapitolu 6). Kamery pribúdajú v centrách miest, exponovaných turistických lokalitách, ale pozerajú sa aj na „problémové“ ulice a komunity. Táto tichá expanzia je umocnená stovkami iných kamier, ktoré pribúdajú na súkromných budovách, pričom sledujú verejné priestory.

S podobnou ľahkosťou pribúdajú mechanizmy sledovania v našich školách a na pracoviskách. Kameroové systémy vnútri budovy školy, ktoré sa objavujú po letných prázdninách, postupne dopĺňajú systémy elektronickeho monitorovania dochádzky, či elektronickej žiackej knižky. V podobe nevyhnutnosti pribudli počas pandémie aj na Slovensku. V krajine, kde protipandemické opatrenia vlády viedli k jednému z najdlhších obmedzení prezenčnej výučby na základných a stredných školách, využila online výučba podporu aplikácií ako napríklad Microsoft Teams. Digitálne aplikácie pôvodne vyvinuté pre korporatívny svet boli v čase pandémie nasadené do vzdelávacieho procesu po celom svete aj so všetkými dôsledkami digitálnych riešení, ktoré tvoria chrbtovú kosť sledovacieho kapitalizmu.

Intuitívne ako jednotlivci cítime, že je o nás dnes možné zistiť rádovo viac ako kedykoľvek predtým (pozri kapitolu 7 o súkromí). Digitálne technológie a ich komplexnosť tento pocit iba umocňujú. Nie za každým sledovaním je nevyhnutne orwellovský Veľký brat. Súkromné spoločnosti o nás ako spotrebiteľoch potrebujú dáta, aby nám dokázali predat' lepšie produkty a poskytnúť kvalitnejšie služby. Pre štát je zber a analýza údajov, vrátane tých osobných, nástrojom na to, aby vedel poskytnúť lepšie verejné služby. Aj boj proti korupcii vytvára nové a nové mechanizmy, prostredníctvom ktorých chceme dosiahnuť transparentnejší štát, firmy a jednotlivcov, ktorí za nimi stoja (pozri kapitolu 4 o sledovaní štátu).

Snaha Vlády SR využiť v marci 2020 lokalizačné a prevádzkové údaje, ktoré vznikli v rámci elektronickej komunikácie, na boj s náказou COVID-19 bola odôvodnená aj praktickými skúsenosťami z Taiwanu, Singapuru a Kórejskej republiky. O ich prvotnej efektívnosti v týchto krajinách niet pochýb. Takisto niet pochýb o tom, že u nás ich využitie naráža na právo na súkromie, ktoré je v našom civilizačnom priestore zalo-

žené na predpoklade, že každý z nás disponuje autonómnou zónou, ktorá je kľúčová pre našu osobnú slobodu a sebaurčenie (pozri aj kapitolu 7).

Každý ďalší pokus štátu zasiahnuť do práva na súkromie by mala sprevádzať snaha o jeho dôsledné odôvodnenie a podrobné vysvetlenie jeho fungovania. Samozrejým by malo byť predstavenie konkrétnych technických riešení, či administratívnej kapacity na takéto sledovanie. Ak nie je vhodné, či žiaduce získať súhlas od sledovanej osoby, treba zabezpečiť, aby súhlas udeľoval napríklad súd. A aby aj súdne súhlasy boli predmetom externej kontroly. V našej nedávnej minulosti totiž máme dostatok príkladov toho, ako ľahko sa tieto mechanizmy zavádzajú. Keď sa v roku 2006 vláda rozhodla vytvoriť elektronický mýtny systém, ktorý sa stal pred pár mesiacmi „odstrašujúcim“ príkladom zlyhania štátu ako dobrého správcu, argumentovala najmä snahou zvýšiť príjmy štátu a zlepšiť kvalitu slovenských ciest. Popri tom mýtny systém vytvoril aj databázu, ktorá prostredníctvom rôznych technológií zhromažďuje údaje o aktuálnej polohe vozidiel, o poznávacích značkách, obrázky prejazdov vozidiel a iné údaje. Práve k týmto údajom si zabezpečil prostredníctvom pozmeňovacieho návrhu poslanca P. Pellegriniho z decembra 2006 „nepretržitý a priamy prístup“ Policajný zbor SR. Aby ho pri ďalšej novele zákona v roku 2008 nasledovala Slovenská informačná služba. A napokon pri úplne novom zákone, ktorý upravil výber elektronického mýta na konci roku 2013, získali prístup k týmto údajom aj Vojenské spravodajstvo a Finančná správa SR.

Akékoľvek pokusy inštitucionálne obmedzovať a kontrolovať mechanizmy a aktérov sledovania nie sú izolované od toho, ako funguje právny a politický systém, jeho aktéri a to, na akých hodnotách je vybudovaný. Mnohé inštitúcie na dohľad formálne existujú. Keď v roku 2015 oznamoval minister vnútra R. Kaliňák „veľký prielom k zvýšeniu kontroly používania informačno-technických prostriedkov“, hovoril o zákonnom zriadení osobitnej komisie Národnej rady SR, ktorá mala byť „preventívnym nástrojom na zabránenie prípadných nezákonných odpočúvaní“. Po uplynutí šiestich rokov národná rada komisiu ešte stále nezriadila. Z politických dôvodov. Od apríla 2020 zase nie je obsadená inštitúcia, ktorej priamou náplňou je ochrana súkromia, Úrad na ochranu osobných údajov.

Na konci roku 2021 stále žijeme v dobe pandémie, ktorej parametre sa menia často zo dňa na deň. Napriek miere neistoty, ktorá ju sprevádza, musíme zachovať ostražitosť voči tým, ktorí ovládajú mechanizmy sledovania, a prísne posudzovať ich úmysly. Starostlivý štát, či korporácia sa môžu zmeniť na tých, ktorí kontrolujú a utláčajú. Práve čas pandémie vytvára výnimočný priestor na normalizáciu mechanizmov sledovania, ktoré prijmeme ako dočasné riešenie, aby sme si ich ponechali pre prípad budúcej hrozby, ktorá nemusí mať podobu neviditeľného vírusu.

Boj proti terorizmu a masívna expanzia štátom riadeného sledovania po 11. septembri 2001 sú nedávnym varovaním. V istom momente je nevyhnutné podrobiť zavádzanie a používanie digitálnych aplikácií využitých počas pandémie testu proporcionality a efektívnosti. Prísne sledovať, či ich životnosť v systéme nepresahuje obdobie pandémie. A zvažovať, či používateľsky prístupnejšie riešenia pre pandemiou unavené spoločnosti, ktoré ponúkne trh vládam a súkromným spoločnostiam, ešte viac nezosilnia negatívne vplyvy sledovacieho kapitalizmu. Predstaviť si môžeme napríklad centralizovanú vládnu databázu digitálnych občianskych preukazov, ktorej funkcionality rozšírime s cieľom umožniť predpandemickú slobodu pohybu. Ako občania tak možno vymeníme naše biometrické údaje v prospech automatizovaných riešení štátu a súkromného sektora, ktoré umožnia napríklad overenie nášho očkovacieho statusu bez nutnosti čakania a fyzickej kontroly pred vstupom do úradu, obchodu, školy, či reštaurácie. Ostatne, už počas prvej vlny pandémie poniektorí s obdivom hľadeli na technologické a fyzické schopnosti Číny monitorovať a izolovať milióny obyvateľov. Opomenuli, že tieto nie sú momentálnou inováciou, ale dlhodobo testovaným systémom sociálneho kreditu pre všetkých a pracovných táborov pre neprispôsobivých „iných“.

Pandémia nám pripomenula, že tými, kto sledujú, sme aj my samotní. V karanténe sledujeme samých seba i svojich blízkych. Vo verejnom priestore venujeme oveľa väčšiu pozornosť iným. Rutinná činnosť ako nakupovanie sa zmenila na sledovanie ostatných nakupujúcich, ich tváre, prejavov a správania. Hovoríme o tých, ktorí sú nakazení. O tých, ktorí sú podozriví z nákazy. O tých, čo prekonali, čo sa očkovali, či tých, čo očkovaní nie sú. Posilnení neustálym prúdom správ, ktoré sa objavujú na našich sociálnych profiloch, berú niektorí z nás „boj za slobodu“ proti „tyranii vlády“ do vlastných rúk. A nachádzajú slobodu, bez rúšok, v blokádach predajní, či v ochrane iných pred očkovaním fyzickým ohrozaním mobilných očkovacích jednotiek (pozri aj kapitolu 5). Aby následne svoje fyzické aktivity v boji za slobodu opäť vrátili do online sveta a sýtli nekontrolované algoritmy sociálnych médií.

Výzvy, pred ktorými stojíme ako civilizácia, neboli v našom ponímaní nikdy väčšie. Jednou z nich je zvládnutie vplyvov digitálnej revolúcie, ktorá za posledné tri dekády vytvorila najhodnotnejšie spoločnos-

ti na svete, ktorých komoditou sa stali hlavne (naše) osobné údaje. Od Alphabetu cez Amazon, Facebook až po Apple a Microsoft sme na strane jednej svedkami rozprávkových príbehov o tom, ako z vízií nadaných jednotlivcov vznikli spoločnosti, ktorých hodnota rádo presahuje HDP mnohých krajín sveta. Na strane druhej, tie isté spoločnosti rástli za viac, či menej tichého prihliadania vlád, ktoré, zdá sa, až v posledných rokoch pochopili, čo tieto spoločnosti a éra sledovacieho kapitalizmu prinášajú. Niektoré z týchto vplyvov sú familiárne. Firmy, ktoré postupne kombináciou inovácií a akvizícií vytlačili z trhu významných konkurentov, aby nadobudli dominantné postavenie, čelia čoraz častejšiemu volaniu po antimonopolných reguláciách, ktoré pripomínajú obdobie amerického kapitalizmu z konca 19. storočia a začiatku 20. storočia. Novou je výzva ako uchopiť vplyv týchto súkromných spoločností na demokraciu a verejný priestor. Od pokusov nastaviť hranice slobody prejavu v online prostredí (pozri aj kapitolu 2) cez algoritmicky šírené dezinformácie postupne narúšajúce spoločenskú zmluvu až po infraštruktúrnú závislosť mnohých demokracií a ich inštitúcií od cloudových služieb poskytovaných nielen firmou Amazon. Od selektívneho automatizovaného vymazávania príspevkov na sociálnych sieťach až po rozhodnutie spoločností Twitter, Youtube, či Facebook uzamknúť profily lídra „slobodného sveta“ D. Trumpa v januári 2021.

Ako dostať tieto spoločnosti pod verejnú kontrolu je výzvou o to naliehavejšou, o čo komplexnejšie vplyvy prináša postupné nasadzovanie umelej inteligencie (nielen) do vládnutia, či nové vízie tvorca Facebooku M. Zuckerberga. Jeho Facebook prisľúbil na začiatku ľuďom moc zdieľať a robiť svet otvorenejším a prepojenejším. Jeho nová vízia, Metaverse, ktorú predstavil svetu na konci októbra 2021, sľubuje rovno vytvorenie nového sveta nekonečných, vzájomne prepojených virtuálnych komunit, kde sa ľudia budú stretávať, pracovať a hrať.

Neustále pod dohľadom?

Politika osobných údajov na Slovensku

Erik Láštic a Martin Kovanič
editori

Vydala Univerzita Komenského v Bratislave
Redaktorka: Mgr. Erika Kotvasová
Technický redaktor: Ing. Ivan Pokrývka

Rozsah 154 strán, 10,28 AH, 1. vydanie,
vytlačilo Polygrafické stredisko Univerzity Komenského v Bratislave

ISBN 978-80-223-5288-8

